

UNIVERSITY OF SARAJEVO - FACULTY OF PHILOSOPHY

JOURNAL

(History, History of Art, Archeology)

VOLUME 11

SARAJEVO
2024.

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU

RADOVI

(Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)

KNJIGA 11

SARAJEVO
2024.

RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)
Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology)

Izdavač / Publisher:

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Centar za historijska istraživanja (CeHiS) / Center for Historical Research (CeHiS) cehis@ff.unsa.ba
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
Website: <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/index>

Za izdavača / For the Publisher: Kenan Šljivo

Glavni urednik / Editor in Chief: Amra Šaćić Beća (amra.sacic@ff.unsa.ba)

Predsjednik Uredničkog savjeta / Editorial director: Adnan Kaljanac (adnan.kaljanac@ff.unsa.ba)

Sekretar Redakcije / Secretary to the Board: Minela Radušić (minela.radusic@ff.unsa.ba)

Domaći članovi Redakcije / Local Editorial Board:

Amir Duranović (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
Haris Dervišević (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
Husnija Kamberović (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
Amila Kasumović (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet/University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
Emina Kešan Tolomanoski (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
Elma Korić (Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut / University of Sarajevo, Oriental Institute)
Nedim Rabić (Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo, Institute of History)
Edita Vučić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru / University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences)

Inozemni članovi Redakcije / Advisory Board:

Gábor Barabás (Department of Medieval and Early Modern History, University of Pécs, Hungary)
Milivoj Bešlin (Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, Serbia)
Filippo Carlà-Uhink (Institute of History, University of Potsdam, Germany)
Slobodan Ilić (Faculty of Arts and Sciences, Near East University, Nicosia)
Velika Ivkowska (Faculty of Engineering, International Balkan University, North Macedonia)
Hrvoje Klasić (Faculty of Humanities and Social Science, University of Zagreb, Croatia)
Iva Lučić (Department of Education, Uppsala University, Sweden)
Predrag Novaković (Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia)
Marijan Premović (Faculty of Philosophy, University of Montenegro, Montenegro)
Nirvana Silnović (Austrian Archaeological Institute, Austrian Academy of Science)
Danko Šourek (Faculty of Humanities and Social Science, University of Zagreb, Croatia)
Mattia Vitelli Casella (Department of History and Cultures, University of Bologna, Italy)

Indexing and Abstracting

Central and Eastern European Online Library (CEEOL),
Directory of Open Access Scholarly Resources (ROAD), Slavic Humanities Index

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje članova Redakcije / View expressed in the texts do not necessarily express opinions of the Editorial Board

SADRŽAJ / CONTENTS

PREGGOVOR / FOREWORD	7
----------------------------	---

IZVORNI NAUČNI RADOVI, PREGLEDNI NAUČNI RADOVI / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS, REVIEW ARTICLES

Jelena Cvijetić - <i>Pusino innocentissimo!</i> Odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika: epigrafska, arheološka i ikonografska svjedočanstva / <i>Pusino innocentissimo!</i> Attitude to the death of the youngest in the communities of southern Illyricum: epigraphic, archaeological and iconographic evidence	13
Adis Zilić - Sandžak-beg Valone Mustafa-beg Milivojević / Mustafa-bey Milivojevic, the Sandjak-bey of Valona	33
Nenad Filipović, Amer Maslo, Lamija Ljuša - "Pridošla je rijeka Miljacka, kao što nije od trideset godina ovamo": Poplava u Sarajevu u januaru 1877. godine / "The River of Miljacka Rose Up, Like it Did Not During Passed Thirty Years" The Sarajevo Flood of January 1877.....	63
Edin Radušić - Britanci i Hadži Lojo (Funkcija Hadži Loje u britanskoj politici dokazivanja tolerancije u Bosni) / The British and Hajji Loyo (The function of Hajji Loyo in the British policy of proving tolerance in Bosnia).....	81
Mesud Šadinlija - Armija Republike Bosne i Hercegovine: organizacijsko-formacijske promjene i neke naznake razvoja 1992-1995. / The Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina: organizational and formation changes along with some indications of its development from 1992 to 1995.....	101
Mustafa Dedović - Operacija NATO-a u Bosni i Hercegovini "Deny Flight" / The NATO operation in Bosnia and Herzegovina "Deny Flight".....	119

NAUČNA OBJAVA GRAĐE, PREVOD / MATERIAL PUBLICATION, TRANSLATION

Sabaheta Gačanin - Narativ o osvajanju Bosne iz hronike HAŠT BIHIŠT / Narrative of the Conquest of Bosnia from The Chronicle of Hasht Bihisht.....	143
Amer Maslo, Ajdin Muhedinović, Péter Selmeczi - Pisma Šaćira Sikirića Ignazu Goldziheru / The Letters of Šaćir Sikirić to Ignaz Goldziher	167
Dijana Harčević Ćatić - Josip Marinko "Iz Novega mesta u Bosnu" / Travelogue Josip Marinko "Iz Novega mesta u Bosnu" translation.....	199

PRIKAZI / REVIEWS

Ajdin Muhedinović - Adnan Jahić, <i>Između čekića i nakovnja. Muslimani u Drugom svjetskom ratu</i> , Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2023, 707 str.	251
Almir Peco - Emir O. Filipović, <i>Viteštvo u srednjovjekovnoj Bosni</i> , Plejada, Zagreb, 2024, 415 str.	253
Dženefa Merdanić Šahinović - Adnan Kaljanac, <i>U stranoj zemlji - Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini = In a foreign country - Ćiro Truhelka in Bosnia and Herzegovina</i> , Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2024, 239 str.	257
UPUTSTVA AUTORIMA	263
AUTHOR GUIDELINES	273

PREGOVOR

Jedanaesti broj časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* donosi teme koje problematiziraju određena historiografska pitanja iz bosanskohercegovačke prošlosti. Na adresu uredništva pristiglo je ukupno jedanaest tekstova od čega je u procesu recenzije pozitivno ocijenjeno devet radova. Svaki rad je prošao proces dvostruke slijepe recenzije. Važno je istaći da časopis podliježe i domaćoj i međunarodnoj recenziji. Obavezna je anonimnost za recenzenta i recenziranog autora tokom cijelog postupka recenzije. Recenzenti su naučnici s dokazanom stručnošću u poljima i područjima koje pokriva časopis. Članovi redakcije ne mogu biti izabrani za recenzente. Njihov zadatak je da, u pravednom i nepristrasnom postupku, prosuđuju kvalitetu rada i određuju njegovu kategorizaciju. Kako bi se rad objavio u časopisu, potrebne su dvije pozitivne ocjene recenzenata. U toku procesa recenziranja uredništvo je saradivalo sa dvadeset i tri stručnjaka iz Austrije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Njemačke, Srbije i Slovenije. Radovi se vrednuju prema etičkim smjernicama časopisa, bez obzira na vjeru, nacionalnost, spol, staž ili institucionalnu pripadnost autora. Kao i u desetom broju, Redakciju pored bosanskohercegovačkih stručnjaka iz oblasti historije, historije umjetnosti i arheologije čine eminentni istraživači prošlosti zaposleni na europskim univerzitetima koji su svojim savjetima unaprijedili uredničku politiku ove publikacije.

Radovi koji su pozitivno ocijenjeni u toku recenzentskog postupka sadržajno su usmjereni na problematiku marginalnih skupina, prozopografsku analizu, te ekološku i vojnu historiju. Pet radova u recenzentskom postupku je klasificirano kao izvorni naučni radovi, dok je jedan rad od strane recenzenata ocijenjen kao pregledni naučni rad. U ovom broju također će biti objavljena dva članka koja su kategorizirana kao objava naučne građe, jedan prevod historijskog teksta i tri prikaza novih publikacija. Autori radova suiskusni i mladi istraživači sa Univerziteta u Sarajevu, odnosno Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta, Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Orijentalnog instituta i Instituta za historiju. Također rezultate svojih istraživanja u ovom broju su objavili i arheolozi i historičari sa Univerziteta u Beogradu, Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru i Eötvös Loránd University iz Mađarske.

U sadržaju časopisa prvu skupinu čine izvorni i pregledni naučni radovi. Sadržaj prati historijsku hronologiju. Vodeći se tim principom na prvim stranicama časopisa čitatelji će pronaći rad Jelene Cvijetić *Pusino innocentissimo! Odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika: epigrafska, arheološka i ikonografska svjedočanstva*. Riječ je o jednoj vrlo zanimljivoj temi iz klasične arheologije koja se temelji na analizi tekstova uklesanih na epigrafskim spomenicima i kritičkoj analizi antičkih vrela. Rad je nastao kao rezultat naučno-istraživačkog projekta koji finansira Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Arheologija djetinjstva je sve popularnija grana ove nauke i donosi nove metodološke pristupe što se jasno može spoznati iz ovog rada. Afirmirala se posljednjih decenija, a nastala je kao rezultat interesiranja za arheologiju roda kroz posebno zanimanje za "uočavanjem" žena u prošlosti, a time i djece. U radu Jelene Cvijetić akcenta je na djeci jedne mikroregije odnosno onog djela rimskog Ilirika kome je pripadao prostor današnje Crne Gore. Koristeći se onomastičkom i prozopografskom metodom autorica je došla do zaključka uglavnom riječ je o djeci rimskih građana, a običaji vezani za sahrane najmlađih kao i grobni inventar upućuju na brigu o najmlađima i nakon smrti. Upotreba prospografske metode može se prepoznati i u radu Adisa Zilića. Riječ je o radu *Sandžak-beg Valone Mustafa-beg Milivojević* iz čijeg se naslova može naslutiti da se radio o temi iz kasnosrednjovjekovne odnosno ranoosmanske historije ako govorimo naravno iz perspektive bosanskohercegovačkog prostora. Cilj ovog rada je bio da se predstavi život Mustafa-bega Milivojevića, uglednika bosanskog porijekla, kao osmanskog namjesnika sandžaka Valona u Albaniji. U radu se opisuju veze i prepiska Dubrovčana s Mustafa-begom, u političkom kontekstu pripreme i odvijanja osmansko-mletačkog vojnog konflikta za prevlast na jadransko-jonskoj obali.

U recentnijoj historiografiji sve popularnija je ekohistorija (historija okoliša). Elementi ovog historiografskog pravca prepoznaju se u radu *"Pridošla je rijeka Miljacka, kao što nije od trideset godina ovamo": Poplava u Sarajevu u januaru 1877. godine* čiji su autori Nenad Filipović, Amer Maslo i Lamija Ljuša. Rad je klasificiran kao izvorni naučni rad premda ima određenih elemenata koji bi ga mogli svrstati i u kategoriju naučne objave građe. Naime, glavnina rada posvećena prezentiranju izvorne građe koja tematizira poplavu u Sarajevu od januara 1877. godine. Autori nam kroz analizu izvora donose važne činjenice o jednoj prirodnoj nesreći koja se našla u sjeni tadašnjih političkih događaja, te stoga

u savremenoj historiografiji do sada bila zanemarena. Da je druga polovina 19. stoljeća razdoblje inspirativno za naučno-istraživački rad svakako dokazuje i članak Edina Radušića *Britanci i Hadži Lojo (Funkcija Hadži Loje u britanskoj politici dokazivanja tolerancije u Bosni)*. Koristeći britansku konzularnu građu, ovaj rad pokazuje kako je britanski konzulat u Bosni koristio Saliha Vilajetovića, poznatijeg kao Hadži Lojo, da dokaže da su pojedinačni slučajevi netolerancije i nasilja nad kršćanima izuzetak, a ne paradigma u muslimansko-kršćanskim odnosima u Bosni.

U jedanaestom broju časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* zainteresirani čitatelji će pronaći i dva naučna rada koja problematiziraju nedavnu prošlost. Riječ je o radovima *Armija Republike Bosne i Hercegovine: organizacijsko-formacijske promjene i neke naznake razvoja 1992-1995.* i *Operacija NATO-a u Bosni i Hercegovini "Deny Flight"* autora Mesuda Šadinlije i Mustafe Dedovića. U članku *Armija Republike Bosne i Hercegovine: organizacijsko-formacijske promjene i neke naznake razvoja 1992-1995.* prezentirane su činjenice i pokazatelji kontinuiteta razvoja Teritorijalne odbrane i Armije Republike Bosne i Hercegovine. Na temelju svojih istraživanja autor zaključuje da se u organizacijsko-formacijskom razvoju Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine tokom 1992-1995. mogu se uočiti tri bitna perioda: početni, prelazni i glavni. Svaki od spomenutih perioda u radu je detaljno objašnjen kroz analizu izvora. U drugom članku čiji je autor Mustafa Dedović apostrofira se vojna operacija Operacija "Deny Flight" koja je predstavljala NATO-ov odgovor na sukobe u Bosni i Hercegovini. *Neka od pitanja kojim se bavi autor u ovom radu su na koji način se može posmatrati NATO-ova involviranost u ratu? Da li postoje jasne razlike između prethodnih operacija u nivou angažiranosti?* Literatura za pisanje ovog rada je ograničena na knjige i članke Vojne provinijencije. Stoga je rad kategoriziran kao pregledni naučni rad.

Objava naučne građe je svakako doprinos historiografiji. U ovom broju objavljen je sadržaj i kraća analiza dva izvora. Iako vrlo poznata, hronika Hašt bihišt (Osam rajeve) Idrīsa Bidlīsija nije do sada predstavljena u cjelovitom pristupu u svjetlu moderne znanosti, već su relativno često predstavljeni samo neki događaji stoga je Sabaheta Gačanin pripremila neposredni prijepis Hašt bihišta iz autografa iz 1571. godine, iz zbirke porodice Ottenfels (br. 2) koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. U ovom radu predstavljen je Idrīs Bidlīsov historijski narativ o osmanskome osvajanju, koji do sada nije predstavljen

kao izolirani historijski narativ, već je sporadično spominjan u okviru širih studija. Istraživači Amer Maslo, Ajdin Muhedinović i Péter Selmeczi priredili su pisma Šaćira Sikirića Ignazu Goldziheru. U pitanju su pisma koja je Šaćir Sikirić, bosanskohercegovački student, u Budimpešti slao svome mentoru i profesoru Ignazu Goldziheru. Ponuđena je signatura svakog od pisama, detaljan opis sadržaja na bosanskom jeziku i originalni tekst na mađarskom jeziku. Proširenju korpusa izvorne građe na bosanskom jeziku sigurno će doprinijeti prevod putopisa *Iz Novog mesta u Bosnu* autora Josipa Marinka iz 1893. godine. Putopis je ranije već objavljen na slovenačkom jeziku, a ovo je njegov prvi prevod na bosanski jezik.

Izdanje časopisa za 2024.godinu zaključujemo sa prikazima novih izdanja iz historije i arheologije. Dženefa Merdanić Šahinović napisala je prikaz dvojezične monografije *U stranoj zemlji - Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini / In a foreign country - Ćiro Truhelka in Bosnia and Herzegovina* autora Adnana Kaljanca koja je objavljena 2024. godine u okviru izdavačke djelatnosti Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Također 2024. godine u Zagrebu izdavačka kuća Pejada je objavila knjiga Emira O. Filipovića *Viteštvo u srednjovjekovnoj Bosni*, a stručni osvrt na sadržaj ove monografije dao je Almir Peco. Treći i ujedno posljednji prikaz u ovom broju časopisa napisao je Ajdin Muhedinović. Riječ je o knjizi Adnana Jahića, *Između čekića i nakovnja. Muslimani u Drugom svjetskom ratu* koja je objavljena 2023. godine u Zagrebu u kojoj je dat sintetski pregled položaja i uloge muslimana u gotovo svim važnim događajima i procesima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH).

Na kraju treba podvući da je priređivanje naučnog časopisa jedan kompleksan posao koji zahtjeva kontinuiranu saradnju između uredništva, redakcije, autora, lektora, tehničkog urednika, bibliotekara i izdavača. Stoga se nadamo da ovaj broj časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* svjedoči o još jednoj uspješnoj saradnji u okviru izdavačke djelatnosti Univerziteta u Sarajevu – Filozofski fakulteta. Redovno izdavanje časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* zauzima prioritarno mjesto u radu Centra za historijska istraživanja. Zahvaljujemo Upravi fakulteta što je izdavanje ovog časopisa prepoznala kao jedan od važnijih izdavačkih projekta institucije.

Glavna i odgovorna urednica
Prof. dr. Amra Šaćić Beća

**IZVORNI NAUČNI RADOVI,
PREGLEDNI NAUČNI RADOVI /
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS,
REVIEW ARTICLES**

DOI: 10.46352/23036974.2024.13
UDK/UDC: 904:726.825-053.2(398)
Izvorni naučni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 06. 8. 2024.
Prihvaćen / Accepted: 15. 10. 2024.

JELENA CVIJETIĆ*

*Pusino innocentissimo!***

Odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika: epigrafska, arheološka i ikonografska svjedočanstva

Apstrakt

U radu se razmatra odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika, kroz sagledavanje epigrafskog, arheološkog i ikonografskog materijala. U fokusu istraživanja su epitafi, nadgrobna obilježja i rijetke predstave djece na njima, ali i funerarne prakse, grobni oblici i inventar sa najbolje istraženih rimskodobnih nekropola na ovom prostoru. Posebna pažnja je posvećena pisanim antičkim izvorima, koji se tiču odnosa prema smrti djece u različitim uzrastima i procesa i dužine "zvaničnog" tugovanja za najmlađima.

Ključne riječi: Ilirik, lokalne zajednice, djeca, sahranjivanje, epitafi, nadgrobna obilježja, ikonografija.

Abstract

The paper is dedicated to the relationship between the communities of the south Illyricum according to the death of its youngest members. The focus is on epitaphs, tombstones, and rare relief representations, as well as funerary practices, the inventory and grave forms from the best-researched Roman-era necropolises in this area. Ancient sources will be analyzed with special attention, concerning attitudes towards the death of children at different ages, as well as the process and length of "official" mourning for the youngest.

Key words: Illyricum, local communities, children's burials, epitaphs, tombstones, iconography.

* Jelena Cvijetić, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Čika-Ljubina 18-20, 11 000 Beograd, e-mail adresa: jcvijeti@f.bg.ac.rs

** Istraživanje je podržano od Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, koje finansira naučni rad na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (br. 451-03-66/2024-03/200163).

Arheologija djetinjstva, jedna je relativno nova grana, koja se bavi proučavanjem tragova djece i djetinjstva u arheološkim nalazima. Afirmisala se posljednjih decenija, a nastala je kao rezultat interesovanja za arheologiju roda kroz posebno zanimanje za "uočavanjem" žena u prošlosti, a time i djece.¹ Interdisciplinarni pristup u proučavanju doveo je do novih saznanja o djeci i djetinjstvu od najranijih epoha pa do početka XX v. Posljednjih godina interesovanja su usmjerena ka istraživanjima položaja, obaveza i poslova koje su obavljala djeca, zdravstvenog statusa i ishrane najmlađih, pa do bolesti koje su bile uzročnik prerane smrti, naročito među populacijama u prvim godinama života.

Pitanju odnosa prema smrti najmlađih u lokalnim zajednicama balkanskih provincija nije posvećeno dovoljno pažnje, iako su istraživanja u ovom pravcu vidljivija posljednjih godina. To se, prije svega, odnosi na prostor centralnobalkanskih provincija.² Stoga će pažnja u ovom radu biti usmjerena ka južnijim oblastima Ilirika (jugoistočni dio provincije Dalmacije), gdje je sistematski istraženo nekoliko nekropola pri većim urbanim sredinama (Budva, Duklja, Komini, Kolovrat). S ovog područja potiče preko sto pedeset nadgrobnih spomenika, među kojima je izvjestan broj otkriven *in situ*. S tim u vezi, sagledaće se odnos prema smrti najmlađih (*mors immatura*) kroz epigrafsku, arheološku i ikonografsku građu, kao i relevantne pisane izvore.³

Na početku, neophodno je osvrnuti se na antičke literarne izvore koji se tiču rimskih običaja vezanih za pogreb najmlađih kao i propisa u vezi sa zvaničnom žalošću.

¹ O studijama roda kao odjeku drugog talasa feminizma sedamdesetih godina prošlog stoljeća, kao i istorijatu arheologije djetinjstva v. djela navedena u popisu literature (Baxter 2022; Crawford et al. 2018, 3–37; after Baxter; Danković 2020).

² O kategoriji *mors immatura* u Italiji i zapadnim provincijama Carstva v.: Dasen 2003a; Dasen 2003b; Dasen 2018; Carroll 2011; Carroll 2014; Carroll 2018; Alfaye 2009, etc. Sa prostora centralnobalkanskih provincija v. studije i članke: Spasić-Đurić 2008; Danković 2020; Vojvoda et al. 2021; Cvijetić 2021 etc. Početkom juna 2024. godine na Univerzitetu u Nišu, u okviru Skupa Srpskog arheološkog društva, održana je sesija pod nazivom: "Tragovi dece u prošlosti: (Bio)arheologija djetinjstva", na kojoj su pored arheologa i antropologa učestvovali i doktori medicinskih i stomatoloških nauka iz zemlje i regiona. Izlaganja su objavljena u apstraktu.

³ Od posebnog značaja su epitafi koji pružaju osnovne podatke o pokojniku (ime, godine života, podatke o dedikantu) i nadgrobna obilježja uopšte, koja upućuju na tipove spomenika koji su podizani najmlađim *in memoriam*, kao reljefne predstave djece na njima. Grobni inventar sa druge strane upućuje na predmete koji su prisutni u grobovima djece najranijeg uzrasta, što može biti od značaja pri "prepoznavanju" ove kategorije pokojnika u slučajevima kada nedostaje nadgrobno obilježje i analiza humanog osteološkog materijala (naročito kod kremacije). Rad na sličnu temu: *Inocentissimo in memoriam*, kroz sagledavanje latinskih epitafa sa prostora današnje Crne Gore, predstavljen je na *Godišnjem skupu i skupštini SAD, program, izveštaji i apstrakti*, Niš, 31. maj –2. jun 2024, 141.

Antički izvori o smrti najmlađih – propisi vs. emocije

Zbog velike smrtnosti djece, naročito u prvim godinama života, koja je prema izvjesnim izvorima iznosila i do 50%,⁴ rimska pragmatičnost pokazala se na djelu uvođenjem uredbi koje su se ticale načina i dužine zvaničnog tugovanja. Pretpostavlja se da su se uredbe prvenstveno ticale javnog žaljenja i odnosile na visoke državne činovnike kako bi se omogućio nesmetan rad onih koji su obnašali važne funkcije. Prve uredbe se pripisuju Numi Pompiliju, prema kojima je bilo zabranjeno žaljenje za djecom preminulom prije navršenih godinu dana. S druge strane, Ulpijan i Plutarh ukazuju na to da formalnog žaljenja, *luctus*,⁵ nije bilo prije navršene treće godine života. U tom smislu posebno su interesantni i značajni Plutarhovi redovi *Consolatio ad uxorem*, kao kritika prevelike privrženosti djeci, *nakon čije smrti majke padaju u preveliku žalost – "divlje tugovanja", koje je nemoguće umiriti* (parafrazir.). Kritike ne samo da su se odnosile na visoko društvo i državni aparat, već i na pojedine careve, kojima je spočitavano neprimjereno, javno tugovanje za svojom djecom.⁶ Stoga se može pretpostaviti da javno ili formalno i privatno žalovanje nije posmatrano na isti način. U tom smislu govore i epitafi. Emocije pretočene u epitete – *infelicissimi*, *misserrimi*, *innocentissimi* – vidljive su upravo na nadgrobnim natpisima onih članova zajednice za kojima nije bilo predviđeno "formalno žaljenje".

U epitafu je istina?

Sa prostora južnog Ilirika, odnosno jugoistočnog dijela provincije Dalmacije poznato je oko dvadeset dječijih nadgrobnih spomenika, što čini manje od jedne sedmine od ukupnog broja do sada pronađenih funerarnih obilježja na ovom području ili oko 13%.⁷ Pored imenske formule, godina života i imena dedikanata, natpisi (često) sadrže epitete kojima je iskazana duboka bol i tuga roditelja za svojom preminulom djecom. Najmlađa među njima bila je Julija Tertula (*Iulia Tertulla*), kći *Hordioniusa Cyranusa* iz Risna (*Risinium*), koja je poživjela svega

⁴ Carroll 2011, 102.

⁵ *Lugeo*, xi, 2. 1) žaliti, biti u žalosti. 2) biti ožalošćen, oplakivati (v. Ђорђевић 1977). Pojedini izvori kazuju da je dužina žalosti bila proporcionalna dužini života, tako da je za pokojnikom do treće godine života "žalost" bila od jednog do tri mjeseca (Paulus, *Sent.* 1.21.13. prema: Carroll 2011, 100).

⁶ Plut. *Consol.* 6; Sen. *Ep.* 99; Tac... *Ann.* 15.23. Za više detalja v. Carroll 2011, 100 id.

⁷ Sa ovog područja, koje se u najvećem obimu poklapa sa prostorom današnje Crne Gore i krajnjeg jugozapada Srbije, do sada je otkriveno nešto više od 150 nadgrobnih spomenika (v. epigrafske baze podataka: EDH; EDCS).

godinu dana i osam mjeseci.⁸ Nedaleko od Risna (Donje Lastve, *Acruvium?*) pronađen je spomenik jednog dvogodišnjaka, Kvinta Stacija Festa (*Quintus Staius Festus*),⁹ a u blizini Duklje (*Doclea*) nagrobni natpis malog Januarija (*Ienuario!*), koji je preminuo navršivši dvije godine, tri mjeseca i osamnaest dana. Spomenik *pusino innocentissimo*, najnevinijem dječaćiću, podigli su roditelji njegove majke.¹⁰ Titulus trogodišnje Pletorije (*Plaetoria Posilla*), po želji njenog oca bio je postavljen u okviru porodične grobnice.¹¹ Jedan mali cipus uzidan u Zmajevića palatu u Perastu, pripadao je dječaku Aselioniju (*Asellioni*) koji je preminuo u trećoj godini.¹²

S druge strane, dječiji natpisi iz unutrašnjosti su malobrojni. Među njima su epitafi iz Prijepolja i okoline: trogodišnjem Genciju (*Gentius*), sinu Elija Akutianusa (*Aelius Acutianus*),¹³ i četvorogodišnjoj djevojčici Musti (*Musta*), kojoj je spomenik podigla majka Surila (*Surilla*) sa ostalim članovima porodice¹⁴ (sl. 3). Takođe su zabilježeni primjeri postavljanja nadgrobnih natpisa unucima, kao u slučaju petogodišnje Pate (*Pata*) iz rimskog naselja u Kolovratu, kojoj je spomenik podigao djed Valerije Optat (*Valerius Optatus*).¹⁵

Ipak, epitaf koji sadrži najviše epiteta potiče iz Dokleje, a pripada "najnesrećnijoj, najžalosnijoj i najnevinijoj" djevojčici Flaviji Ursili koja je poživjela šest godina, dva mjeseca i dvadesetpet dana. Spomenik su postavili roditelji, građani rimske Duklje.¹⁶ Još jednom šestogodišnjaku, Amarantu (*Amarantho*), sinu Tita Flavija Zosima (*T. Flavius Zosimus*), spomenik je bio podignut na risanskoj nekropoli.¹⁷ Iz Boke su i natpisi Stacije Pauline (*Statae Paulinae*), djevojčice koja je poživjela sedam godina¹⁸ i dječaka Tertija (*Tertius*) koji je preminuo u osmoj godini života.¹⁹

⁸ *CIL* 03, 1723, *CIL* 03, 8390. O uslovima nalaza i tipu nadgrobnog spomenika v. Martinović 2011, 67, no. 35.

⁹ *CIL* 03, 6338.

¹⁰ *CIL* 03, 12711; Sticotti 1913, 181–182, no. 61; Fig. 142.

¹¹ *CIL* 03, 08399. Spomenik se danas nalazi u Kotoru, v. Martinović 2011, 81, no. 55. Iz Risna je još jedan fragmentovan nadgrobni natpis podignut za petogodišnju djevojčicu (*CIL* 03, 01737).

¹² *ILJug* 1855. O uslovima nalaza v. Bulić 1924/25, 73.

¹³ *AE* 2009, 1004.

¹⁴ *AE* 1980, 0699 = Mirković 1975, 99, no. 6; *Λομα* 2003/4, 44–45, no. 5.

¹⁵ *AE* 1980, 0701 = Mirković 1975, 100, no. 8; *Λομα* 2003/4, 50–51, no. 10.

¹⁶ *...miser(r)im(a)e / infelicissim(a)e / F<I=E>(aviae) Ursillae filiae [inno]/ce[ntissimae]...* Spomenik iskorišćen kao spolija pri gradnji doklejske bazilike, v. Sticotti, 1913, 181, no. 59; *CIL* 03, 12709.

¹⁷ *AE* 2011, 0913. V. takođe Rendić-Miočević 1976; Martinović 2011, 54–55, no. 18.

¹⁸ *CIL* 03, 1733.

¹⁹ *ILJug* 630.

Iz navedenog se zapaža da su djeci najmlađeg uzrasta precizno navođene godine života, mjeseci i dani. Rijetkost predstavlja natpis na nadgrobnom spomeniku desetogodišnje djevojčice iz Duklje²⁰ gdje su godine navedene okvirno, tj. zaokruživanjem (*plus minus X*). Ovakav način navođenja prisutan je uglavnom na natpisima osoba umrlih u starijoj dobi, a pravi razlog nije poznat. Mogao se javiti kao rezultat nepoznavanja dužine životnog vijeka pokojnika ili pak radi uštede prostora na spomeniku.

Preostalih pet natpisa sa ovog prostora pripadaju djeci na pragu odraslog doba, između 12 i 15 godina.²¹ Među njima pažnju privlači jedan natpis iz Dokleje. Specifičan je po tome što je petnaestogodišnjaku gradsko vijeće organizovalo javnu sahranu i podiglo statuu. Riječ je o Marku Flaviju Blabinu, upisanom u tribu *Quirina*, prema caru u čije vrijeme su njegovi preci, pripadnici uglednog roda Dokleata, dobili rimsko građansko pravo.²²

Onomastika upućuje da je pretežno riječ o rimskim građanima, bilo doseljenicima iz sjeverne Italije, poput Stacija ili Pletorija ili domaćoj populaciji, koja je građansko pravo stekla pod dinastijom Flavijevaca (*Doclea*) i Antonina (*Municipium S...*),²³ Na manjem broju natpisa navodi se samo kognomen, a imena su u najvećem broju karakteristična za prostor istočne, tj. jugoistočne Dalmacije.²⁴

U rijetkim slučajevima dječiji nadgrobnici otkriveni su *in situ*. Među njima je oštećeni nadgrobnici natpis Valerijana iz Municipijuma S...²⁵ sa očuvanom reljefnom predstavom pokojnika, specifičnoj po prikazu ženskog poprsja sa djetetom u naručju (sl. 5, 5a).

Predstave djece na nadgrobnim spomenicima

Reljefne predstave djece na nadgrobnim spomenicima nisu brojne. Međutim, treba imati na umu da su nadgrobnica obilježja mogla biti i od drveta, te da

²⁰ *CIL* 03, 13841.

²¹ Bijelo Polje, Crnča: *AE* 2009, 1003; Kolovrat: *AE* 1980, 0702; Mirković 1975, 100–101, no. 9; sl. 2; Ломча 2003/04, 38–39, 57, no.1; Budva, Hotel Avala, kod nekropole: Martinović 2011, 61–62, no. 28; Duklja, Bjelovine: *ILJug* 1830; Sticotti 1913, 175–176, no. 45; Fig. 131.

²² *AE* 1897, 0007; *CIL* 03, 13820; *CIL* 03, 12693.

²³ O Stacijima v. Цермановић-Кузмановић 2009; Цвијетић 2012; Mirković 2013; Šašel-Kos 2017.

²⁴ O domaćim imenima v. Ломча 2002–2003; Mirković 2013; takođe v. Katičić 1962; Alföldy 1969.

²⁵ *ILJug* 2, 608. Više oštećenih natpisa sa područja Municipijuma S... pripada individuama dječijeg uzrasta. U nekim slučajevima su poznata njihova imena ali ne i godine i *vice versa* (v. *CIL* 03, 13850; Цвијетић 2009 = *AE* 2009, 1008)

su djeca sahranjivana u okviru porodičnih grobnica, ali i da najveći broj dječijih nadgrobnih spomenika predstavlja tzv. lokalna varijanta cipusa, spomenik malih dimenzija u vidu kocke sa kupastim ili stožastim završetkom u gornjem dijelu, bez figuralnih prikaza. Ovaj tip rasprostranjen je u Boki i okolini, odakle je poznat i najveći broj dječijih nadgrobnih obilježja. Zbog svojih izuzetno malih dimenzija bio je pogodan za prenos, pa su spomenici ovog tipa većinom uzidani u objekte iz kasnijih epoha.

Reljefne predstave najmlađih većinom potiču sa nadgrobnih stela u unutrašnjosti provincije, odakle je poznato i više portretisanih porodica sa djecom. Izvjestan broj ovih spomenika pronađen je prilikom istraživanja antičkih nekropola u Kominima i Kolovratu (sl. 1, 2).²⁶ Djeca se prikazuju kao minijature verzije odraslih, nekada sa određenim predmetima u rukama (sl. 3, 4, 5). Položaj ruku roditelja, najčešće majke, sa šakom na dječijim ramenima, može se takođe posmatrati kao emotivni čin. Ukoliko natpis nije očuvan, nekada nije moguće utvrditi da li portretisana osoba predstavlja dječaka ili djevojčicu, s obzirom na to da se djeca u najranijoj dobi prikazuju veoma slično, kako po odjeći, tako i po načinu nošenja frizure. Na ovaj način prikazivani su sve do 6, odnosno 7. godine, kada su počinjale pripreme za život odraslih.²⁷

Dječije sahrane

Način sahranjivanja najmlađih, kao i grobni inventar, upućuju ne samo na duboku bol onih koji su izgubili svoje potomstvo, već i na brigu o najmlađima i nakon smrti. O tome, prije svega, govore predmeti u grobovima koje su djeca za života nosila kao zaštitu. To su na prvom mjestu zvonca.²⁸ Poznate

²⁶ Arheološka istraživanja antičkih nekropola u Kominima kod Pljevalja (Municipium S...) otpočela su sredinom šezdesetih godina prošlog vijeka, i sa kraćim prekidima trajala nešto više od jedne decenije. Istraženo je oko sedam stotina grobova pretežno spaljenih pokojnika. Sahranjivanje na Bijelom brdu i u njegovom podnožju trajalo je od posljednjih vijekova stare ere do poznocarskog razdoblja, odnosno V v. nove ere. Istraživanja na prostoru Kolovrata kod Prijepolja odvijala su se krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog vijeka, kada je prilikom kopanja temelja za izgradnju fabrike Ljubiša Miodragović, otkrivena porodična nadzemna grobnica tipa *area maceria cincta* (grobnice akvilejskog tipa, prema uzoru koji se na prostoru Akvileje javlja već u I vijeku). Aleje sa grobnicama ovog tipa otkrivene su i na kominskoj nekropoli, te je značajan broj nadgrobnih spomenika pronađen *in situ* (Cvijetić in prep.).

²⁷ Danković 2020.

²⁸ O upotrebi zvonca u antičkoj Grčkoj v. Villing 2002; za prostor Britanije v. Eckardt and Williams 2018; za zapadne provincije i Italiju v. Dasen i Carroll (u popisu literature).

su kritike upućene roditeljima, prije svega, od strane hrišćanskih pisaca, koji osuđuju kačenje zvončića i drugih predmeta kao amajlija.²⁹ Ovaj običaj se u pojedinim oblastima održao dugo, i nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva, o čemu svjedoče nalazi iz dječijih grobova sa ranovizantijskih nekropola.³⁰ Zvončići od bakarne legure pronađeni su u dječijim grobovima na rimskodobnim nekropolama Budve i Komina.³¹ U grobovima djece najranijeg uzrasta nalaze se i drugi predmeti koji su proizvodili zvuk, perlice i privjeske od različitih materijala, staklene paste, gagata i dr.³² Nakit od gagata najčešće se sreće u grobovima djevojčica odnosno mladih djevojaka i žena i dovodi se u vezu sa vjeronjanjem u zaštitu ženskog reproduktivnog sistema.³³ Idiofoni predmeti poput metalnih zvečki izuzetno su rijetki, a jedan takav od bakarne legure pronađen je slučajno na nekropoli antičke Duklje.³⁴ Polaganje ovih predmeta zajedno sa ranopremulim zabilježeno je i u pisanim izvorima. Njihova prava "moć" bila je u odbijanju zlih sila zvukom, koji su predmeti načinjeni od metala proizvodili.³⁵ Prema rasprostranjenom mišljenju, imali su dvojaku namjenu, zaštitu pokojnika a istovremeno i zaštitu zajednice živih.³⁶ Ovo donekle opet ima svoje opravdanje u antičkim literarnim izvorima, prema kojima se stiče utisak o ambivalentnom stavu prema smrti djece: emotivni trenutak – bol zbog gubitka najmilijih ali i strah od ove kategorije pokojnika (*mors immatura*). Prema izvorima kao i predmetima poput "tablica prokletih" u grobovima i vršenja različitih obreda postmortem, potvrđenih arheološkim i antropološkim istraživanjima, jasno se definiše strah od "vraćanja mrtvih" radi uznemiravanja živih. Umrli na rođenju,

²⁹ St. Chysostom. *Homilies*. 12. 13.

³⁰ Bollók 2013, 227–241.

³¹ Kao praznovjerje zabilježeno u rimskim izvorima, da se za predmete / amajlije izrađivane od metala poput bakra, bronzne ili olova vjerovalo da imaju posebna magijsko-apatropejska svojstva, v. Cvijetić 2021, sa popisom literature.

³² v. Цермановић-Кузмановић et al. 1975, 66, gr. 51; 112, gr. 229. U dječijim grobovima konstatovan je veliki broj raznobojnih perli i privjesaka od staklene paste. U oba pomenuta slučaja sa Doklejske nekropole riječ je o inhumiranim pokojnicima. U grobu 51 sa jugoistočne nekropole Duklje najvjerovatnije je riječ o sahrani djevojčice (par bronzanih grivna i zlatnih minduša). Isti slučaj je i na budvanskoj i kominskoj nekropoli (v. Цермановић-Кузмановић et al. 1975; Marković 2012; Cvijetić 2021).

³³ Analize humanog osteološkog materijala sa velikih i dobro istraženih nekropola u susjedstvu, poput Viminacijuma, ukazuju da se nakit od gagata uglavnom javlja u grobovima ženskih individua koje su bolovale od određenih bolesti vezanih za reproduktivni sustav (v. Danković 2020, sa popisom literature).

³⁴ Kontekst nalaza nepoznat. Predmet se danas čuva u JU Muzeji i galerije Podgorice.

³⁵ Plin. *HN* 33. 25.

³⁶ Alfay 2009; Dasen 2003a, 172–177; 2003b, 275–289; Carroll 2018; Danković 2020; Cvijetić 2021.

na porođaju, rođeni sa fizičkim malformacijama i mentalnim smetnjama, kao i brojne druge kategorije (skončali nasilnom smrću, djevojke umrle prije stupanja u brak itd.), posmatrani su kao potencijalna "opasnost" u smislu vraćanja i uznemiravanja živih. Postoje i pisani tragovi o tome, poput pisama na grčkom gdje se roditeljima savjetuje da obave obred vezivanja djeteta za grob (postmortem), kako ih više ne bi uznemiravalo u snovima. O načinu na koji su ovi obredi vršeni upućuju i nalazi figurina iz pojedinih grobova kao i sami položaj osteološkog materijala (demobilizacija, dekapitacija, dislokacija dugih kostiju, lobanje). Ovi običaji potvrđeni su širom provincija, od najzapadnije Britanije pa sve do istoka.³⁷ Na primjeru nekoliko sahrana iz Komina, Kolovrata i Budve moglo bi se eventualno govoriti o određenim obredima vršenim postmortem (dislokacija dugih kostiju, lobanje, sahranjivanje u *decubito prono*). Međutim, bez obavljenih analiza osteološkog materijala nije izvjesno da li su ovi obredi izvršeni nad individuama starijeg dječijeg uzrasta ili odraslih osoba.³⁸ Takođe je zabilježeno, iako sporadično, sahranjivanje u zgrčenom položaju (Municipium S...). Sahrane djece najranijeg uzrasta sa budvanske nekropole izvršene su u amforama tako što su djeca bila u fetalnom položaju.³⁹ Sahranjivanje najmlađih u ovom položaju registrovano je na brojnim nekropolama širom Carstva,⁴⁰ dok se sahranjivanje odraslih individua na ovaj način obično dovodi u vezu sa izvjesnim bolestima koje su pratile pokojnika za života ili pak sa određenim magijskim ritualima izvođenim *post mortem*.⁴¹ U nedostatku nadgrobnih obilježja i u odsustvu analize humanog osteološkog materijala, svega u nekoliko slučajeva moguće je govoriti o uzrastu pokojnika. Sudeći po dimenzijama ukopa, recipijenta za smještaj pokojnika i očuvanog osteološkog materijala u slučaju sahranjenih u amforama, u većini je riječ o infanatima, djeci uzrasta do jedne godine. Starija djeca su tokom prvih vjekova, kada je incineracija bila dominantna, kremirana, nekada zajedno sa majkom, dok su djeca najranijeg uzrasta iz praktičnih razloga sahranjivana "skeletno" i u periodu kada je spaljivanje bilo dominantno. Iako je nemoguće govoriti o "age limit" sa sigurnošću, antički izvori sugerišu da spaljivanje posmrtnih ostataka djece nije praktikovano prije

³⁷ Alfaye 2009.

³⁸ Iskopavanja vršena u periodu od sredine šezdesetih do početka osamdesetih godina prošlog vijeka. Antropološke analize nisu vršene, niti je osteološki materijal u većini slučajeva sačuvan (Cvijetić in prep.).

³⁹ Cvijetić 2021; Marković 2012.

⁴⁰ Cvijetić 2021, ref. 30, 31.

⁴¹ Alfaye 2009.

pojave zuba.⁴² Ipak, nedavno objavljeni rezultati istraživanja sa prostora Galije, Italije, Britanije i Dakije ukazuju da u pojedinim zajednicama kremiranje djece najmlađeg uzrasta sa odraslim članovima porodice nije bilo neuobičajeno.⁴³

U grobovima djece, osim predmeta za igru i zaštitu najmlađih, nalaze se i oni koje su koristila djeca starijeg, školskog uzrasta. Riječ je o priboru za pisanje koji je pronađen u nekoliko grobova na jugoistočnoj nekropoli Duklje.⁴⁴ Pored mastionica koje su koristiti i pisari ili administracija uopšteno, za djecu se najprije mogu vezati lopatice na nanošenje voska i lenjiri od kosti.⁴⁵

U grobovima djece starijeg uzrasta i odraslih prisutni su predmeti za igru u vidu kockica (Dokleja, Budva).⁴⁶ Kako je, međutim, uglavnom riječ o grobovima spaljenih pokojnika, ne može se reći kojoj starosnoj kategoriji sahranjenih su ovi predmeti pripadali. Problem prisustva minijaturnih, rukom rađenih posuda, koje čine gotovo nezaobilazan inventar grobova na pojedinim nekropolama u unutrašnjosti biće predmet posebne studije.

* * *

Na kraju, ukoliko se rezimira, dolazi se do sljedećih zaključaka: od ukupnog broja do sada pronađenih kamenih nadgrobnih spomenika iz rimskog perioda na oko 13% pominju se samo djeca ili djeca sa drugim (odraslim) članovima porodice. Najmlađe među njima imalo je svega godinu dana i osam mjeseci. Nadgrobno obilježje nije zavisilo niti od pola niti od starosne kategorije pokojnika već je bilo regionalno uslovljeno. Reljefne predstave upućuju da su portreti izrađivani prema nekom opštevažećem modelu, tako što se dječije biste prikazuju kao minijaturne verzije odraslih. Izvjesne nijanse su uočljive između prikaza djece ranog i starijeg uzrasta (kod prve kategorije se ne može sa sigurnošću govoriti da li je riječ o portretisanim djevojčicama ili dječacima, što korespondira podacima iz antičkih literarnih izvora i ikonografskoj građi iz drugih oblasti Carstva). Loša očuvanost reljefnih predstava onemogućava sigurno opredjeljenje predmeta koji su prikazani u dječijim rukama. Grobni inventar sa druge strane govori da se određeni predmeti mogu posmatrati u vezi sa djecom

⁴² Plin. *HN* 7.72.

⁴³ V. Carroll 2018.

⁴⁴ Цермановић-Кузмановић et al. 1975, 58, 236, gr. 21, 71a.

⁴⁵ Цермановић-Кузмановић et al. 1975, gr. 21. O nalazima pribora za pisanje na prostoru rimske provincije Dalmacije v. takođe: Busuladžić 2018, 9–35.

⁴⁶ Цермановић et al. 1975, 87, 141, gr. 127; Marković 2012.

ranog uzrasta (zvončići, zvečke), što može biti od značaja pri definisanju grobnih ostataka u slučajevima kada nedostaje nadgrobni spomenik i analize humanog osteološkog materijala (naročito kod kremacije). Na kraju, s određenom zadržkom, može se reći da se u oblastima udaljenim od metropole nije uvijek pridržavalo važećih propisa, te da se u pojedinim regijama podlijegalo izvjesnim "nepisanim pravilima" određenih zajednica.

Summary

Pusino innocentissimo!

Attitude to the death of the youngest in the communities of southern Illyricum: epigraphic, archaeological and iconographic evidence

Due to the high mortality of children, especially in the first years of life, Roman pragmatism was demonstrated by the introduction of regulations concerning the manner and length of official mourning. The first decrees are attributed to Numa Pompilius, and concern the prohibition of grieving for children who died before reaching one year of age. Ulpian and Plutarch indicate that there was no formal mourning, *luctus*, before the third year of life. Formal and private mourning are not viewed in the same way. Epitaphs speak in this sense, where emotions are translated into epithets such as: *infelicissimi*, *misserrimi*, *innocentissimi*, precisely on the inscriptions of those members of the community for whom "formal mourning" was not foreseen. About twenty children's tombstones are known from the area of southeastern Dalmatia, i.e. more than 13% of the total number of funerary monuments found so far in this area. The youngest among them was Iulia Tertula from *Risinium*, who lived only one year and eight months. The onomastic analysis indicates that they were mostly Roman citizens, either immigrants from northern Italy or the local population that received Roman civil rights under the emperors of the Flavian and Antonine dynasties. A small number of monuments were found *in situ*, such as the inscription of Valerian from Municipium S..., specific for the relief representation of a mother with a child in her arms. The position of the parents' hands, with a hand on the child's shoulders, can also be seen as an emotional act. Relief representations of the deceased are mostly present on tombstones in the interior of the province, where several families with children are known to be portrayed on the monuments. Children are depicted as miniature versions of adults. However, the largest number of children's tombstones represents the so-called a local variant of the *cippus*, a monument of small dimensions in the form of a cube with a conical end, without figural representations, which is widespread in Boka and its surroundings. The customs related to the burials of the youngest as well as the grave inventory point to the care of the youngest even after death. This is evidenced by the findings of objects that children wore during their lives as protection (bells and other objects made of different materials that produces

sound like beads and pendants). The placing of these items in the graves of the early deceased is also recorded in written sources in connection with “repelling evil forces”. The burial of the youngest members of the community in the fetal position is witnessed in the largest number at the Budva necropolis. According to the dimensions of the grave, the recipient for the deceased and the preserved osteological material, in cases buried in amphorae, it is mostly about infants. During the first centuries, older children were cremated (sometimes together with the mother or the other member of family), while children of the earliest age were inhumated for practical reasons during the period when cremation was dominant. Although it is impossible to determine with certainty the “age limit”, ancient sources suggest that cremation of children’s remains was not practiced before the appearance of teeth. In addition to objects for playing and protecting the youngest, the graves also contain objects that were used by older children, such as writing items and materials from Duklja (*Doclea*). In the graves of older children (or adults) there are also present game objects in the form of bone cubes (Duklja and Budva / *Buthua*), mostly in the graves of cremated deceased, and it is not always possible to speak with certainty about the age category of buried.

BIBLIOGRAFIJA

Popis skraćenica

- AE *L'anée épigraphique*, Paris.
CIL *Corpus inscriptionum latinarum*, Berolini.
ILJug A. i J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslaviae inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, Ljubljana 1986.

Digitalne epigrafske baze:

- EDH Epigraphische Datenbank Heidelberg Service provider: Heidelberg Akademie der Wissenschaften).
<https://edh.ub.uni-heidelberg.de/home?lang=de>.
[zadnji pristup / last checked 2024-7-29].
- EDCS Epigraphische Datenbank Clauss Slaby Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas).
https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en.
[zadnji pristup / last checked 2024-7-29].

IZVORI

- Paulus, *Sentences. The opinions of the Julius Paulus addressed to his son*. S. P. Scott, The Civil Law 1, Cincinnati 1932.
- Plinius, *Historia Naturalis*. Gaius Plinius Secundus, *The Natural History of Pliny*, (prev. J. Bostock and H. T. Riley), London 1855.
- Plutarch, *Numa*. Plutarch, *The life of Numa* (prev. Bernadotte Perrin) Cambridge, MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd. 1914.
- Plutarch, *Consolatio ad uxorem*. Plutarch, *Plutarch's Morals* (prev. William W. Goodwin), Cambridge 1874.
- Seneca, *Epistule Morales ad Lucilium*. L. Annaei Senecae, *Ad Lucilium Epistule morales*. Recognovit et adnotatione critica instruxit. (ed. L. D. Reynolds), Oxford Classical Texts, Oxford 1965.
- St. Chrysost. *Homilies*. Saint Chrysostom. *Homilies on the Epistles of Paul of the Corinthians: Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, (ed. Pf. Schaff.) Kessinger Publishing, 2004 (1889).

- Tacitus, *Annales*, (prev. A. J. Church and W. J. Brodribb) New York 1942.
- Ulipianus, *Fontes Iuris Romani (FIRA) Antelustiniani*. (eds. S. Riccobono, G. Baviera, C. Ferrin, G. Furlani and V. Arangio-Ruiz) Firenze, Barbera 1940–1943.

LITERATURA

- Alfaye, S. 2009. "Sit tibi terra gravis: magical religious practices against restless dead in the ancient world". In: *Formae mortis. El tránsito de la Vida a la Muerte en las Sociedades Antiguas*, F. Marco, F. Pina, J. Remesal (eds.), 181–216. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Alföldy, G. 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Baxter, J. E. 2022. *The Archaeology of Childhood*. London: Rowman and Littlefield.
- Bollók, A. 2013. "Apotropaion and Burial in Early Byzantium: Some Preliminary Considerations". In: *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West. Antiquitas, Byzantium, Renascentia* 5. Bibliotheca Byzantina 1. Z. Farkas, L. Horváth, T. Mészáros, 227–241. Budapest: Eötvös-József-Collegium.
- Busuladžić, A. 2018. Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije, na osnovu analize stilusa pronađenih i pohranjenih u Bosni i Hercegovini. *Hercegovina, časopis za historijsko i kulturno naslijeđe* 17: 9–35.
- Carroll, M. 2011. Infant death and Burial in Roman Italy. *Journal of Roman Archaeology* 24: 99–120.
- Carroll, M. 2014. "Mother and Infant in roman Funerary Commemoration". In: *Infant Health and Death in Roman Italy and Beyond*, M. Carroll and E. J. Graham (eds.). *Journal of Roman Archaeology*, suppl. volume 96: 159–178.
- Carroll, M. 2018. *Infancy and Earliest childhood in the Roman World: 'A Fragment of Time'*. Oxford: Oxford University Press.
- Цермановић-Кузмановић et al. 1975. Цермановић-Кузмановић, А., Велимировић-Жижић, О., Срејовић, Д. *Античка Дукља: некрополе*. Цетиње: Обод.
- Цермановић-Кузмановић, А. 2009. "Пљеваљско подручје у римско и рановизантијско доба". У: *Историја Пљеваља*, С. Терзић (ур.), 51–67. Пљевља: Општина Пљевља.

- Crawford, S. et al. 2018. Crawford S, Hadley D. M., Shepherd G. (eds.). *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. Oxford: Oxford University Press.
- Цвијетић, Ј. 2009. Римски надгробни споменик из Градца код Пљеваља. *Гласник Српског археолошког друштва* 25: 141–147.
- Цвијетић, Ј. 2012. Нови епиграфски споменик из Отиловића код Пљеваља. *Старинар* 72: 173–180.
- Cvijetić, J. 2021. Magic-apotropaic power of tintinnabula. Gaves with bronze bells in the Budva necropolis. In D. Medin (ed.), *Antička Budva: zbornik radova sa međunarodnog multidisciplinarnog skupa po pozivu, novembar 2018*, Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 298–315.
- Cvijetić, J. in prep. *Municipium S... e secolis passatis*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Danković, I. 2020. *Inventar grobova ženske populacije kao odraz životnog doba. Studija slučaja viminacijumskih nekropola od I do IV veka*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.
- Dasen, V. 2003a. "Protéger l'enfant: amulettes et crepundia". In: *Maternité et petite enfance dans l'Antiquité romaine*. Catalogue de l'exposition Bourges, Muséum d'histoire naturelle. D. Gourevitch, A. Moirin, N. Rouquet (eds.), 172–177. Bourges: la Ville de Bourges.
- Dasen, V. 2003b. Les amulettes d'enfants dans le monde gréco-romain. *Latomus* 62 (2): 275–289.
- Dasen, V. 2011. "Childbirth and Infancy in Greek and Roman Antiquity". In: *Blackwell Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*. B. Rawson (ed.), 291–314. Oxford: Blackwell.
- Ђорђевић, Ј. 1977. *Латинско-српски речник*. Београд: Завод за уџбенике.
- Eckardt and Williams 2018. Eckardt, H, Williams, S. The Sound of Magic? Bells in the Roman Britain. *Britania* 49: 179–200.
- Katičić, R. 1962. Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet. *Živa Antika* 12: 95–120.
- Лома, С. 2002–2003. Домаће становништво муниципија С. у светлости нових епиграфских сведочанстава. *Старинар* 53/54: 35–64.

- Marković, Č, 2011. *Antička Budva, nekropole, istraživanja 1980–1981*. Podgorica: Matica Crnogorska
- Martinović, J. 2011. *Grčki i latinski natpisi u Crnoj Gori = Corpus inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegro*. Kotor: Matica Crnogorska.
- Mirković, M. 1975. Iz istorije Polimlja u rimsko doba. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 14: 95–108.
- Mirković, M. 2013. *Municipium S... Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Rendić-Miočević, D. 1976. O jednom tipu "ilirskog" nadgrobnog spomenika. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 13: 285–305.
- Sticotti, P. 1913. *Die römische Stadt Doclea in Montenegro*. Wien: A. Hölder
- Šašel-Kos, M. 2017. The Starii of Risinium. In: D. Demicheli, *Illyrica antiqua 2. In honorem Duje Rendić-Miočević. Proceedings of the International Conference, Šibenik 12th-15th September 2013*. Zagreb: University of Zagreb, 171–185.
- Villing, A. 2002. From whom did the bell toll in the ancient Greece? Archaic and classical Greek bells in Sparta and beyond. *Annual of British School at Athens* 97: 285–297.
- Vojvoda, M. et al 2021. Vojvoda M. Golubović S. Mikić I. *Novac i apotropejsko-profilaktički elementi u pogrebnim ritualima – južna nekropola Vimina-cijuma = Coinage and Apotropaic-Prophylactic elements in funerary rituals – southern Viminacium cemetery*. Beograd: Arheološki institut

ILUSTRACIJE

Slika 1. Aleja sa grobnicama i nadgrobnim spomenicima nekropola II u Kominima tokom istraživanja (Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja u Pljevljima i Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Slika 2. Nekropola u Kolovratu kod Prijepolja (Fotodokumentacija Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Slika 3. Nadgrobna stela sa prikazom dječijeg poprsja iz Kolovrata (Fotodokumentacija Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Slika 4. Nadgrobna stela iz Komina po iskopavanju (Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja u Pljevljima i Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Slika 4a. Nadgrobna stela iz Komina – izgled i stanje spomenika pola stoljeća kasnije (Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja u Pljevljima).

Slika 5. Nadgrobnii spomenik Valerijana iz Municipijuma S... (Komini kod Pljevalja), (Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja u Pljevljima i Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Slika 5a. Detalj reljefne predstave na nadgrobnom spomeniku Valerijana iz Municipija S... (Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja u Pljevljima i Arheološke zbirke Filozofskog fakulteta u Beogradu).

DOI: 10.46352/23036974.2024.33
UDK /UDC: 32-055.1Milivojević M.(496.5 Valona)"1493/1500"
Izvorni naučni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 29. 2. 2024.
Prihvaćen / Accepted: 27. 5. 2024.

ADIS ZILIĆ*

Sandžak-beg Valone Mustafa-beg Milivojević

Apstrakt

Cilj rada je predstaviti Mustafa-bega Milivojevića, uglednika bosanskog porijekla, kao osmanskog namjesnika sandžaka Valona u Albaniji. Dubrovčani su održavali s njim kontakte i u udaljenoj Valoni i slali mu probrane obavještajne podatke, zbog prethodnih zasluga dok je bio sandžak-beg Hercegovine, značaja nove pozicije na kojoj se našao, kao i na osnovu prepoznatljive političke karijere u uzlaznoj putanji. Blagovremenim pristizanjem informacija, dijelom njihovim posredstvom, bio je u toku sa aktuelnim političkim dešavanjima. U radu se opisuju veze i prepiska Dubrovčana s Mustafa-begom, u političkom kontekstu pripreme i odvijanja osmansko-mletačkog vojnog konflikta za prevlast na jadransko-jonskoj obali. Sandžak-beg Valone zadržao je značajnu ulogu u pomorskom ratu u kojem se iskazao kao sposoban državnik. Također se skreće pažnja na smjernice mogućeg Mustafa-begovog kasnijeg karijernog uspona, budući da je naknadno stekao titulu paše. Pogled na Mustafa-begovo namjesništvo je iz medievalne perspektive, baziran na arhivskoj građi na latinskom i starotalijanskom jeziku. Bogati fondovi takve vrste građe, posebno Državnog arhiva u Dubrovniku, iako sadrže mnoštvo informacija regionalnog karaktera, zapostavljeni su i općenito neiskorišteni u osmanistici.

Ključne riječi: diplomacija, brodovi, Valona, Hercegovina, Dubrovnik, sandžak-beg, karijerni uspon, vezir, paša.

Abstract

The aim of the paper is to present Mustafa-bey Milivojevic, a nobleman of Bosnian origin, as the Ottoman governor of the sanjak of Valona in Albania. The people of Dubrovnik maintained contact with him even in distant Valona, and sent him selected intelligence informations due to his previous merits while he was the sandjak bey of Herzegovina, as well as the importance of his new position, and the fact that his recognizable political career was on the upward trajectory. Due to the timely arrival of

* Adis Zilić, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Sjeverni logor bb, Mostar 88104, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: adis.zilic@unmo.ba

informations, which was partly a result of their mediation, he was up to date with current political events.

The paper explores the connections and correspondence of the people of Dubrovnik with Mustafa-bey in the political context of preparation and unfolding of the Ottoman-Venetian military conflict for supremacy on the Adriatic-Ionian coast. The Sandjak-bey of Valona retained a significant role in the naval war, in which he showed himself as a capable statesman. Attention is also drawn to the direction of Mustafa-bey's possible later career ascent, since he subsequently acquired the title of pasha. The view of Mustafa Bey's governorship is from a medieval perspective, based on archival materials in Latin and Old Italian. Extensive holdings of this type of material, especially the State Archives in Dubrovnik, although they contain a lot of information of a regional character, have been neglected and generally unused in Ottoman studies.

Keywords: diplomacy, ships, Valona, Herzegovina, Dubrovnik, sandjak-bey, career ascent, vizier, pasha.

Uvod

Valona (Vlorë, Avlona, Avlonya) je druga najveća luka u Albaniji, smještena na jugu zemlje. Nalazi se na strateški bitnom području, na Otrantskim vratima, odakle se može kontrolisati ulazak u Jadransko more. Grad je pozicijom najbliži južnoj Italiji i privremenom osmanskome uporištu u Otrantu, zakratko uspostavljenom tokom ljeta 1480. godine. Osmanlije su Valonu zauzele 1417. godine, stekavši tako kontrolu nad važnom raskrslom pomorskih i kopnenih puteva. Mletački pokušaj da preuzmu grad godinu kasnije je propao. Grad je do 1466. godine bio u velikom sandžaku Albanija, a potom je postao sjedište jednog od četiri sandžaka na tom prostoru – pored Ohrida, Skadra i Elbasana. Sandžak Valona je prostorno bio najveći i s najviše prihoda među njima. Osmanlije su u svojoj prvoj luci na Jadranskom moru uspostavili brodogradilište i postala je važna baza njihove mornarice na Mediteranu.¹

Mustafa-beg Milivojević započeo je političku karijeru kao sandžak-beg Hercegovine, u periodu kada se osmanska vlast učvršćivala u neposrednom zaleđu vazalne Dubrovačke Republike, za vladavine sultana Bajezida II Velija (1481–1512). Osmanlije su ga pažljivo odabrale i postavile na funkciju jer je bio uglednog porijekla s tog područja. Preci su mu aktivni sudionici u prethodnom političkom sistemu Bosanskog kraljevstva, ujedno su uživali status dubrovačkih

¹ Popović 1959, 243–246; Babinger 1968, 340–344; Kiel 1991, 118–120; Papageorgiou 2014, 1–5.

građana.² Mustafa-beg je ukupno u tri navrata obnašao funkciju prvog čovjeka Hercegovačkog sandžaka: prvi put od oktobra 1483. do januara 1486. godine (dvije godine i tri mjeseca), drugi put od juna 1489. do maja 1493. (tri godine i jedanaest mjeseci) i treći put od marta 1495. do maja 1497. godine (dvije godine i dva mjeseca). Nije poznato kakvu je funkciju obnašao u periodu između prvog i drugog namjesništva u Hercegovini. Između drugog i trećeg, kao i nakon trećeg perioda namjesništva u Hercegovojoj zemlji, bio je sandžak-beg Valone u Albaniji.³ Dubrovčani su i u tim okolnostima periodično održavali s njim kontakte.

Zakratko sandžak-beg Valone između dva namjesništva u Hercegovini

Iako je na osnovu jednog započetog i nedovršenog dokumenta iz dubrovačke notarske službe postojala percepcija u literaturi da je Mustafa-beg Milivojević preminuo krajem 1493. godine, živio je i aktivno djelovao i narednih godina. Sa pozicije sandžak-bega Hercegovine prešao na novu funkciju prvog čovjeka Valone.⁴ Podatak koji to potkrepljuje je iz sredine sljedeće, 1494. godine. Riječ je definitivno o prethodnom namjesniku Hercegovine a ne o nekom drugom sandžak-begu istog, inače čestog imena, jer su ga Dubrovčani, prilikom darivanja vrijednog 10 dukata, decidno nazvali *svojim bivšim krajišnikom*.⁵ Ovako su inače nazivali sandžak-begove neposrednog dubrovačkog zaleđa s područja Hercegovine – *craisnichum nostrum*. Nastavili su povremeno, po potrebi, održavati s njim kontakte.

Sredinom septembra 1494. godine Dubrovčani su namjeravali nabaviti žitarice u Albaniji, te posredstvom svog čovjeka istovremeno predati prigodna pisma Mustafa-begu, namjesniku Valone.⁶ Zadatak da uruči pisma dobio je plemić Petar Lukari, kojem je zbog odlaska u misiju i nabavke robe bio potreban jamac.⁷

² Rudić 2021, 214–217.

³ Zilić 2023, 41–86.

⁴ Zilić 2023, 71–72.

⁵ "Prima pars est de donando Mustaphabegho sanzacho Abanie qui alias fuit craisnich nostri." Sljedeća odluka: "(...) de donando sibi valutam ducatos decem in confectionibus et rebus speciarie." DAD, ACR, br. 27, f. 128v, 28. 6. 1494. Citirani podatak pripada prvorazrednoj izvornoj građi. Kompletiran je i koncizan, za razliku od sedam mjeseci starijeg iz notarske službe s kojim je u koliziji. Up. nap. 104.

⁶ DAD, ACR, br. 27, f. 144, 15. 9. 1494.

⁷ "Ser Georgius Ni. de Goze plegius pro ser Petro Laur. Lucaris pro ducatos quinquaginta sibi mutuandis pro mittendo pro grano in Albania luxta partem Consilii Rogatorum." DAD, ACM, br. 25, f. 75v, 3. 10. 1494.

Lukari se nije isticao po diplomatskim aktivnostima, barem nisu zabilježene u literaturi.⁸ Planirani kontakt sa osmanskim sandžak-begom trebao je proteći rutinski i bez komplikacija, budući da je poklisar bio u mlađoj životnoj dobi i bez dovoljnog iskustva za ozbiljniju misiju.

Dubrovčani su po pristigloj povratnoj informaciji krajem novembra ponovo odlučili poslati do sandžak-bega Valone osobu koja će istražiti do kojih se žitarica može doći.⁹ Ovaj put to je bio kraljičin sluga Raduš Radosalić. Po njemu su Dubrovčani prosljedili Mustafa-begu pismo u kojem ga, pored navedenog, obavještavaju i o novostima povodom smrti Sulejman-paše,¹⁰ trenutnog osmanskog namjesnika u Hercegovačkom sandžaku.

Nije precizirano sa slugom koje kraljice je sandžak-beg Valone ostvario direktni kontakt na inicijativu Dubrovčana, ali je izbor mogućih osoba uzak. Riječ je o osobama koje su se podrazumijevale s tom titulom u Dubrovniku, te nije bilo potrebe za preciznijom identifikacijom. Kako je sam poklisar slavenskog porijekla, izvjesno je da se radilo o posljednjoj bosanskoj kraljici Mari, koja je tih godina živjela u Osmanskoj državi.¹¹ Zbog neprijateljskog raspoloženja prema Osmanlijama to nije mogla biti Beatrica Aragonska, udovica ugarskog kralja Matije Korvina i trenutna supruga novog kralja Vladislava II Jagelonca.¹² Očito je Mustafa-beg Milivojević svojim kontaktima bio uključen u širu diplomatsku mrežu. U prethodno opisanoj korespondenciji, nedavno preminuli Sulejman-paša došao je na poziciju Hercegovačkog sandžak-bega nakon Mustafa-bega. Često je bio bolestan jer su mu Dubrovčani u više navrata slali svog ljekara. Posljednji put ljekar je obilazio Sulejman-pašu krajem oktobra 1494. godine,¹³ neposredno prije njegove smrti narednog mjeseca.

Krajem februara sljedeće, 1495. godine, Dubrovčani su namjeravali prosljediti povjerljive informacije do kojih su došli osmanskom sultanu. Novost istog

⁸ Petar Lovrov Lukari uvršten je u rodoslovnu tablicu Gundula-Luccari-16, ali o njemu nema dodatnih opisnih podataka, osim da je umro oko 1542. godine. Vekarić 2012a, 325.

⁹ DAD, ACR, f. 161, 26. 11. 1494.

¹⁰ "Radus Radossalich famulus reginis fuit electus ad eundum ad Avallonam cum litteris ad Mustap-habegh sanzachum Avallone, pro facto grani et etiam causa sibi dandi noticiam de morte Sulimani Basse. Cui Rado dari debeat aspros 150 pro expensis." DAD, ACM, br. 25, f. 90, 27. 11. 1494.

¹¹ Studije o posljednjoj bosanskoj kraljici: Tošić 2002, 29–60; Mahinić 2014, 211–224.

¹² Kraljica Beatrica se već od 1492. godine našla u nepovoljnom položaju jer ni novom ugarskom kralju nije mogla roditi nasljednika. Grgin 2020, 189–201.

¹³ Truhelka (ur.) 1911, 441–442.

karaktera povjerali su i Mustafa-begu.¹⁴ Riječ je o princu Džemu čija smrt je nastupila 24. februara u Napulju. Princ se u tom mjestu zadesio u pratnji francuskog kralja Karla VIII (1470–1498), koji je namjeravao osvojiti Napuljsku kraljevinu kao bazu za križarski pohod protiv Turaka.¹⁵ Ovu veoma važnu informaciju o smrti pretendenta na osmanski prijesto Dubrovčani su zaprimili do četiri dana kasnije i odmah je odlučili proslijediti na relevantne adrese. Dobro obaviještena dubrovačka diplomacija itekako je svjesna koga trebaju upoznati s novonastalom političkom situacijom. Osobe zadužene za dostavu informacije su do Mustafa-bega vjerovatno namjeravali svratiti usput, na putu za Istanbul. Motivacija za dostavu važne informacije Mustafa-begu je što se nalazio na čelu strateški važnog sandžaka, geografski najbližeg Apeninskom poluostrvu.

Postojala je bojazan kod Osmanlija da se francuska vojska kao najjača u Evropi, ne udruži s mletačkom flotom, koja još nije imala adekvatnog suparnika na Mediteranu. Kada je Džem sultan završio kod kralja Karla, mislilo se da će ga iskoristiti radi pobune stanovništva Albanije i Grčke, kako bi se stvorili povoljni uslovi za iskrcavanje trupa. Zbog toga se sultan pripremao na kopnu i moru, gradeći utvrđenja na strateškim mjestima: Dardanelima, Negropontu i Valoni. Radilo se o pretjeranom strahu, barem što se tiče Venecije, jer *Serenissima* nije uopće namjeravala sarađivati s Francuzima protiv Osmanlija.¹⁶

Sultan Bajezid prethodno je prekorio Dubrovčane što ga ne obavještavaju na vrijeme o političkim dešavanjima, pa je o sukobu između francuskog kralja i pape saznao drugim kanalima.¹⁷ Kritika je urodila plodom, te im se zahvalio nakon toga na blagovremenom javljanju, po pristigloj informaciji o bratovoj smrti.¹⁸ Odbjegli princ Džem bio je razlog što je sultan Bajezid morao voditi blagu i pomirljivu vanjsku politiku. Princ je poslužio kao pijun u međunarodnim političkim igrama jer su ga rodoski vitezovi, papa, Francuzi i Ugri namjeravali koristiti za različite ciljeve – zadovoljavanje materijalnih i političkih interesa. Njegova smrt dala je novi pravac osmanskoj vanjskoj politici.¹⁹

¹⁴“Prima pars est de significando Imperatori turchorum noua qui habemus, et hoc significatio fieri debeat per unam Mustaphabeghi sanzachi.” DAD, ACR, br. 26, f. 180, 28. 2. 1495.

¹⁵Vaten 2002, 131.

¹⁶Orthali et al. 2007, 330–331.

¹⁷Stojanović (ur.) 1934, 320–321, br. 918, 6. 2. 1495.

¹⁸Stojanović (ur.) 1934, 321–322, br. 919, 7. 4. 1495.

¹⁹Imber 2002, 37–40; Emecen 2004, 31.

U međuvremenu, za manje od mjesec nakon dostave povjerljive informacije, Mustafa-beg se vratio na staru funkciju sandžak-bega Hercegovine, koju je obnašao po treći put. Dubrovčane je o tome obavijestio posredstvom kapidžibaše Skendera, te im je proslijedio uobičajene darove. Oni su, zauzvrat, uručili Skenderu 2500 aspri.²⁰ Pozicija Hercegovačkog sandžak-bega ostala je upražnjena četiri mjeseca – od smrti Sulejman-paše novembra 1494. do ponovnog imenovanja Mustafa-bega Milivojevića marta 1495. godine. Zato se Mustafa-beg interesirao za zdravstveno stanje Sulejman-paše, vjerovatno očekujući nalog viših instanci za povratak u svoj rodni kraj. Nije mogao otići iz Valone dok god je postojala potencijalna opasnost, a definitivno je otklonjena smrću princa Džema. Ostao je oko dvije godine na funkciji sandžak-bega Hercegovine, do prve polovine 1497. godine. Dubrovčani su ga posljednji put namjeravali kontaktirati krajem januara 1497. na toj poziciji, nakon čega je novi sandžak-beg Ahmed preuzeo dužnost krajem maja iste godine.²¹

Sandžak-beg Valone po drugi put

Mustafa-beg Milivojević je iz Hercegovačkog sandžaka prešao na novu-staru funkciju sandžak-bega Valone, o čemu govori podatak iz sredine februara sljedeće, 1498. godine. Dubrovčani su ostali s njim u kontaktu, kao i kada je prethodno bio na istoj poziciji. Posredstvom svog čovjeka prosljedili su mu simbolične darove, šećer i slatkiše vrijednosti do 30 perpera.²² Mali znak pažnje i održavanje kontakta ponovo pokazuju koliko su ga Dubrovčani uvažavali i cijenili njegov prethodni rad u susjedstvu.

Nakon dva mjeseca uslijedila je uzvratna posjeta, komunikacija je bila dvosmjerna. Stigao je Mustafa-begov izaslanik u Dubrovnik, te zatražio sidra, bombe i druge stvari potrebne za potporu jarbola čiju je izradu naredio Mustafa-beg. Nisu udovoljili njegovom zahtjevu, te su mu prosljedili poklon u tkaninama vrijedan 30 dukata.²³ Posredstvom izaslanika Kuzme, Mustafa-beg tada je od Du-

²⁰ DAD, ACR, br. 27, f. 196, 24. 3. 1495.

²¹ Zilić 2023, 77–78.

²² "Prima pars est de mittendo visitatum Mustaphabegh sanzachum Avallone cum confectionibus et aromtibus." Slijedi odluka: "(...) de mittendo sibi valutam ab ypperperos triginta infra in zucharo et aromatibus." DAD, ACR, br. 28, f. 72v, 13. 2. 1498.

²³ "(...) de excusando se a petitione quam facit ambassiator Mustaphabeghi, sanzachi Avallone, pro anchoris Sartiis, bombardis et aliis pro fultimento sayetie quam fieri fecit dictus Mustaphabegh." DAD, ACR, br. 28, f. 82, 23. 4. 1498.

brovčana zatražio isporuku zalihe pokrova za brodove, koji služe za učvršćivanje jarbola na jedrilicama. Pravedali su mu se kako ne drže zalihe, budući da općenito nemaju potrebu za naoružanim brodovima. Tvrdili su kako koriste sopstvene skromne zalihe kada im se u rijetkim prilikama ukaže potreba za tim. Istakli su kako se većina plovila nalazila u vlasništvu privatnih lica. Odobreni poklon vrijedan 30 dukata odnosio se na dvije haljine od mletačkih tkanina, te posude i kutije za držanje potrepština.²⁴ Potraživanja koja je postavio pred osmanske vazale Dubrovčane pokazuju da je Mustafa-beg gradio i pripremao ratnu flotu. Postupak sandžak-bega usklađen je sa širom osmanskom političkom i vojnom strategijom. Njihovo slatkorječivo odbijanje isporuke tražene robe namijenjene u vojne svrhe, uz obavezno prateće pravdanje, ukazuje na visok stepen samostalnosti koji su uživali.

Osmanlije su se upravo spremale za napad na raštrkane mletačke posjede u Jadranskom i Jonskom moru. Nakon dvije decenije mira učestali su incidenti. Mletačka utvrđenja bila su u lošem stanju, a slabo uvježbana flota izgubila je značaj. Osmanlije su odranije bile u nespornoj prednosti s znatno jačom kopnenom vojskom, a počeli su osnaživati i mornaricu. Sultan Bajezid posvetio se izgradnji većeg broja brodova i jačanju mornarice, uz povremeni angažman iskusnih gusara. Piraterija na obje strane uzročnik je trenja koje je dovelo do rata sa Venecijom. Značajnije naoružavanje Osmanlija uslijedilo je 1498. i 1499. godine.²⁵ Još dok je prethodno bio namjesnik Hercegovine, Mustafa-beg je maja i jula 1495. godine aktivno komunicirao s mletačkim knezom Šibenika o razmjeni zarobljenika s obje strane. Pregovarali su povodom otmica u koje su bili involvirani osmanski krajišnici, martolozi s obje strane granice, te vojvoda Poljica u službi Venecije.²⁶ Otmice su se dešavale u mirnodopskim uslovima, čak četiri godine prije početka rata.

Mletački knez s Hvara izvijestio je maticu početkom oktobra 1498. godine kako je namjesniku Valone stigao nalog s Porte, prema kojem treba napasti Kačiće s 25 fusti na području Neretve i Krajine. Mlečanima su u decembru pristigli novi obavještajni podaci. Na području Musakije blizu Valone siječe se 3000 stabala radi izgradnje fusta. Za pripremu velike vojske zadužen je Mustafa-beg, kojem će sultan ustupiti na raspolaganje 3000 janjičara, 2000 azapa i 5000 konja.²⁷

²⁴ DAD, LCL, br. 17, f. 17v, 2. 5. 1498.

²⁵ Vaten 2002, 132; Imber 2002, 40-41.

²⁶ Isailović (ur.) 2024, 195-216.

²⁷ Sanudo 1859, 14, 17.

Početak 1499. godine uslijedila je nova Mustafa-begova molba Dubrovčanima. Zanimljivo je da je ovom prilikom naveden kao sandžak-beg Apolonije u Albaniji. To je, ustvari, stari antički grad u blizini Valone, udaljen 30 km od sjedišta sandžaka i 10 km od jadranske obale. Mustafa-beg je zatražio od Dubrovčana da mu isporuče žitarice. Ni ovoj molbi nisu mogli udovoljiti, pa su mu ponovo prosljedili slatkiše vrijedne 30 perpera kao poklon.²⁸ Uslijedila je duža pauza u komunikaciji Dubrovčana sa Mustafa-begom jer je prvi čovjek Valone bio vrlo aktivno angažiran u predstojećem ratu protiv Venecije.

Prema dostavljenim informacijama Dubrovčanina Nikole Gondole koji je boravio u Istanbulu, Mlečani su obaviješteni da se pripremala velika vojska početkom aprila 1499. godine u osmanskoj prijestolnici. Trebali su krenuti na pohod pod komandom namjesnika Valone. Na osmanskoj granici okupljala se kopnena vojska, a u lukama mornarica s 30 nava i 100 galija, pod komandom Jakut-paše, Ahmed-paše Hercegovića i Feriz-bega iz Albanije. Čekali su Mustafa-bega da dođe iz prijestolnice. Sandžak-beg Valone predvodio je 45 četa, koje su u maju prošli grčke zemlje.²⁹

Juna 1499. godine uputilo se šest fusti iz Valone u srednji Jadran, gdje su došli preko Dubrovnika. Prispjeli su na područje Korčule, a potom su plovili duž makarske i neretvanske obale. Obezbijevali su s morske strane kopnene trupe mostarskog vojvode Sinana, koji je već u julu napao zaleđe Šibenika, a u augustu je tri puta s pješadijom upadao u mletačku Dalmaciju.³⁰ Flota iz Valone aktivirana na dalmatinskoj obali poslužila je kao podrška osmanskim kopnenim trupama, što upućuje na nalog sandžak-bega Mustafa-bega Milivojevića, koji je povezan s oba područja. Dobro je poznao ključne ljude i na prostoru Hercegovačkog sandžaka, gdje je ranije obnašao istu dužnost. Osim ovog područja sjeverozapadno od sjedišta njegovog trenutnog sandžaka, angažirao je pomorske snage također i prema jugoistoku, na prostoru grčkih zemalja.

Prema informaciji iz Kotora, polovinom juna 1499. godine komandant flote Ahmed-paša Hercegović trebao se ukrcati u Solunu na osmansko brodovlje, zajedno sa sandžak-begom Valone Mustafa-begom. Flota je krenula na bojište krajem jula, a kapudanpaša je prijetio Mlečanima da će sultanova vojska osvojiti

²⁸ DAD, ACR, br. 28, f. 119, 15. 1. 1499.

²⁹ Sanudo 1859, 33, 37, 40.

³⁰ Sanudo 1859, 51, 61; Hrabak 2008, 228.

Krf i zagospodariti čitavim Levantom.³¹ Osmanlije su aktivnom upotrebom osnažene mornarice ušle u mletačku zonu komfora, zbog čega je velika pomorska bitka postala neminovnost.

Ahmed-paša i Mustafa-beg pozicionirali su se u pomorskom manevru na području strateški bitnog Otranta.³² Mletačka mornarica se loše borila te je prisiljena na kapitulaciju u Korintskom zaljevu, gdje se našla opkoljena i s kopnene strane. To je bila potpuno neočekivana vijest za Veneciju jer je prethodno kapetan ratne mornarice slao optimistične izvještaje, a ujedno je komandovao možda i najvećom flotom kojom su ikada raspolagali, svjesni važnosti tog sukoba.³³ Krajem augusta Osmanlije su zauzele mletački Lepant, postavši time gospodari Korinskog zaljeva. Kopnene trupe također su slali prema Zadru i dalje, prema Furlaniji i Koruškoj. Nakon neuspjeha mletačke diplomatske misije tokom zime 1499/1500. godine rat se nastavio.³⁴

Početak naredne, 1500. godine, Dubrovčani su Mustafa-begu prosljedili određene informacije, u isto vrijeme kao i samom sultanu. Pritom su mu darovali tkanine oslobođene plaćanja carina.³⁵ Ovo je drugi put da mu, dok se nalazio na poziciji namjesnika Valone, prosljeđuju identične informacije kao sultanu. Postupak Dubrovčana pokazatelj je značaja Mustafa-begove vojne uloge i trenutne političke pozicije. Narednih godinu i po nisu održavali s njim kontakte.

Flota *Serenissime* potučena je u dva navrata, augusta 1499. i juna 1500. godine, što je proizvelo uvjerenje među samim Mlečanima kako su zapali u veoma težak položaj, uz prisutan *strah od gubitka prekomorskih posjeda koji državi donose slavu i korist*.³⁶ Jula 1500. godine Mustafa-beg je i dalje bio van sjedišta sandžaka, budući da mu je dolazio kurir iz Valone kako bi ga obavijestio o aktuelnim dešavanjima.³⁷ Neposredno po padu Modona u osmanske ruke a potom i predaje Korona, Mustafa-beg se, prema svjedočanstvima mletačkih pisaca, augusta 1500. godine nalazio na Porti u društvu Ahmed-paše Hercegovića i vezira Mesih-paše. Kasnije mu je prepuštena vodeća uloga tokom mirovnih pregovora

³¹ Atanasovski 1979, 197, nap. 50.

³² Sanudo 1859, 61.

³³ O uzrocima teškog poraza mletačke flote: Orthali et al. 2007, 345–347.

³⁴ Vaten 2002, 132; Imber 2002, 41.

³⁵ DAD, ACR, br. 28, f. 182v, 21. 1. 1500.

³⁶ Bek, 2008, 37.

³⁷ Sanudo 1859, 110, 112.

sa Venecijom.³⁸ Zahvaljujući Mustafa-begovoj ulozi u tekućem ratu s Mlečanima u kojem se uspješno dokazao, a zbog strateškog značaja sandžaka na čijem čelu se prethodno nalazio, odškrinuta su mu u perspektivi vrata carskog divana.

Krajem septembra 1500. godine Osmanlije su vojnu opremu u vidu municije i pokrova za brodove poslali u utvrđenje Kaninu iznad Valone. Mlečanima su pristigli obavještajni podaci o trenutnim skromnim vojnim snagama u utvrđenju, pa im je namjera bila nanijeti odlučujući poraz protivničkoj strani. Nakon što su upali s vojskom, Mustafa-beg se morao vratiti u sandžak. Uspio je sredinom oktobra odbraniti sjedište sandžaka te su se mletačke galije povukle. Mlečani su ponovo krajem novembra držali u pripravnosti 10 fusti i galija kod Valone, a trebalo im se pridružiti još 12 fusti. Naoružana mletačka mornarica nanosila je štetu osmanskim posjedima i gradovima zbog čega su, prema Sanudu, *drhtali od straha*.³⁹ Na izmaku 1500. i početkom 1501. godine inicijativa na tom području bila je na strani Mlečana.

Njihov pritisak s morske strane se nastavio. Februara 1501. godine Mustafa-beg je poslao na područje Valone 11 galija i pet fusti kako bi izvukao neke ljude. Mlečani su raspolagali informacijom da je bio tužan zbog smrti supruge.⁴⁰ Nije preciziran uzrok, no s obzirom na tadašnja intenzivna ratna dejstva i eventualnu pomorsku opsadu, uzet ćemo u obzir mogućnost njene nasilne smrti. Nakon što se Mustafa-beg prethodno, početkom jeseni 1500. godine, na čelu vojske suočio s mletačkom mornaricom u Valoni, ponovo je bio odsutan s tog područja, zbog čega je u novonastalim okolnostima morao slati pomoć.

Sandžak-beg je općenito na tom položaju ostajao najmanje jednu a najduže tri godine. Prelazio bi zatim u drugu službu, a nakon toga bi mu se ponovo davao na upravu neki sandžak ili ejalet. Prilikom promjene službe mogao je ostati u istom ejaletu ili biti upućen na čelo sandžaka u drugom ejaletu.⁴¹ Tokom posljednje dvije decenije XV stoljeća – konkretno od 1483. do 1500. godine, ispraćeno je kroz izvornu građu ukupno pet Mustafa-begovih imenovanja na čelnu poziciju dvaju sandžaka: tri puta Hercegovine i dva puta Valone.⁴² Svaka njegova uprava na čelu navedena dva sandžaka nije puno odstupala od trogodišnjeg prosjeka. Uzimajući u obzir prethodno okvirno trogodišnje neprekinuto

³⁸ Atanasovski 1979, 198, nap. 59.

³⁹ Sanudo 1859, 138, 140, 147, 149, 158.

⁴⁰ Sanudo 1863, 191.

⁴¹ İpşirli 2004, 284.

⁴² Zilić 2023, 79–80.

služenje sultanu na poziciji sandžak-bega Valone po drugi put, vjerovatno je tokom 1500. godine, uslijed ratnih okolnosti, imenovan na neku drugu funkciju. Vanredno stanje je moguće uvjetovalo njegovu prekomandu ali i brz povratak na staru poziciju, ili je pak možda ostao duže nego što je uobičajeno na čelu istog sandžaka, s tim što je rijetko boravio u sjedištu. Naime, održavao je veze s Valonom cijelo vrijeme dok je bio odsutan, tu mu je boravila porodica.

Sandžakbeg Valone po treći put?

Na jesen 1501. godine Mustafa-beg se definitivno nalazio na poziciji sandžak-bega Valone, moguće po treći put, uzimajući u obzir prosjek trogodišnjih uprava. Tada se pripremalo dubrovačko izaslanstvo, namijenjeno dvjema adresama: sultanu i sandžak-begu Valone Mustafa-begu. Otišao je plemić kopnenim putem, dobivši na raspolaganje konje i poslugu. Predviđena kazna za odbijanje službe iznosila je 200 perpera.⁴³ Pripremljena instrukcija za poklisara naredne sedmice je korigirana. Ispravljena verzija uručena je poklisaru Stjepanu Volzo.⁴⁴ Mustafa-beg se očito nalazio na dvoru u sjedištu sandžaka.

Povod za komunikaciju je težak incident, zamalo izbjegnuti konflikt pred dubrovačkom lukom, koja je tokom osmansko-mletačkog rata jedina bila otvorena za trgovinu. Jedna valonska fusta je pred lukom zarobila hiosku trgovačku marcilijanu, ali su Dubrovčani, želeći spriječiti eskalaciju sukoba, otkupili od osmanskog kapetana zarobljeni brod i na njemu 10 zatečenih mletačkih podanika za 25.000 aspri. Mlečani su odmah poslali tri fuste iz Kotora, nakon čega je osmanski gusarski kapetan zatražio zaštitu Dubrovnika, te se usidrio u luci zaštićen lancima. Uslijed blokade s morske strane, osmanski kapetan je morao napustiti s posadom sopstveni brod, a za razoružanje istog dobio je 150 dukata. O daljoj sudbini osmanske fuste Dubrovčani su trebali naknadno pregovarati sa sandžak-begom Valone. Pustili su potom u luku jednu od tri mletačke fuste iz Kotora, predavši im otkupljene zarobljenike, među njima i jednog kotorskog vlastelina, ali su odbili izručiti osmanski ratni brod.⁴⁵

Dubrovčani su se povodom teškog incidenta posebno obratili još Porti i mletačkom duždu, kao i Kotoranima. Dubrovački poklisar požalio se Mustafa-begu

⁴³ DAD, ACR, br. 29, f. 8v-9, 11-12; 29. 10. i 2. 11. 1501.

⁴⁴ DAD, ACR, br. 29, f. 13-13v, 8. i 9. 11. 1501. Stjepan Marinov Volzo (oko 1455-1519) poklisar je harača 1496. godine, četiri puta je bio knez. Vekarić 2012b, 330-331.

⁴⁵ Popović 1973, 49-51. Marcilijana je vrsta trgovačkog jedrenjaka koji služi za transport ljudi i roba.

da je postupak fuste pod njegovom ingerencijom protivan sultanovom beratu. Pribojavali su se da se njihova luka, koja je jedina bila slobodna za plovidbu u tadašnjim ratnim okolnostima, ne počne izbjegavati, zbog čega će svi biti u konačnici finansijski oštećeni. Prvim pregovorima nakon incidenta sa sandžak-begom Valone Dubrovčani su uspjeli otkloniti od sebe krivicu i opravdati postupak.⁴⁶

Prethodno je, 30. maja 1501. godine, sklopljen trostruki antiturski savez između pape, Venecije i Ugarske, nakon što Ugarska nije željela obnoviti primirje iz 1500. godine, ukoliko ne bude uključena i Venecija. Mlečani su uspjeli decembra 1500. zauzeti Kefaloniju, zahvaljujući španskoj pomoći.⁴⁷ Trenutan nepovoljan razvoj političke i vojne situacije moguće je nagnao sultana Bajezida da ponovo pošalje iskusnog i sposobnog Mustafa-bega u strateški bitan sandžak, okružen neprijateljskim uporištima na sjeveru i jugu.

Na proljeće 1502. godine Dubrovčani su jednom odgodili slanje novog izaslanstva Mustafa-begu. Nakon što se vratio iz Valone raniji poklisar Stjepan Volzo, za novu misiju spremao se plemić koji je trebao krenuti morem, ponijeti darove vrijedne 35 dukata, pod prijetnjom kazne od 100 perpera ukoliko odbije službu, te sa predviđenim putnim troškom od 100 perpera i stavljen mu je sluga na raspolaganje. Izabran je plemić Nikola Palmota.⁴⁸ Nije odmah krenuo na put jer je nakon dvije sedmice naknadno odlučeno da uz poklisara Palmotu za Valonu krene i kraljičin sluga Raduš. Usvojena je instrukcija za pregovore i poklisar je morao krenuti do ponedjeljka pod ranije naznačenom kaznom ukoliko odbije službu.⁴⁹ Nakon nepunih osam godina ponovo se spominje isti sluga neimenovane kraljice kao kontakt osoba zadužena za komunikaciju s Mustafa-begom.

Instrukcijom je predviđen put kojim će se Palmota kretati radi sigurnosti. Dionicu puta preći će barkom do voda Albanije, potom treba nastaviti jašući kopnom. Izrazit će žaljenje sandžak-begu što nije mogao doći prije, budući da su u Dubrovniku očekivali povratak Stjepana Volza koji mu je prethodno dolazio u svojstvu izaslanika. Povod dolaska Palmote je fusta koja pripada Mustafa-begu a nalazila se prinudno stacionirana u samom gradu Dubrovniku. Kao razlog

⁴⁶ Popović 1973, 50–51.

⁴⁷ Vaten 2002, 132–133.

⁴⁸ DAD, ACR, br. 29, f. 45v, 50v–51; 16. 4, 10. i 13. 5. 1502. Nikola Nikolin Palmota (oko 1455–1518) je, osim sa Mustafa-begom, pregovarao kasnije i sa hercegovačkim sandžak-begom Sinan-pašom Borovinićem, povodom sukoba trojice dubrovačkih podanika sa stanovnikom Popova polja 1505. godine. Označen je u oporuci kao *domini militis*, a umro je za epidemije kuge. Vekarić 2012a, 33–35.

⁴⁹ DAD, ACR, br. 29, 55v–56, 28. 5. 1502.

kašnjenja izaslanika naveden je duži kopneni put, jer je kretanje morem rizično i puno opasnosti, a ujedno je bila i zima. Na vodenim rutama konstantno su prisutne vojne snage što plovidbu čini nesigurnom. Poklisar je trebao moliti za prihvatanje izgovora i ujedno ubijediti sandžak-bega u opravdanost kašnjenja.⁵⁰

Poklisar Palmota zamolio je Mustafa-bega da fusta ostane u Dubrovniku, a zauzvrat će mu Dubrovčani isplatiti novac pa može izgraditi novu sličnu. Ponudit će sandžak-begu 700 dukata protuvrijednosti, a novac će dopremiti kopnenim putem preko Skopja jer su pomorske rute preopasne. Što se tiče jedra, bombardi i druge opreme na fusti, Dubrovčani su zatražili da im ih prepusti, s obzirom na to da su male vrijednosti. Ako bude na tome inzistirao, dopremit će mu ih svojim barkama, a za trošak same fuste obećat će mu isplatu 350 dukata.⁵¹ Ponuđeni iznosi za fustu prethodno su limitirani odlukom Vijeća umoljenih.⁵²

Mustafa-beg je imao problem i sa jednim brigantinom što mu je zadavalo brige. Vezano za taj slučaj, Dubrovčani su mu ponudili blagovremenu isporuku potrebnog jedra i užadi na nekoj od svojih barki.⁵³ Mustafa-begu je bilo potrebno svako plovilo jer se Osmanska država nalazila u ratnom stanju, a njegov sandžak u žiži aktualnih vojnih dešavanja. S te tačke gledišta ponude i potražnje na tržištu mogao je zahtijevati veću otkupnu cijenu za prisilno zadržanu fustu.

Nakon što su Mlečani uz pomoć Španaca zauzeli Kefaloniju, osvojili su i ostrvo Lefkadu 30. augusta 1502. godine, uz podršku papske flote. Osim piratskih poduhvata u Egejskom moru, to su bili jedini uspjesi Venecije kojoj su Osmanlije iste, 1502. godine, preuzele Drač.⁵⁴ Ratno poprište bilo je u neposrednoj zoni odgovornosti Mustafa-bega, budući da se Drač također nalazio na albanskoj obali Jadrana, zračne udaljenosti 95 km od grada Valone na sjevernu stranu, dok je Lefkada u Jonskom moru, udaljena 220 km zračne linije na južnu stranu. U takvim okolnostima intenzivnih pomorskih vojnih aktivnosti, prvi čovjek Valone imao je pune ruke posla.

⁵⁰ DAD, LCL, br. 17, f. 114–114v, 31. 5. 1502.

⁵¹ DAD, LCL, br. 17, f. 114–114v, 31. 5. 1502.

⁵² Razmatrani protuprijedlog manjih iznosa je odbačen: "Secunda pars est pro fusta argatiis et armis ad ducatos 650 infra, et pro fusta sola a ducatos 300 infra [prekriženo]." DAD, ACR, br. 29, f. 55v, 28. 5. 1502. Razmatrane cijene u manjem iznosu vjerovatno su bliže realnoj procjeni ali su Dubrovčani odlučili platiti više, kako bi odobrovoljili Mustafa-bega.

⁵³ DAD, LCL, br. 17, f. 114–114v, 31. 5. 1502.

⁵⁴ Vaten 2002, 132–133.

Dvije mletačke galije ponovo su se početkom oktobra 1502. godine nalazile blizu Valone, što je bio povod za poziv njenom namjesniku da se vrati.⁵⁵ Prethodnih godina je vrlo rijetko boravio u sjedištu sandžaka zbog angažmana u ratu protiv Mlečana.

Mustafa-beg je posredstvom kapidžibaše iznio zahtjev Dubrovčanima da mu se nabavi skupocjena roba iz Venecije, u vidu tkanine s dva krznena ukrasa. Odobrili su kupovinu robe, koju će dopremiti posredstvom svojih ljudi.⁵⁶ Novo dubrovačko izaslanstvo pripremalo se tek na izmaku 1502. godine za Valonu. Oratoru Petru La. Lukariju, prvobitno izabranom uz visoku opoziciju (19:18), odobreno je 200 perpera za putne troškove jer je trebao ići kopnenim a ne pomorskim putem, kao i potrebni konji, sluge i novac za hranu. Izabran je pod prijetnjom kazne od 200 perpera ukoliko odbije misiju i odobreni su ujedno darovi za Mustafa-bega u iznosu od 100 dukata i posude žitarica. Lukari je odbio službu, te je umjesto njega izabran Nikolino Mar. Gondola.⁵⁷

Novoizabrani poklisar je iskusan diplomata u poznim godinama života i dobro je poznao Mustafa-bega Milivojevića. Prethodno je Gondola već u dva navrata bio kod njega u dužim diplomatskim misijama, dok se nalazio na čelu Hercegovačkog sandžaka – od augusta do oktobra 1489. godine, a potom i cijelo ljeto 1492. godine.⁵⁸ S druge strane, Petar Lukari također je imao priliku lično upoznati Mustafa-bega tokom prvog namjesništva u Valoni. Uručio mu je 1494. godine pisma u ime dubrovačke vlade i nabavljao kod njega robu, ali je inače bio bez značajnijeg diplomatskog iskustva.⁵⁹ Nedostatak iskustva u zahtjevnijim diplomatskim misijama mogući je razlog visoke opozicije među dubrovačkim senatorima prilikom njegovog izbora, a potom i Lukarijevog naknadnog odbijanja službe. Svejedno, odustao svojevoljno ili pod pritiskom – Lukari nije bio dorastao zadatku. Poklisar namijenjen diplomatskoj misiji u Valoni morao je u datim okolnostima biti osoba s većim iskustvom, osposobljen za zahtjevnije i duže pregovore.

⁵⁵ Sanudo 1863, 219–220.

⁵⁶ "Prima pars est de faciendo emi Venetiis vnum cauecium charnusinum in duobus pelis quod pro suum capicibassam Mustaphabegh viserus requisunt pro suis dando a nostris oratoribus." DAD, ACR, br. 29, f. 87, 16. 7. 1502.

⁵⁷ DAD, ACR, br. 29, f. 93–93v, 3. i 7. 12. 1502. Nikolino Marinov Gondola (rođen oko 1444) poklisar je harača 1483, 1485/87, 1490/91. i 1493. godine, poklisar je u Novom 1483/87. godine, a 1500. bio je dubrovački knez. Umro je u Albaniji, nije navedeno kada. Vekarić 2012a, 307.

⁵⁸ Zilić 2023, 59–61, 67–69.

⁵⁹ Up. nap. 7.

Prvo i drugo namjesništvo Mustafa-bega Milivojevića u Valoni hronološki se potpuno uklapaju između njegovih uprava u Hercegovačkom sandžaku, dokazano je da se radi o istoj osobi. Nastavak kontinuiranih kontakata Dubrovčana s Mustafa-begom i pažljiv izbor diplomata koji su i ranije s njim ostvarivali komunikaciju nedvojbeno upućuju na to da je i ovaj put riječ o Mustafa-begu Milivojeviću, a ne o nekoj drugoj osobi istog ličnog imena i titule. Dodatna potvrda je dolazak Raduša, sluge neimenovane kraljice, po drugi put u diplomatsku misiju nakon dužeg vremena kod Mustafa-bega, zajedno s dubrovačkim diplomatom.⁶⁰

U međuvremenu, značajno su se promijenile vojno-političke okolnosti. Decembra 1502. godine postignut je mirovni sporazum između Mlečana i Osmanlija koji je dužd naknadno potvrdio pola godine kasnije, maja 1503. Zbog toga su i Ugri prisiljeni postići mir sa sultanom februara 1503. godine. Venecija je morala vratiti ostrvo Lefkadu, te prepustiti u ratu izgubljene Koron, Modon, Lepant i Drač. Zauzvrat je dobila trgovačke povlastice. Pristali su plaćati godišnji danak od 500 dukata za ostrvo Zakint a pripala im je i Kefalonija. Ostatak vladavine sultana Bajezida odnosi su ostali dobri. Osmanlije su zagospodarile Grčkom i zauzele veći prostor u Albaniji uslijed nove faze opadanja mletačke moći na istočnom Mediteranu. Postali su pomorska sila na koju se moralo računati.⁶¹

Po sklopljenom mirovnom ugovoru s Venecijom, Osmanlije su se potrudile obnoviti flotu. Na osnovu prethodnog sultanovog potraživanja Dubrovčani su odobrili odlazak za Valonu šestorici kalafata,⁶² u luku u kojoj je stacionirana mornarica i gdje se obavljala gradnja i popravka brodova. Pokrili su im troškove puta. Prvobitna odluka da se pošalju morskom rutom naknadno je stavljena van snage.⁶³ Poslali su znatno manje majstora u odnosu na traženi broj. Sultan im je prethodno naredio da pošalju 50 kalafata valonskom sandžak-begu Mustafa-begu, uz obrazloženje što su bili u velikoj potrebi za kvalificiranim majstorima.⁶⁴

⁶⁰ Up. nap. 3-5, 7-13, 20-21, 49, 57-59, 104-105.

⁶¹ Vaten 2002, 133; Imber 2002, 41; Orthali et al. 2007, 347-348.

⁶² Odluka je usvojena tijesnom većinom u omjeru 20:17. DAD, SR, br. 1, f. 13; 1. i 7. 2. 1503. Kalafati su majstori brodograditelji.

⁶³ DAD, SR, br. 1, f. 13-13v; 7. i 9. 2. 1503.

⁶⁴ Stojanović (ur.) 1934, 342-343, br. 943, 10. 1. [1503]. Nedostaje godina u dataciji. Određujemo je na osnovu tajnih odluka dubrovačkog Vijeća umoljenih koje su uslijedile narednog mjeseca. Up. prethodne dvije nap.

Budući da su Dubrovčani na ranije Mustafa-begovo potraživanje kalafata odgovorili odrično, rekavši nakon toga na Porti da nemaju takvih majstora te kako ih i sami unajmljuju, kao što trenutno raspolažu samo s 16 majstora, koji su uz to bili u poznim godinama, sultan im se direktno obratio prijetećim tonom.⁶⁵ Dubrovčani očitо nisu željeli da protivnici Osmanlija saznaju kako angažuju svoje ljude radi opravke brodova u vojne svrhe. Zbog toga je odluka o slanju kalafata donesena u tajnosti, bez obzira na to što je značajno reducirан njihov broj u odnosu na traženi. Nisu ih također željeli izlagati znatiželjnim očima na pomorskom putu. Pokušali su izbjeći kompromitirajuću situaciju, ali se u konačnici nisu smjeli potpuno oglušiti na sultanov nalog.

U novonastalim okolnostima, tek početkom 1503. godine, pripremano je u Dubrovniku uputstvo za pregovore poklisaru Gondoli, koji se spremao na put za Valonu. Pripremljeno uputstvo za Gondolu naknadno je u više navrata korigirano. Razmatrana opcija da se po istom poklisaru proslijedi pismo sultanu, nakon obavljene misije kod Mustafa-bega, odbačena je. Usvojena je i dodatna donacija ljudima bliskim Mustafa-begu u iznosu od 800 aspri, te je naložen polazak poklisaru Nikolinu Gondoli do 25. januara. Put za Valonu prolongiran je pred istek naznačenog roka do 28. januara.⁶⁶ Poklisar je krenuo tek nakon čitavog mjeseca priprema i odlaganja puta. Pripremljena instrukcija za pregovore je opširna budući da je bilo više tema koje je trebao raspraviti sa Mustafa-begom.

Poklisar Gondola na početku je dostojno i slatkorječivo pozdravio Mustafa-bega *u naše ime kao glavnog prijatelja i zaštitnika*, izvinio se za kašnjenje i uručio prikladan dar. Razgovor je započeo sa otvorenim pitanjem fuste koja je, u skladu sa ranijim preliminarnim dogovorom i zalaganjem Dubrovčana, trebala ostati kod njih. Potom će saslušati argumentaciju druge strane, nakon čega je dobio ovlaštenje ponuditi 300 dukata gotovine u zamjenu za fustu bez dodatne opreme. Sve što Gondola dogovori sa Mustafa-begom vezano za fustu i njenu opremu trebalo je biti ovjereno kod nadležnog kadije. Ukoliko bi takav prijedlog bio odbijen, poklisar ga je trebao moliti da se ide u tom pravcu. Trebao se također zalagati da se zadrži oprema i oružje fuste. Za opremu je dobio ovlaštenje ponuditi do 150 dukata u gotovini. Ako uz opremu ostane i naoružanje, mogao

⁶⁵“(…) *вде њ најсе таквиі мѣстоѣ не нахѡде и мѣи изван дрѡге стране доводимо теѣ дѣѡа прѡламо (…)* веровати ви се не еѣ доѣѣ знамо да таи ваша странаникада безѣ калѡфатчина не биват (…) *него ке зло бити да знатеѣ вѡемѣ инако да неѣе ѡчинит.*” Stojanović (ur.) 1934, 343, br. 943, 10. 1. [1503].

⁶⁶DAD, ACR, br. 29, f. 98v, 99v-100; 5, 14, 16. i 21. 1. 1503.

je ponuditi dodatnih 150 dukata, odnosno za potpuno opremljenu i naoružanu fustu 600 dukata gotovine.⁶⁷ Novi krug pregovora oko zadržane fuste razlikovao se od prošlogodišnjeg u tome što su Dubrovčani nudili manji iznos novca kao protuvrijednost.

Dalje se, prema instrukciji, razmatralo više tema za razgovor. Poklisar Gondola treba ponuditi Mustafa-begu brigantin stacioniran na kopnu, s oštećenim jedrima i užadi, kako bi ga privolio i umirio ga. Također ga je obavijestio da je izvjesna Katarina, koja se nalazila u fusti, zadržana u blizini dubrovačke luke u Moluntu. Posada fuste donirala je Dubrovčane a oni su im uzvratili uzdajem, oslobodivši pritom spomenutu Katarinu.⁶⁸

Dubrovčani su potom Mustafa-begu poručili da su im trenutno potrebni svi resursi za sopstvene potrebe. Posebno su mu skrenuli pažnju na to kako se njima obližnja tvrđava Novi teško može održati bez logističke podrške. Tvrdili su da nemaju dovoljno potrebnih namirnica ni za sebe, zbog čega ih ne mogu dijeliti s osmanskom posadom Novog.⁶⁹ Strateški bitan grad, pozicioniran na ulazu u Bokokotorski zaljev, na potezu između Dubrovnika i mletačkog Kotora, očito se prethodno nalazio pod pritiskom mletačke mornarice. Očekivala se s osmanske strane pomoć Dubrovčana u takvim okolnostima. Tada se još nije znalo da će tek postignuto primirje prerasti u mir.

Poklisar Gondola potom je trebao nastojati sklopiti ugovor oko prodaje fuste s gospodinom, ostati na licu mjesta kako bi pratio dešavanja i čekati dalje instrukcije o pojedinim ili svim razmatranim pitanjima. Odobrena su mu novčana sredstva, raščlanjena na način da će gospodinu pokloniti 100 dukata, za fustu je predviđeno 600 dukata, te 800 aspri za tajno darivanje osoba od autoriteta iz Mustafa-begovog okruženja, kako bi mu bili naklonjeni.⁷⁰ Budući da su u početnim pregovorima precijenili protuvrijednost zadržane fuste u iznosu od 700 dukata, Dubrovčani su pokušali nastaviti pregovore realnijom procjenom obeštećenja. Moguće da su na promjenu stava utjecale okolnosti privođenja kraju osmansko-mletačkog rata. Razliku sredstava u iznosu od 100 dukata odlučili su isplatiti sandžak-begu kao poklon, koji bi ionako uručili.

⁶⁷ DAD, LCL, br. 17, f. 124v-125, 29. 1. 1503.

⁶⁸ DAD, LCL, br. 17, f. 125, 29. 1. 1503.

⁶⁹ DAD, LCL, br. 17, f. 125, 29. 1. 1503.

⁷⁰ DAD, LCL, br. 17, f. 125-125v, 29. 1. 1503.

Nikolino Gondola je, dok je boravio u diplomatskoj misiji u Valoni, obavijestio maticu o određenim potrebama iskrslim tokom pregovora, što je dubrovačka vlada uvažila.⁷¹ Motiv obraćanja poklisara dopisan je istog dana u prethodno citiranoj instrukciji. Naime, prvobitno odobrena sredstva nisu bila dovoljna kako su se pregovori u sjedištu sandžak-bega Valone odvijali, budući da je naknadno odobreno još 100 dukata, te dodatnih 1000 aspri za potrošnju u slične namjene odobrovoljavanja sagovornika.⁷² Time su pregovori oko obeštećenja za fustu vraćeni na početne pozicije. Mustafa-beg nije pristajao na nižu cijenu, a već je preuzeo poklonjenih 100 dukata.

Dubrovčani su svome poklisaru poslali novu instrukciju za pregovore, shodno njegovom izvještaju sa lica mjesta. Instrukcija je prvo korigirana, a potom usvojena s uvaženim korekcijama.⁷³ Gondola se prethodno obratio matici 18. marta iznijevši potrebe i čekajući dalja uputstva, shodno trenutnom stanju pregovora sa Mustafa-begom. Pregovaralo se o tekućim temama iz svakodnevnice, vezanim za trgovinu. Dubrovčani nisu prihvatili odgovornost za neku robu čiji tovari su prevezeni u Ankonu i pravdali su se Mustafa-begu da je ista u njihovom gradu nedostupna. Što se tiče robe s Krfa i iz Valone koju su nabavljali Grci iz Lepanta, ukrcana je na tri barke, od kojih je jedna pripadala Kotoranima. Tovar s te barke odvezen je kršenjem dogovora u Kotor. Druge dvije barke pripadaju njihovim podanicima. Sljedeći je slučaj barke s Korčule koja je ušla u dubrovačku luku, ne prijavivši robu carinicima. Nakon što su saznali za šverc robe, carinici su poduzeli odgovarajuće korake, te Dubrovčani poručuju Mustafa-begu kako ne treba biti zabrinut. Poklisaru nalažu da ga utješi i poruči mu kako će provoditi pravdu prema bjeguncima.⁷⁴

Sredinom iste 1503. godine postignut je dogovor oko zadržane fuste u dubrovačkom arsenalu, nakon dugotrajnog pregovaračkog procesa od 20 mjeseci. Mustafa-beg je ustupio dubrovačkoj vlasteli na njihovu inicijativu svoju barku s 16 sjedišta i topom, potpuno naoružanu i opremljenu, te nakrcanu ratnim zarobljenicima iz Kotora, za protuvrijednost od 700 dukata. Potvrdu o vlasništvu nad barkom izdao je *iz stana u Bijeloj crkvi na području Valone*.⁷⁵ Mustafa-beg je

⁷¹ DAD, ACR, br. 29, f. 122v, 28. 3. 1503.

⁷² Dopisano sa strane. DAD, LCL, br. 17, f. 125v, 28. 3. 1503.

⁷³ DAD, ACR, br. 29, f. 123, 124; 30. 3. i 1. 4. 1503.

⁷⁴ DAD, LCL, br. 17, f. 130v–131, 1. 4. 1503.

⁷⁵ Truhelka (ur.) 1911, 126, br. 142; Elezović (ur.) 1940, 354–359, br. 123, datira dokument 28. 5. 1503. Početak mjeseca zulhidždžeta 908 h. g. odgovara posljednjim danima maja 1503. godine, u razmaku od 27. do 31. maja.

istrajao do kraja na prvobitnoj cijeni za fustu. Zbog toga su Dubrovčani naknadno odobrili dodatnih 100 dukata na postojećih 600, već izdvojenih u tu svrhu, koje je Nikolino Gondola ponio sa sobom.

Mustafa-beg se posebnim dopisom zahvalio Dubrovčanima na uručenih 100 dukata, kao i dodatnom poklonu u vidu skupocjenog odijela grimizne boje, kupljenog na osnovu njegovog ranijeg potraživanja.⁷⁶ To je vjerovatno roba koju su Dubrovčani morali nabavljati sa strane u prethodno opisanoj instrukciji, zbog čega se poklisar dodatno zadržao u Valoni. Mustafa-beg ih je također zamolio da ga nastave obavještavati o aktuelnim dešavanjima, kako su i prethodno činili. Poručio je kako po knezu Nikolinu šalje povjerljive usmene informacije. Nazvao se tom prilikom *gospodarem zemlje Arbanaške*.⁷⁷ Ovaj dopis nastao je po okončanim pregovorima i u okolnostima pripreme za povratak poklisara Gondole.

Nakon postignutog suštinskog dogovora oko fuste poklisar Gondola ostao je na dvoru sandžak-bega Valone još čitav mjesec juni. Pred kraj diplomatske misije evidentirana je njegova potvrda o preuzimanju 2600 aspri, iznosa novca koji mu je prethodno isplatio dubrovački plemić Jeronim Bona.⁷⁸ Ubrzo je Nikolinu Gondoli izdat nalog za povratak u Dubrovnik,⁷⁹ istog dana kada je zaprimljeno prethodno citirano pismo Mustafa-bega. Vratio se u razmaku od dvije sedmice u prvoj polovini jula. Ostao je duže od pet mjeseci na dvoru sandžak-bega u Valoni. Time je Gondolina treća diplomatska misija kod Mustafa-bega, u novim okolnostima dok je kao sandžak-beg obnašao funkciju namjesnika Valone, trajala vremenski duže od prethodne dvije misije u Hercegovačkom sandžaku iz 1489. i 1492. godine.

Revizijom nadležne službe pokazalo se da poklisar Gondola nije mogao dokazati potrošnju povjerenih sredstava. Morao je pod zakletvom opravdati namjenski utrošak sredstava u iznosu od 300 aspri, te mu je izražena zahvalnost

⁷⁶ "...и раздѣлисмо што намъ биехоте по немъ нарѣчили и даръ послали р дѣкаты и скерлетъ на даръ захваломъ." Truhelka (ur.) 1911, 125-126, br. 141; Stojanović (ur.) 1934, 376-377, br. 984, juni 1503. Pojam skerlet podrazumijevao je razne vrste tkanina tamnocrvene boje, porijeklom iz Italije. Dinić-Knežević 1999, 734. Može biti i već izrađeno, skrojeno odijelo, poput luksuzne venecijanske sjajne čohe.

⁷⁷ Stojanović (ur.) 1934, 376-377, br. 984, juni 1503. Kod Stojanovića je datacija 1. 6. 1503. Na omotu je pri registraciji pisma dopisano: "Adi primo luglo 1503. Expeditoria de la fusta porto ser Nicolino Ma. de Gondola." Truhelka (ur.) 1911, 125-126, br. 141. Tada, 1. jula, pismo je zaprimljeno.

⁷⁸ "Captum fuit de acceptando vnam litteram cambii de aspris 2600 directuram dando pro ipsis solvendo ser Hieronimo In. Sar. de Bona que littera est ser Nicolini Mar. de Gondola qui fuit orator ad Mustaphabegh Sanzachum Avallone." DAD, ACM, br. 27, f. 247, 28. 6. 1503.

⁷⁹ "Prima pars est de dando ingressum in Urbem ser Nicolino de Gondola qui fuit orator ad Mustaphabegh." DAD, ACR, br. 29, f. 147, 1. 7. 1503.

za učešće u misiji.⁸⁰ Dubrovčani su po okončanom dugotrajnom pregovaračkom procesu kupoprodaje izvukli fustu iz arsenala, adaptirali je po ugledu na druge dubrovačke brodove i naoružali bombardama i drugim velikim topovima.⁸¹ Povratkom poklisara Gondole iz diplomatske misije u Valoni, sredinom jula 1503. godine, prestaje komunikacija Dubrovčana sa aktuelnim tamošnjim sandžak-begom. Mustafa-begovo dalje namjesništvo u Valoni osvjedočeno je posredstvom njegove komunikacije s Mlečanima za narednih devet mjeseci, do proljeća 1504. godine.

Decembra 1503. godine Mlečani su kontaktirali nekoliko osmanskih državnika po provincijama, među njima i Mustafa-bega u Valoni. Trebalo je ponovo urediti mirnodopske uslove.⁸² Sljedeći direktan kontakt uslijedio je 16. februara 1504. godine, kada se Mustafa-beg obratio iz svog sjedišta zapovjedniku mletačke vojske Jeronimu Kontarinu, stacioniranom na Krfu. Povod je žalba mletačkog zapovjednika datirana dan ranije, a tiče se osmanskog brigantina koji je oštetiio mletačke brodove na Krfu. Oštetiio je i neke druge brodove, kako je u odgovoru naveo Mustafa-beg, zbog čega je dobivao brojne žalbe i s drugih strana. Ogradio se od takvog postupka, rekavši da nije izvršen po njegovom nalogu i obećao je intervenisati.⁸³ Incident nije išao u prilog smirivanju tenzija u neposrednom poratnom vremenu. Stoga je Mustafa-beg odmah želio skinuti odgovornost i prikazati postupak prijestupnika kao izolovani incident, odnosno kao problem s pojedincima prisutan odranije.

Prema informacijama kojim su Mlečani raspolagali marta 1504. godine, skadarski sandžak-beg Feriz-beg namjeravao je što prije otići na Portu, kako bi zatražio upravu nad Valonom, jer mu se više sviđalo biti u Valoni nego u Skadru.⁸⁴ Mustafa-beg je nakon toga nastavio karijerni uspon, prešavši na novu, značajniju funkciju. Obojica su već duže vrijeme bili namjesnici u Albaniji.

⁸⁰ "Prima pars est de acceptando ser Nicolino de Gondola qui fuit orator ad Mustaphabegh aspros 300 quos sibi non acceptauerunt oficiales rationis qui sunt ultima pertita sui computi, sed faciat sacramentum." Sljedeća odluka: "(...) de libertando ser Nicolinum de Gondola ab ambassiatu quam facit ad Mustaphabegh et sibi regratiando." DAD, ACR, br. 29, f. 149v, 15. 7. 1503.

⁸¹ Popović 1973, 414, nap. 176.

⁸² Obratili su se također posebnim dopisima Mehmed-agi iz Mostara, Skender-paši u Bosanskom sandžaku, Sanudo 1863, 256-259, 262-264.

⁸³ Sanudo 1863, 284-285.

⁸⁴ Sanudo 1863, 279. Feriz-beg je ipak postavljen za bosanskog sandžak-bega novembra 1504. godine. Ostao je dugo u Bosni, do 1512. godine. Popović 1973, 79.

Pokušaj identifikacije: moguća dalja karijera Mustafa-bega Milivojevića

Mustafa-beg Milivojević je izgradio džamiju u Foči kao sopstveni vakuf, u vremenu kada je po prvi put bio namjesnik Hercegovačkog sandžaka, na početku političke karijere. Nalazila se na desnoj obali Čehotine, blizu mosta preko rijeke, malo niže od Aladža džamije. Njegova džamija je sredinom XVI stoljeća proširivana, a komunističke vlasti potpuno su je porušile 1949. godine i na toj lokaciji izgradile stambeni objekat. Džamija je posebno zanimljiva za kontekst kasnijeg Mustafa-begovog karijernog uspona, s obzirom na to da je bila poznata pod nazivom Mustafa-pašina džamija ili kraće, Pašina džamija.⁸⁵

Mustafa-beg Milivojević se tokom svoje političke karijere, koju smo s kraćim prekidima mogli ispratiti u dvodecenijskom periodu, konstantno titulisao kao beg. Dubrovčani ga također oslovljavaju isključivo na taj način, dok je u više navrata obnašao funkcije sandžak-bega Hercegovine i Valone. Titulu paše stekao je nakon marta 1504. godine, kada je još uvijek bio prvi čovjek Valone. Otuda potreba da ga pokušamo identificirati u kasnijem periodu. Tokom prve dvije decenije XVI stoljeća spominje se nekoliko osoba istog imena i titule na najvišim funkcijama u Osmanskoj državi.

Kada su se dubrovački poklisari nalazili na Porti početkom 1505. godine, stupili su u kontakt i s vezinom Mustafa-begom. Nazvali su ga *svojim zaštitnikom* i darovali mu u tajnosti 100 dukata, kao i drugom veziru Ahmetu Bogoviću.⁸⁶ Uz malo složenije formulacije *glavnog zaštitnika i branioca u kojeg polažu nadu*, identično se titulira na još jednom mjestu u istoj, opširnoj instrukciji.⁸⁷ Neobična titulacija vezira mogući je pokazatelj da je navedeni Mustafa-beg nedavno preuzeo tu dužnost.

Dubrovčani ubrzo spominju istoimenu osobu kao *našeg zaštitnika*, ovaj put s titulom paše.⁸⁸ Evidentiran je u literaturi kao veliki vezir iz 1505. godine ali nije

⁸⁵ O Mustafa-pašinoj džamiji u Foči: Bejtić 1956, 61; Mujezinović 1977, 46–47.

⁸⁶ "A Mustaphabegh vixero nostro protector in secreto senza el dragomano ducatos 100. Ad Aghmat Bogovich altro vixero in secreto senza el dragomano ducatos 100." DAD, LCL, br. 19, f. 60, 25. 1. 1505. Drugog vezira nismo uspjeli identificirati. Njegovo prezime upućuje na isto ili slično porijeklo s Mustafa-begovim.

⁸⁷ "(...) primo ad Mustaphabegh et li fareti el dono de questi ducatos 100 in secreto exponendoli como lo habiamo electo primo singular et principal protectore et defensore cum speranza." DAD, LCL, br. 19, f. 59, 25. 1. 1505.

⁸⁸ "Prima pars est de deliberando ad azontandam dono Mustafabasse vizerii porte electi protectoris nostri sibi misso per oratores nostros quod donum noluit acceptare videlicet dono ducatos centum sibi missos ultra donum consuentum." DAD, ACR, br. 30, f. 49v, 17. 5. 1505.

identificiran.⁸⁹ Promjena titulacije i epiteti kojim ga Dubrovčani interno opisuju zaista upućuju na Mustafa-pašu Milivojevića. Njegov karijerni uspon nastavio se nakon marta 1504. godine, preko namjesnika sandžaka Valona do kube vezira ili velikog vezira Osmanske države. Upravo u tom vremenskom intervalu je, od marta 1504. do januara 1506. godine, Ahmed-paša Hercegović zakratko bio sandžak-beg Galipolja, nakon čega se vratio na najodgovorniju funkciju u Osmanskoj državi.⁹⁰ Marta 1504. godine Feriz-beg je također izrazio želju za premještaj iz Skadra u Valonu. Te godine uslijedile su kadrovske zamjene na funkcijama. Mustafa-paša se dokazao kao vrlo sposoban državnik u prethodnom osmansko-mletačkom ratu, te je s novom funkcijom vezira ujedno postao članom carskog divana.

Mustafa-paša spominje se u svojstvu vezira 1510. godine: u septembru,⁹¹ kao i u junu iste, a potom u septembru naredne, 1511. godine, prilikom pobune janjičara. Upali su na njegov dvor i opljačkali ga. Nakon napada Mustafa-paša je prebačen za sandžak-bega Moreje i time udaljen iz carskog divana. Posljedica pobune janjičara također je bila smjena Ahmed-paše Hercegovića te imenovanje drugog Mustafe – Kodža Mustafa-paše, na funkciju velikog vezira.⁹² Vezir Mustafa-paša iz 1510. i 1511. godine dolazi u obzir kao moguća osoba za identifikaciju jer je bio blizak saradnik velikog vezira Ahmed-paše i što vremenska distanca njegovog angažmana unutar carskog divana nije velika u odnosu na 1505. godinu. Evidentirano je još nekoliko osoba s istim imenom i titulom za koje nismo mogli pronaći bilo kakvu poveznicu s temom. Skoro svi primjeri koji slijede mogu se definitivno odbaciti.

Kodža Mustafa-paša nije osoba koju tražimo jer je naveden kao sin Pir-Mehmeda i vjerovatno je porijeklom iz azijskih krajeva. Ubrzo po dolasku na vlast sultan Selim I (1512–1520) ga je pogubio zbog sumnje za održavanje veze sa njegovim bratom princom Ahmedom.⁹³ Riječ je o osobi veoma bliskoj sultanu Bajezidu. Na osnovu svjedočanstva Idrisa al-Bidlisija, pisca osmanske historije do 1509. godine, kapidžibaša Mustafa poistovijećen je u literaturi s velikim vezirom Kodža Mustafa-pašom. Bio je na funkciji kapidžibaše kada je boravio u diplomatskoj misiji kod pape 1490. godine zbog princa Džema, a obnašao je

⁸⁹ Popović 1973, 80–81.

⁹⁰ Atanasovski 1979, 203.

⁹¹ Sanudo 1863, 359.

⁹² Atanasovski 1979, 208–209, nap. 133.

⁹³ Elezović (ur.) 1940, 498–499, br. 138, 19. 11. 1506; 639, 659.

potom i funkciju sandžak-bega Valone 901 h. g. (1495–96).⁹⁴ U oba navrata, 1490. i 1495–96. godine, Mustafa-beg Milivojević obnašao je funkciju sandžak-bega Hercegovine.⁹⁵

Mustafa-paša sin Abdullaha podigao je zadužbine u Skopju, među kojima je poznata monumentalna džamija izgrađena 1492. godine. Hudutnama u formi šerijatske presude kojom mu se utvrđuju posjedi datirana je 1513. godine. Umro je početkom 1519. godine.⁹⁶ Mustafa-beg Milivojević je i u ovom slučaju obnašao funkciju sandžak-bega Hercegovine za vrijeme izgradnje džamije u Skopju.

Mustafa-paša, graditelj velikog vakufskog kompleksa u gradu Gebze, imenovan je oktobra 1515. godine za upravnika Carigrada. Nosio je nadimak Čoban i bio zet sultana Selima I Javuz (1512–1520),⁹⁷ na osnovu čega ga također možemo isključiti iz razmatranja. Bosanski sandžak-beg Mustafa-paša je septembra 1517. godine krenuo u vizitu svog vakufa – novoizgrađenog mosta preko Bregave, nakon čega je namjeravao ujedno obići svoj čifluk na obližnjem području Dubrava.⁹⁸ Ista osoba s identičnom titulacijom spominje se i naredne, 1518. godine.⁹⁹ Ovdje se radi o namjesniku kojeg je još Muvekkit identificirao kao bosanskog sandžak-bega iz 1515. godine – Mustafa-bega sina Skender-paše.¹⁰⁰

Sandžak-beg Valone Mustafa-paša prešao je početkom 1516. godine na poziciju namjesnika sandžaka Silistre.¹⁰¹ Sljedeća istoimena osoba je beglerbeg iz 1517. godine.¹⁰² Nakon njega slijedi carigradski kajmakam, kojeg su 1518. godine kontaktirale dubrovačke diplomate jer su se tada našli u teškoj poziciji za vladavine sultana Selima. Sultanovom promijenjivom raspoloženju niko se od najbližih saradnika nije usuđivao suprotstaviti. Dubrovčani su tražili podršku od vodećih ličnosti Osmanske države, a jedini član divana koji je tada pokazivao iskrenost prema njima bio je kajmakam Mustafa-paša, kojeg su nazivali *svojim*

⁹⁴ Inalcik 2004, 67–68, 81–82, nap. 5, 6.

⁹⁵ Zilić 2023, 61–63, 72–76.

⁹⁶ Elezović (ur.) 1940, 653–655, br. 157, 7. 4. 1513.

⁹⁷ Elezović (ur.) 1940, 642; Seyhan 1993, 351–354.

⁹⁸ Dinić, 1940, 182–183; Jireček 1951, 133, nap. 298.

⁹⁹ Popović 1973, 91.

¹⁰⁰ Muvekkit 1999, 98–99, 102–103. Nosio je i titulu paše, a ostao je zapamćen kao graditelj prve potkupolne džamije na Skenderiji u Sarajevu. Vakufnama je sačuvana, ovjerena je između 25. 12. 1517. i 3. 1. 1518. godine. Zlatar 2012, 332–333.

¹⁰¹ Elezović (ur.) 1940, 656.

¹⁰² Truhelka (ur.) 1911, 153, br. 172, 20. 5. 1517.

prijateljem.¹⁰³ Prismo oslovljavanje ukazuje na prethodno ostvarenu uspješnu komunikaciju. Posljednju trojicu – sandžak-bega Valone/Silistre, beglerbega i kajmakama, nismo uspjeli identificirati.

Osnovni problem za sigurnu identifikaciju je što se prilikom karijernog uspona Mustafa-paše Milivojevića uopće ne spominje njegovo prezime. Inače se vrlo rijetko navodio kao sin Milivoja Mihočevića bez titule bega,¹⁰⁴ ili s patronimikom i uz upotrebu titule, kako su ga u kratkom vremenskom intervalu u dva navrata oslovili Dubrovčani.¹⁰⁵ Posljednji primjeri s ujedno zastupljenim patronimikom i titulom poslužili su da se inicijalno poveže s namjesnikom Hercegovačkog sandžaka.¹⁰⁶ Konkretnije, tako se oslovljavao samo na početku političkog angažmana, isključivo u kontekstu privatno-pravnih poslova regulacije nasljedstva. Takvi primjeri nisu se odnosili na obimnu diplomatsku korespondenciju. Dubrovčani su ga do 1504. godine, do kada su mu se često obraćali u političkom smislu kao sandžak-begu Hercegovine ili Valone, uobičajeno nazivali samo imenom i titulom – *Mustaphabegh*. Ponekad je komunikacija bila s korištenim sinonimima umjesto imena, koji aludiraju na prvog čovjeka sandžaka, ili pak identičnim pridjevima korištenim uz ime, poput sljedećih fraza: *craisnicum nostrum, vicinum nostrum, sanzachum Avallone* i sl. Analogno tome, kasnije kada je postao paša, mogli su ga oslovljavati samo kao *Mustaphabassa*. Nije bilo uopće potrebe za naglašavanjem patronimika u diplomatskoj korespondenciji od samog početka njegovog političkog angažmana jer se radilo o općepoznatoj osobi, koja se često spominjala u političkim krugovima. Zbog toga je teško staviti tačku na njegovu ukupnu karijeru. Ostaje otvoren prostor za dalja istraživanja, kako bi se kompletirala biografija ove značajne ličnosti, posebno u izvorima osmanske i mletačke provenijencije i za period nakon 1504. godine.

¹⁰³ Popović 1973, 98.

¹⁰⁴ Dostupan je manji broj primjera. Prilikom preuzimanja odbjegli robinje Čavke izdao je potvrdu gdje se predstavio na sljedeći način: "...ми МѢстапа синь княза Миливоја Михочевића". Stojanović (ur.) 1934, 368, br. 974, 10. 4. 1489. Razlog naglašavanja očevo ime je što je robinju upravo naslijedio od njega. Slično je oslovljen u dubrovačkoj notariji četiri godine kasnije, kada mu se brat Nazuf javio kao ovlaštena osoba: "Naxuph Turchus filius et heres Miliuoi Michoeuich de Coza et tanquam cessionarius olim Mustaphe fratris sui." Isailović (ur.) 2024, 198, nap. 4, 22. 11. 1493.

¹⁰⁵ Tada nije obnašao funkciju sandžak-bega Hercegovine nego je tražio povrat odbjegli robinje: "Prima pars est de donando Mustaphabegh Miliuoeuich." DAD, ACR, br. 26, f. 20, 28. 3. 1489; Zilić 2023, 56–57. Tri dana kasnije slijedi odluka: "Prima pars est quod ser Sauinus Mich. de Babalio teneatur infra dies duos aut restituisset Mustaphabegh Miliuoeuich sclavam suam quae stabteat in domo dicti ser Sauini, etc." DAD, ACR, br. 26, f. 21, 31. 3. 1489. Up. prethodnu nap. i Mustafa-begovo preuzimanje robinje 10 dana kasnije.

¹⁰⁶ Moguću poveznicu prilikom prikupljanja i objavljivanja izvorne građe uočili su: Truhelka (ur.) 1911, 113; Stojanović (ur.) 1934, 373.

Zaključak

Mustafa-beg Milivojević je vjerovatno u tri navrata obnašao funkciju sandžak-bega Valone, kao što je u tri navrata također bio sandžak-beg Hercegovine, u periodu od 1483. do 1504. godine. Namjesništvo u oba sandžaka obilježilo je njegovu karijeru tokom posljednje dvije decenije XV i početkom XVI stoljeća. Tokom prvog namjesništva u Valoni, od maja 1493. do marta 1495. godine, ostvarivao je diplomatske kontakte sa Dubrovčanima, koji su ga smatrali relevantnom adresom.

Nakon dvogodišnjeg namjesništva u Hercegovačkom sandžaku, ponovo je u prvoj polovini 1497. došao na čelo Valone, gdje ostaje osvjedočeno do početka 1500. godine. Valona je u tom trogodišnjem periodu bila strateški veoma bitna, zbog pripreme i eskalacije osmansko-mletačkog rata na jadransko-jonskom primorju. Mustafa-beg je naoružavao i opremao flotu. Aktivno je učestvovao u ratu, s obzirom na geografsku poziciju njegovog sandžaka u odnosu na obližnje zone težišta pomorskih vojnih aktivnosti.

Od jeseni 1501. godine spominje se ponovo, vjerovatno po treći put na funkciji sandžak-bega Valone. Postoji također mogućnost da nije bilo prekida u njegovom namjesništvu zbog vanrednih ratnih okolnosti, ali nije boravio u sjedištu sandžaka. Poprište ratnih dešavanja u još nedovršenom osmansko-mletačkom ratu bilo je primorje sjeverno i južno od Valone, u njegovoj zoni odgovornosti. Tokom finalne faze rata i po sklopljenom mirovnom ugovoru, Mustafa-beg je u nekoliko navrata pregovarao sa Dubrovčanima. Dolazile su mu na dvor iskusne diplomate, među njima i stari poznanik Nikolino Gondola. Na osnovu Mustafa-begovih potraživanja, Dubrovčani su mu u više navrata nabavljali skupocjene odjevne kombinacije iz Venecije i Ankone. Tokom osmansko-mletačkog rata prenosili su mu obavještajne podatke.

Mustafa-begovo namjesništvo u strateški bitnoj Valoni osvjedočeno je do marta 1504. godine, nakon čega prelazi na značajniju funkciju. Dokazao se kao sposoban državnik u konfliktu sa Venecijom, kada je bio zadužen za mirovne pregovore. Budući da je džamija koju je ranije izgradio u Foči, dok je bio namjesnik Hercegovačkog sandžaka, nosila naziv Mustafa-pašina ili kraće, Pašina džamija, pokušali smo djelimično ispratiti njegovu kasniju karijeru. Identificirali smo ga kao mogućeg vezira i člana carskog divana. Tokom 1505. godine spominje se vezir Mustafa-beg, ubrzo s promijenjenom titulom kao Mustafa-paša. Upravo tada je Ahmed-paša Hercegović zakratko prešao s pozicije velikog vezira na čelo sandžaka Galipolje.

Summary

Mustafa-bey Milivojevic, the Sandjak-bey of Valona

Mustafa-bey Milivojevic held the position of sandjak-bey of Valona probably on three occasions, just as he was the sandjak-bey of Herzegovina three times. The governorship in both sandjaks marked his career in the last two decades of the 15th, and early 16th century. During his first governorship in Valona, which lasted from May 1493 to March 1495, he had diplomatic contacts with the people of Dubrovnik, who considered him a relevant figure.

After a two-year governorship in the sandjak of Herzegovina, he took charge of Valona again in the first half of 1497, where he remained, as historically attested, until the beginning of 1500. Valona was strategically very important during that three-year period, due to the preparation and escalation of the Ottoman-Venetian war on the Adriatic-Ionian coast. Mustafa-bey armed and equipped the fleet, and actively participated in the war, considering the geographical position of his sandjak in relation to the nearby zones of focus of naval military activities.

From the fall of 1501, he was mentioned again, probably for the third time in the position of sandjak-bey of Valona. There is also the possibility there was no interruption in his governorship due to extraordinary war circumstances, but he did not reside in the seat of the sandjak. The scene of war in the still unfinished Ottoman-Venetian war was the coast north and south of Valona, in his area of responsibility. During the final phase of the war, and after the peace treaty was concluded, Mustafa-bey negotiated with the people of Dubrovnik on several occasions. Experienced diplomats came to his court, and among them an old acquaintance Nicolino Gondola. Following Mustafa-bey's requests, the people of Dubrovnik on several occasions procured him expensive clothes from Venice and Ancona. During the Ottoman-Venetian war, they transmitted intelligence data to him.

Mustafa-bey's governorship in the strategically significant Valona was attested until March 1504, after which he moved to a more important position. He proved himself as a capable statesman during the conflict with Venice, and was in charge of peace negotiations. Since the mosque he built in Foca, while he was the governor of the Herzegovina sandjak, was called Mustafa-pasha's (or Pasha's) mosque, we tried to partly trace his later career. We have identified him as a possible vizier and a member of the imperial divan. During the year 1505, first

Mustafa Bey and then Mustafa Pasha are mentioned as vizier, precisely when Ahmed Pasha Hercegović was briefly removed from the position of grand vizier to the head of the sandjak of Gallipoli.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Neobjavljena arhivska građa:

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

- Fond: Acta Consilii Minoris (ACM)
- Fond: Acta Consilii Rogatorum (ACR)
- Fond: Litterae et commissiones Levantis (LCL)
- Fond: Secreta Rogatorum (SR)

Objavljeni izvori:

- Elezović, G. 1940. *Turski spomenici, knj. I-1 (1348-1520)*. Beograd: SKA, Zbornik za istočnjačku istoriku i književnu građu, serija prva, knj. I (ćir.).
- Isailović, N. 2024. Ćirilichna korespondencija između osmanskih namjesnika Hercegovine i mletačkih upravitelja Šibenika koncem 15. stoljeća. *Tragovima slavenske pismenosti na šibenskom području. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa "Glagoljična i ćirilichna baština šibenskoga kraja" održanoga u Šibeniku 22. veljače 2023.* (ur. Gordana Ćupković, Kristijan Juran). Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku: 195-216.
- Sanudo, M. 1859. *Rapporti della Republica veneta coi Slavi meridionali. Brani trati dei diarj manoscritti 1496-1533* (ur. Ivan Kukuljević Sakcinski). *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. Knj. V, Zagreb: Tiskom dra. Ljudevita Gaja: 1-160.
- Sanudo, M. 1863. *Rapporti della Republica veneta coi Slavi meridionali. Brani trati dei diarj manoscritti 1501-1517. Continuazione, Produženje dijela priobćenoga u Arkivu V. str. 1-160* (ur. Ivan Kukuljević Sakcinski). *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. Knj. VI, Venetia: Del Comercio: 161-476.
- Stojanović, Lj. 1934. *Stare srpske povelje i pisma, knj. I-2, Dubrovnik i susedi njegovi*. Beograd, Sremski Karlovci: SKA (ćir.).
- Truhelka, Ć. 1911. *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive. Glasnik Zemaljskog muzeja* 23: 437-484.

LITERATURA

- Atanasovski, V. 1979. *Pad Hercegovine*. Beograd: Narodna knjiga, Istorijski institut u Beogradu (ćir.).
- Babinger, F. 1968. *Mehmed Osvajač i njegovo doba*. Novi Sad: Matica srpska (ćir.).
- Bejtić, A. 1956. Povijest i umjetnost Foče na Drini. *Naše starine* 3: 23–74.
- Bek, K. 2008. *Istorija Venecije*. (digitalno izdanje).
- Dinić, M. 1940. Zemlje Hercega Svetoga Save. *Glas Srpske kraljevske akademije* 182, 151–257. Beograd (ćir.).
- Dinić-Knežević, D. 1999. *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Sima Ćirković, Rade Mihaljčić (ur.), 734–735. Beograd: Knowledge (ćir.).
- Emecen, F. 2004. Osmanska politička historija: Od osnivanja do Kučuk Kajnardže. U: *Historija Osmanske države i civilizacije*, Ekmeleddin İhsanoğlu (ur.), 5–76. Sarajevo: Ircica Istanbul, Orijentalni institut u Sarajevu.
- Grgin, B. 2020. Kraljica Beatrica Aragonska i ugarsko-hrvatsko-napuljski odnosi u posljednjoj četvrtini 15. stoljeća. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 52, br. 3: 189–201.
- Hrabak, B. 2008. Urbani, privredni i vojno-upravni rast Mostara (1450–1800). U: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine* 4, 224–341. Beograd: Arhivar (ćir.).
- Imber, C. 2002. *The Ottoman Empire, 1300-1650: The structure of Power*, New York: Palgrave Macmillan.
- Inalcik, H. 2004. A Case Study in Renaissance Diplomacy: the Agreement between Inocent VIII and Bayezid II on Djem Sultan. *Ottoman Diplomacy. Conventional or Unconventional?*, New York: 66–88.
- Jireček J. 1951. *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kiel, M. 1991. Avalonya, Güney Arnavutluk'ta önemli bir liman şehri. *Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm ansiklopedisi* 4, Istanbul: 118–120.
- Mahinić, S. 2014. Životni put posljednje bosanske kraljice Mare nakon propasti Bosanskog kraljevstva. *Radovi Filozofskog fakluteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 3: 211–224.
- Mujezinović, M. 1977. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. II: Istočna i centralna Bosna*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Muvekkit, S. S. H. 1999. *Povijest Bosne, knj. I*. Sarajevo: El-Kalem.

- Orthali, G. et al. 2007. Orthali G, Cracco G, Cozzi G, Knapton M, *Povijest Venecije 1*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Papageorgiou, S. 2014. The attitude of the Beys of the Albanian Southern Provinces (Toskaria) towards Ali pasha Tepedelenli and the Sublime Porte (mid 18th-mid-19th centuries). *Cahiers balcaniques* 42 [online]: 1–5.
- Redžić, H. 1983. *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Rudić, S. 2021. *Bosanska vlastela u XV veku, prosopografska studija*. Beograd, Banja Luka: Istorijski institut Beograd, Posebna izdanja, Knj. 75, Univerzitet u Banjoj Luci, Centar za napredne srednjovekovne studije, Edicija Frontisterion, Knj. 2 (ćir.).
- Popović, I. 1959. Der Albanische Ortsname *Vlorë* "Vallona". *Beiträge zur Namenforschung*, 10, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 243–246.
- Popović, T. 1970. Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 16–17: 93–99.
- Popović, T. 1973. *Dubrovnik i Turska u XVI veku*. Beograd: Srpska književna zadruža (ćir.).
- Seyhan, K. 1993. Çoban Mustafa paşa külliyesi, Gebze'de XVI. yüzyıl kaynaklarının Mimar Sinan'a ait olduğunu yazdıkları külliye. *Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm ansiklopedisi* 8, Istanbul: 351–354.
- Tošić, Đ. 2002. Posljednja bosanska kraljica Mara (Jelena). *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 3: 29–60 (ćir.).
- Vaten, N. 2002. Uspon Osmanlija (1451–1512). U: *Istorija Osmanskog carstva*, Rober Mantran (ur), 93–137. Beograd: Clio (ćir.).
- Vekarić, N. 2012a. *Vlastela grada Dubrovnika: Vlasteoski rodovi (A-L)*. Zagreb, Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Posebna izdanja, knj. 17, sv. 2.
- Vekarić, N. 2012b. *Vlastela grada Dubrovnika: Vlasteoski rodovi (M-Z)*. Zagreb, Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Posebna izdanja, knj. 17, sv. 3, 2012.
- Zilić, A. 2023. Mustafa-beg Milivojević na funkciji hercegovačkog sandžak-bega. *Prilozi Instituta za historiju* 52: 41–86.
- Zlatar, B. 2012. O bosanskom sandžakbegu Skender-paši i njegovim potomcima. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 61/2011: 319–350.

DOI: 10.46352/23036974.2024.63
UDK/UDC: 504.4:556.166(497.6 Sarajevo)"1877"
Izvorni naučni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 23. 2. 2024.
Prihvaćen / Accepted: 13. 6. 2024.

NENAD FILIPOVIĆ

AMER MASLO

LAMIJA LJUŠA *

"Pridošla je rijeka Miljacka, kao što nije od trideset godina ovamo": Poplava u Sarajevu u januaru 1877. godine**

Apstrakt

U ovom radu predstavljeni su nepoznati i manje poznati podaci o poplavi rijeke Miljacke u Sarajevu u prvoj polovini januara 1877. godine. Prvi dio rada poslužio je za kratak osvrt na neke poplave koje su se u vrijeme osmanske vladavine desile u Sarajevu, a koje su zabilježene u različitim hronikama, ljetopisima, historijama i historiografskim radovima, dok je glavnina rada posvećena prezentiranju izvorne građe koja tematizira poplavu u Sarajevu od januara 1877. godine. Ponuđena je transliteracija dokumenta i tekst novinskog članka, dok se u prilogu rada nalaze fotokopije analiziranih izvora.

Ključne riječi: poplava, Sarajevo, Miljacka, Bosanski vilajet, Osmansko Carstvo

Abstract

This paper presents unpublished or lesser known data on the flood of the River Miljacka in Sarajevo during the first half of January 1877. The first half of the paper provides a short overview of the known floods in the history of the Ottoman Sarajevo. The data are combed from the various chronicles and annals, histories and historiographic papers, while the majority of the paper is dedicated to the presentation of the primary sources which thematized the Sarajevo flood of January 1877. Transliterations of the

*Nenad Filipović, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Zmaja od Bosne 8b, Sarajevo 71000, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: urucbiniadil@yahoo.com

Amer Maslo, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Zmaja od Bosne 8b, Sarajevo 71000, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: amermaslo9@gmail.com

Lamija Ljuša, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Zmaja od Bosne 8b, Sarajevo 71000, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: lamija.hatibovic@hotmail.com

**Ovaj rad predstavlja jedan od rezultata projekta "Izvori orijentalne provenijencije za proučavanje interakcije prirode i čovjeka" koji je realiziran na Orijentalnom institutu Univerziteta u Sarajevu uz finansijsku podršku Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

document and newspaper article dealing with the flood of 1877, together with the images of originals are attached as well.

Keywords: flood, Sarajevo, Miljacka, Eyalet of Bosnia, Ottoman Empire

Uvod

Proučavanje prirodnih nepogoda u bosanskohercegovačkoj historiografiji u posljednjoj deceniji je sve prisutnije. Kada je riječ konkretno o poplavama u Bosni i Hercegovini, one su bile predmetom interesiranja više autora, te je nastalo nekoliko članaka i poglavlja u knjigama koji su posvećeni poplavama. Primat u istraživanju su uglavnom zauzele poplave u novijem periodu,¹ mada je napravljeno i nekoliko osvrtâ na poplave koje su se dešavale u periodu u kojem je područje Bosne i Hercegovine bilo pod osmanskom vlašću.² Cilj ovog rada je predstaviti podatke o manje poznatoj poplavi rijeke Miljacke u Sarajevu koja se desila u prvoj polovini januara 1877. godine kroz prizmu dokumenta sačuvanog među fondovima *Sadâret Mektubî Kalemi Umûm Vilâyet Evrakı* (A.}MKT.UM.) osmanskog arhiva u Istanbulu, pod signaturom A.}MKT.UM.01531.00050.001 (1294. godina),³ te novinskog teksta objavljenog u 551. broju lista *Bosna* koji podacima nadopunjava spomenuti dokument iz arhiva Istanbulu.⁴

Kratak osvrt na poplave u osmanskome Sarajevu

Najznačajnija rijeka koja protiče kroz gradsku jezgru Sarajeva je Miljacka. Ujedno je riječ o rijeci koja pripada crnomorskom slivu, a kao i većina rijeka u Bosni i Hercegovini, i Miljacka teče prema Savi, te se u Sarajevskom polju kod Butila ulijeva u rijeku Bosnu, pritoku Save.⁵ Iako ne spada u red najdužih

¹ Između ostalog, vidjeti: Katz, Ličina Ramić 2017, 321–376; Omerović 2017, 17–71; Katz 2017, 73–113; Pašić E., Pašić D. 2021a, 95–108; Pašić E., Pašić D. 2021b, 69–80, Matolić 2022.

² Još 1928. godine Hamdija Kreševljaković je napisao kratak osvrt na poplave u Sarajevu za vrijeme osmanske vlasti. Vidjeti: Kreševljaković 1928, 148–151. Poplava u osmanskome Sarajevu su se doticali i drugi autori u okviru istraživanja različitih tematskih okvira. Tako su poglavlja knjiga Kerime Filan i Hane Younis u izučavanju povijesti Sarajeva druge polovine 18. i 19. stoljeća posvećena poplavama. Vidjeti: Filan 2014, 257–258; Younis 2019, 193. Također, poplave na području čitave osmanske provincije Bosne su spominjane povremeno u radovima različite tematike. Između ostaloga, vidjeti: Kasumović 2006, 297, 306; Furat 2012, 158–159.

³ BOA, A.}MKT.UM.01531.00050.001, 1. Muharrem 1294. / 16. januar 1877. godine.

⁴ *Bosna*, 551, Zilhiđe 29. godine 1293. / Nedjelja 2. januara i 14. januara. 1877, 1.

⁵ Žunić 2014, 33; Gekić et al 2022, 59–61, 70.

bosanskohercegovačkih rijeka, sama činjenica, da je na njenim obalama nastalo glavno administrativno središte, učinila je ovu rijeku bitnim faktorom u procesu razvoja Sarajeva kroz prošlost. Neizostavan dio života uz rijeke u prošlosti, ali i sadašnjosti, bile su poplave, pa u tom smislu izuzetak ne predstavlja ni Miljacka.

Podatke o poplavama rijeke Miljacke pronalazimo u različitim vrstama izvora, krenuvši od dokumenata osmanske administracije, preko različitih medžmua i putopisa, do štampe u posljednjem periodu osmanske vlasti nad Bosnom. Dragocjen broj informacija o poplavama dobijamo i iz djela Mula Mustafe Bašeskije, sarajevskog javnog bilježnika i vjerskog službenika iz druge polovine 18. stoljeća i sa početka 19. stoljeća, koji je bilježio događaje iz Sarajeva. Bašeskija je zabilježio nekoliko poplava i situacija u kojima su Miljacka i potoci koji se u nju ulijevaju imali povećan vodostaj, a što se dešavalo u vremenu u kojem je on zapisivao događaje (između ostalih, 1759, 1764, 1767, 1770, 1776, 1777, 1778, 1780, 1782, 1783 ili 1784, 1789, 1790, 1791, 1793, 1794, 1796, 1798. godine).⁶ Tako su 1767. godine u poplavi koja se dešavala u vrijeme oko Aliđuna⁷ u Sarajevu dvije osobe i nekoliko pasa smrtno stradali, te je nanijeta veća materijalna šteta.⁸ Također, Bašeskija je pisao i o poplavi koja se desila 1778. godine u junu mjesecu. Tada je "Baščaršija izgledala kao preplavljena morem",⁹ a osim ogromne materijalne štete, Bašeskija je naveo da je jedna osoba poginula, te da je bujica odnijela i nekoliko krava.¹⁰ Godine 1782. Bašeskija je zapisao i vijest o utapanju dvojice ljudi u nabujaloj Miljacki prilikom pokušaja spašavanja drva sa drvenog mosta na kojem su se nalazili, kojeg je Miljacka poplavila.¹¹ Bašeskija je zapisao i velike poplave iz 1790. i 1791. godine, gdje je posebna pažnja pridodata poplavi iz 1791. godine kada je usljed velikih padavina došlo do pucanja benta¹² na Bentbaši i do rušenja mostova i drugih objekata u Sarajevu i njegovoj okolini.¹³ Dok je za poplavu 1790. godine napisao da se takva "bujica nije desila unazad možda osamdeset godina", za poplavu u narednoj godini Bašeskija je konstatirao da "je ove godine voda toliko nadošla

⁶ Bašeskija 2021, 62, 91,109, 139, 193, 214, 241, 260, 290, 344, 344-346, 358, 359, 367, 378, 399, 411.

⁷ Aliđun je praznik koji se obilježava 2. avgusta prema gregorijanskom kalendaru.

⁸ Uporediti: Filan 2014, 257-258; Bašeskija, 2021, 109.

⁹ Filan 2014, 257.

¹⁰ Uporediti: Filan 2014, 257; Bašeskija 2021, 214.

¹¹ Bašeskija 2021, 260.

¹² Bent označava nasip ili pregradu koja zadržava vodu, branu.

¹³ Uporediti: Filan 2014, 257-258; Bašeskija 2021, 358-359.

da, Bog zna, ranije nikada toliko nije nadošla.¹⁴ U djelu *Historija Bosne (Tarih-i Bosna)* koje je napisao Salih Sidki Hadžihuseinović, bibliotekar i muvekkit Gazi Husrev-begove biblioteke u 19. stoljeću, ostalo je sačuvano nekoliko podataka o poplavama u Sarajevu. Između ostaloga, Muvekkit je dao osnovne informacije o poplavi koja se desila na Lučin dan u Sarajevu 18. oktobra 1736. godine (prema julijanskom kalendaru) i u kadilucima u istočnoj Bosni, posebno naglašavajući štete koje je nanijela u istočnim krajevima rijeka Drina.¹⁵ Zabilježio je i podatke o štetama koje su izazvale poplave Ramića potoka, koji se ulijeva u Miljacku, u drugoj polovini 18. stoljeća (1776–77. i 1778. godina).¹⁶ Osim toga, kratko se osvrnuo i na veliku poplavu Ramića potoka i rijeke Miljacke iz 1791. godine.¹⁷ U slučaju 1778. i 1791. godine primjetno je da Bašeskija i Muvekkit pišu o istim poplavama. Kasnije, na osnovu, prije svega, Bašeskijinih zapisa, Hamdija Kreševljaković se dotakao poplava u Sarajevu. Kao "najstrašniju" je izdvojio onu iz 1791. godine, a osim nje spomenuo je i poplave iz 1767, 1778. i 1780. godine.¹⁸

Kada je riječ o poplavama u kasnoosmanskom Sarajevu, najviše pažnje u štampi, ali i u historiografiji, izazvala je zbog svoje specifičnosti poplava koja se desila početkom novembra 1869. godine, a koju su pratili odroni sa Trebevića. U 43. broju novina *Sarajevski cvjetnik*, koji je objavljen 4. novembra, konstatirano je da se događaj desio u noći s ponedjeljka na utorak kada se čuo zvuk sličan topu, te je dat detaljan opis dešavanja. Iz spomenutog novinskog teksta moguće je saznati i da je formirana komisija koja je bila zadužena da otkrije uzroke nastale pojave i ponudi eventualna rješenja kako bi se u budućnosti spriječili slični događaji.¹⁹ Osvrćući se na ovu poplavu, u opisivanju izlivanja Bistričkog potoka koji je pratila zamućena voda i krupno kamenje koje je rušilo "mostove i plotove pred sobom", Muvekkit spominje zvuk nalik "zastrašujućem pucnju".²⁰ U kasnijim historiografskim radovima ovaj događaj opširnije spominju Vladislav Skarić i Hana Younis, uglavnom se oslanjajući na izvještaj objavljen u *Sarajevskom cvjetniku* i Muvekkitov zapis o ovoj poplavi.²¹ Iz ovog perioda, zahvaljujući

¹⁴ Bašeskija 2021, 346, 359.

¹⁵ Muvekkit 1999, 483.

¹⁶ Muvekkit 1999, 571, 579.

¹⁷ Muvekkit 1999, 712.

¹⁸ Kreševljaković 1928, 150.

¹⁹ Sarajevski Cvjetnik, 23. oktobra 1869. godine i 29. redžep 1286. h. godine, 1–2.

²⁰ Muvekkit 1999, 1141.

²¹ Skarić 1985, 264; Younis 2019, 193; Skarić u svojoj knjizi je, između ostalih, spomenuo poplave Miljacke te sarajevskih potoka 1767, 1786, 1790, 1791. i 1870. godine. Skarić 1985, 145, 265.

štampi ostalo je zabilježeno nekoliko poplava Miljacke, među kojima na ovome mjestu izdvajamo one u ljeto 1869. godine i zimu 1870. godine, koje su izazvale određenu materijalnu štetu u Sarajevu.²² Kada je riječ o poplavi iz januara 1877. godine, koliko nam je poznato, nje se ranije dotakla samo Hana Younis kroz prizmu jednog pisma iz fonda Hadžiristića napisanog u januaru 1877. godine.²³

Poplava u Sarajevu u januaru 1877. godine

Kiša i otapanje snijega u zimskim mjesecima u Bosanskom vilajetu su doveli do stanja u kojem poplave nisu bile rijetkost. Kako nije sprovedena adekvatna regulacija, stanovništvo Bosanskog vilajeta je kontinuirano bilo izloženo pričinjenoj materijalnoj šteti čiji su uzrok bile poplave. Kao primjer moguće je navesti poplave krajem 1869. godine koje su osim Sarajeva pogodile i druge krajeve Bosanskog vilajeta, pa je tako voda nastala od velikih količina dažda²⁴ odnijela više mostova na potezu između Zenice i Žepča što je omelo protok pošte.²⁵ Slični problemi će zadesiti pojedine krajeve Bosanskog vilajeta (Sarajevski i Travnički sandžak) krajem 1870. godine i početkom 1871. godine kada je naglo otapanje snijega izazvalo poplave.²⁶

Kraj 1876. i početak 1877. godine obilježilo je kišovito vrijeme u svim krajevima Bosanskog vilajeta. Vilajetske novine *Bosna* u svom 552. broju su izvijestile da su u Banjalučkom sandžaku održane vojne vježbe i pored činjenice da je vrijeme bilo kišovito i da je na sve strane bilo blato.²⁷ U istom broju objavljeni su izvodi iz pisma mutesarifa Zvorničkog sandžaka u kojem je javljeno da je kajmekam donjoazizijskog kadiluka javio da su Sava i Bosna poplavile, da nije pričinjena materijalna šteta, ali da su poduzete određene mjere kako bi situacija ostala pod kontrolom.²⁸

Značajne količine padavina prouzrokovale su poplave i veliku materijalnu štetu u Sarajevu u prvoj polovini januara 1877. godine. Kako se u sačuvanim

²² *Bosna*, 169, Džemazul Evel 29. godine 1286. / Ponedjeljak 25. avgusta i 6. septembra 1869; *Bosna*, 237, Ševal 11. godine 1286. / Utornik 21. decembra 1870. i 3. januara. 1871, 1.

²³ Younis 2019, 193.

²⁴ Dažd označava kišu, pljusak.

²⁵ *Bosna*, 186, Ramazan 30. godine 1286. / Ponedjeljak 22. decembra 1869. i 3. januara. 1870, 1.

²⁶ *Bosna*, 237, Ševal 11. godine 1286. / Utornik 21. decembra 1870. i 3. januara. 1871, 1; *Bosna*, 239, Ševal 25. godine 1287. / Utornik 5 januara i 17. januara. 1871, 1.

²⁷ *Bosna*, 552, Muharem 7. godine 1294. / Nedjelja 8. januara i 21. januara. 1877, 1.

²⁸ *Bosna*, 552, Muharem 7. godine 1294. / Nedjelja 8. januara i 21. januara. 1877, 1.

izvorima spominju dani petak, subota i nedjelja, ne može se sa sigurnošću tvrditi da li je riječ o datumima 12, 13. i 14. januar ili je bilo riječ o sedmici ranije koja uključuje 5, 6. i 7. januar. Novine *Bosna* su objavljene u nedjelju 14. januara sa detaljnom informacijom šta se dešavalo u petak, subotu i nedjelju, a telegram o poplavi je 14. januara poslan u Istanbul, a primljen je 16. januara. Spomenuti telegram, sačuvan među fondovima *Sadâret Mektubî Kalemi Umûm Vilâyet Evrakı* (A.)MKT.UM.) osmanskog arhiva u Istanbulu, poslan je iz Sarajeva kako bi se centralne vlasti upoznale sa poplavom koja se tada desila.²⁹ Riječ je o korisnom prilogu za izučavanje povijesti okoliša i povijesti prirodnih nepogoda u kasnoosmanskoj Bosni. U telegramu je navedeno da su u petak u Sarajevu zabilježene snažne oluje koje su pristigle s južne strane i da se olujno vrijeme nastavilo do subote uvečer. Od subote ujutro na istočnoj strani se ukazalo nebesko crvenilo poput vatre, a kiša je počela padati u subotu navečer oko pet sati, te je prestala tek naredni dan u osam sati na dnevnom svjetlu.³⁰ Takav razvoj okolnosti je doveo do činjenice da je rijeka Miljacka, koja protiče kroz Sarajevo, poplavila i to, kako je navedeno, u takvom obliku kakav se nije vidio već trideset godina.³¹ S obzirom na to da je spomenuta poplava 1869. godine izazvala veću pažnju, teško je procijeniti istinitost ovakve tvrdnje,³² ali kako joj trag pronalazimo u više izvora i to u vrijeme kada se u fokusu nalaze dešavanja vezana za ustanak u Bosni i Hercegovini, zasigurno možemo reći da je bilo riječ o jednoj od najvećih poplava koje su zabilježene u posljednjim decenijama osmanske vlasti u Sarajevu. U nastavku telegrama je navedeno da su se s planina koje se nalaze i na sjevernoj i na južnoj strani pokrajine i okoline grada u kasabu nanijeli veliki nanosi poplavnog otpada, što je doprinijelo znatnoj šteti koja je načinjena sarajevskim kućama, dućanima i putevima.³³ Prema svemu sudeći realan problem u Bosanskom ejaletu / vilajetu predstavljala je i činjenica da lokalno stanovništvo nije imalo pretjerano visoku svijest o značaju očuvanja rijeka i okoliša. U sakk-sidžilu Mula Muhameda Mestvice ostao je sačuvan podatak o muraseli iz 1261. h. / 1845. A. D. godine upućenoj imamima i ehalijs³⁴ na području vratničke tvrđave.³⁵ Tom prilikom je navedeno da lokalno stanovništvo

²⁹ BOA, A.)MKT.UM.01531.00050.001, 1. Muharrem 1294. / 16. januar 1877. godine.

³⁰ BOA, A.)MKT.UM.01531.00050.001, 1. Muharrem 1294. / 16. januar 1877. godine

³¹ BOA, A.)MKT.UM.01531.00050.001, 1. Muharrem 1294. / 16. januar 1877. godine

³² BOA, A.)MKT.UM.01531.00050.001, 1. Muharrem 1294. / 16. januar 1877. godine

³³ BOA, A.)MKT.UM.01531.00050.001, 1. Muharrem 1294. / 16. januar 1877. godine

³⁴ Označava gradsko muslimansko stanovništvo.

³⁵ AOIS, Sidžil Mule Mestvice Muhameda (regesta u prevodu Mehmeda Mujezinović), 1800–1848 g, 237, 20.

otpadom zagađuje rijeku Mošćanicu što uzrokuje njeno izlivanje prilikom kiše. Lokalnom stanovništvu je tada naređeno da pristupi čišćenju korita rijeke.³⁶ Čini se da su lokalne vlasti bile svjesne problema vezanih za poplave rijeke Miljacke i njenih pritoka, ali kako je moguće vidjeti, bez provođenja plana kvalitetne regulacije rijeke, problem se nije mogao riješiti što je svakako doprinosilo poplavama kakva je bila i ona iz 1877. godine. U završnom dijelu telegrama navedeno je da će šteta biti procijenjena naknadno kao i u drugim pokrajinama, što nam potvrđuje prisustvo poplava i u drugim sandžacima Bosanskog vilajeta.³⁷ Osim toga, iskazana je zahvala Bogu što prilikom poplave nije bilo ljudskih žrtava.³⁸ Nešto opširniji tekst o ovoj poplavi objavljen je u 551. broju vilajetskog časopisa *Bosna* u nedjelju 14. januara 1877. godine.³⁹ Podaci doneseni u ovom tekstu su u većoj mjeri podudarni sa podacima dokumenta iz arhiva u Istanbulu, uz nekoliko novih detalja. Početni dio vijesti je istovjetan onoj iz telegrama koji se čuva u istanbulskom arhivu, pa se tako čitateljstvo izvještava da se u prošli petak pojavio jak južni vjetar koji je potrajao do subotu uvečer, da bi u subotu pred zalazak sunca nekoliko sati bila vidljiva crvena svjetlost slična ognju.⁴⁰ Dalje je u tekstu napisano da je u subotu oko pet sati počeo padati dažd koji je padao sve do osam sati u nedjelju što je dovelo do poplave rijeke Miljacke uz opis "kao što nije od trideset godina ovamo".⁴¹ Od dodatnih podataka napisano je da su "izvanredno" nadošli Bistrički i drugi potoci u Sarajevu,⁴² te je detaljnije opisana nastala šteta. Tako je iz ovoga teksta moguće saznati da je voda odnijela bentove u Sarajevu, među kojima i onaj veliki na Bentbaši, zatim veliku količinu drveća, 11 velikih i malih mostova u Sarajevu, od deset do petnaest ograda od zida, dasaka, parmaka,⁴³ čoškova,⁴⁴ ahara⁴⁵ i druge male zgrade.⁴⁶ Sa sličnim nevoljama, u manjem obimu, stanovništvo Sarajeva se susrelo i decembra 1870. godine kada je naglo otapanje snijega izazvalo i poplavu usljed koje je "oboren

³⁶ AOIS, Sidžil Mule Mestvice Muhameda (regesta u prevodu Mehmeda Mujezinović), 1800–1848 g, 237, 20.

³⁷ BOA, A.}MKT.UM.01531.00050.001, 1. Muharrem 1294. / 16. januar 1877. godine.

³⁸ BOA, A.}MKT.UM.01531.00050.001, 1. Muharrem 1294. / 16. januar 1877. godine.

³⁹ Bosna, 551, Zilhiđe 29. godine 1293. / Nedjelja 2. januara i 14. januara. 1877, 1.

⁴⁰ Bosna, 551, Zilhiđe 29. godine 1293. / Nedjelja 2. januara i 14. januara. 1877, 1.

⁴¹ Bosna, 551, Zilhiđe 29. godine 1293. / Nedjelja 2. januara i 14. januara. 1877, 1.

⁴² Bosna, 551, Zilhiđe 29. godine 1293. / Nedjelja 2. januara i 14. januara. 1877, 1.

⁴³ Parmak označava dasku u ogradi.

⁴⁴ Čošak označava isturen dio kuće .

⁴⁵ Ahar u ovom slučaju označava štalu.

⁴⁶ Ahar u ovom slučaju označava štalu.

na rijeci Miljacki bent", zatim "tri drvena mosta u Sarajevu i neke zgrade na obali nalazivše se, a tako isto i neke izvan Sarajeva".⁴⁷ Također, tokom januarske poplave 1877. godine u novinama *Bosna* je zabilježeno da je voda oštetila put koji je načinjen za potrebe vojske.⁴⁸ Navedeno je da je veliki put pretvoren u rijeku i da je voda poplavila dućane s obje strane Miljacke.⁴⁹ Novinski članak je završen informacijom da niko od ljudi nije nastradao zbog ove poplave, te da je popravka oštećenih puteva, mostova, bentova i drugih objekata već započela.⁵⁰

Još jedan podatak o tretiranoj poplavi zabilježen je u pismu koje se čuva u fondu Hadžiristića u Historijskom arhivu u Sarajevu. U tom pismu navedeno je: "Ovu neđelu bila ovde velika povodena, mnogo šteti načinila a kad bi bila kiša još 2 ili 3 saata trala, mnoge kuće bi bili plivali, osobito Bistrik i careva mahala." Sama činjenica da je podatak o poplavi iz 1877. godine ostavio traga i u korespondenciji, potvrđuje da se tada u Sarajevu dogodila velika poplava koja je prouzročila značajnu materijalnu štetu.⁵¹

Ipak, i pored poplava sa kojima se u januaru uslijed velikih padavina susrelo stanovništvo Bosanskog vilajeta, a prema svemu sudeći posebno stanovnici Sarajeva, treba napomenuti da zima 1877. godine i nije bila toliko oštra kao što je znao biti slučaj u prethodnim godinama. To je osvjedočeno i u jednom dopisu pisara višegradskog kadiluka koji je objavljen u februaru 1877. godine gdje je napisano: "Po milosti božjoj ovogodišnja je zima vrlo blaga tako da se i u vrijeme svoje najveće strogosti kao proljeće pokazuje i životinja u šumama i poljima od prošloga ljeta zaostavše trave dovoljno za hranu nalazi, što narodu za veliku pomoć u ekonomiji služi."⁵²

⁴⁷ *Bosna*, 237, Ševal 11. godine 1286. / Utornik 21. decembra 1870. i 3. januara. 1871, 1.

⁴⁸ *Bosna*, 551, Zilhiđe 29. godine 1293. / Nedjelja 2. januara i 14. januara. 1877, 1.

⁴⁹ *Bosna*, 551, Zilhiđe 29. godine 1293. / Nedjelja 2. januara i 14. januara. 1877, 1.

⁵⁰ *Bosna*, 551, Zilhiđe 29. godine 1293. / Nedjelja 2. januara i 14. januara. 1877, 1.

⁵¹ HAS, Fond Hadžiristići, 1877, kutija 1, Pismo Josifa Hrnjičeka (?), 1877. godina; Uporediti: Younis 2019, 193.

⁵² *Bosna*, 554, 21. Muharema 1294. / Nedjelja 23. januara i 4. februar. 1877, 1.

Transkripcija

Telegram o vremenskim nepogodama i poplavi u Sarajevu u januaru 1877. [T.C. Cumarbaŝkanlıđı Devlet Arŝivleri, Osmanlı Arŝivi Daire Baŝkanlıđı (BOA), A.}MKT. UM.01531.00050.001, 1. Muharrem 1294. / 16. januar 1877. godine.]

Telgirāfnāme

[Formular sa sporadiĉnim rukopisima rukom]

Mektüb gönderen merkezin târihi Sâ'at dađıka Gündüz Gice	Aded-i kelimât 117	Mektüb gönderen merkez numerôsı 109200	Böсна merkezinden Der-se âdet merkezine Mektüb ađzına mübâŝeret olundıđı Sâ'at 6 Dađıka 25 Gündüz Gice
[I] [Naslov] Ŗadâret-i 'uzmâ müsteŝârlıđına [II] Evvelki cum'a günü burada cenüb tarafından ŝiddet furıınalar zühür idüb cum'a irtesi günü ađŝâma kadar devâm eylediđi ve cum'a irtesi gününden. [III] Ve ŝabâhdan ya'nî tulû'-i ŝemsden üç sâ'at evvel ŝark tarafında âteŝ gibi bir kızillık 'alâmeti muŝâhede olundıđı ve pâzâr gicesi sâ'at [IV] beŝ karârlarında bârân nüzûla baŝlayub gündüz sâ'at sekizde munkâti' olduđı bugün Sarây derûnunda cârî olân Mîlâska [V] nehri otuz seneden-berü görûlmedik ŝûret-i fevka l-'âde de feyezân itdigi gibi memleketiñ ŝimâl ve cenüb taraflarında kâ'in tađlardan derûn-i [VI] kaŝabaya büyük seyller ⁵³ inüb burada ba'z-ı büyüüt ve dekâkin ile yollara haylıce îrâŝ-i hasâr itdigi ve buraca ve vilayetiñ [VII] sâ'ir mađallerince ŝimdilik miqdâr-ı hasâr tahmîn olunamaz ise de ba'de-hû tahkîk olunacađı ve fađat hamd olsun nüfusca bir güne telefât olmadıđı ma'rûzdur			Mektüb tekmîl olduđı Sâ'at 6 Dađıka 35 Gündüz Gice Vâŝıtasîle ađz kılındıđı Mektüb âlan m'emûruñ imzâsı Nazîf Merkez bâŝ m'emûrînuñ imzâsı Merkeze vuŝul târihiyle numerôsı Mektûbuñ mađalline îŝâli 4 Kânûn-i ŝânî sene-yi [12]92 [R.] ⁵⁵ Yevm Ŗalı Sâ'at 7 Dađıka - Gündüz Gice M'emûr-i sevĉ-i mekâtib 'Ali Receb
[Datum] Ft 2 kanûn-i ŝânî sene-yi [12]92 ⁵⁴ [Potpis] Nazîf			

⁵³ Moguće proĉitati i kao sebellar.

⁵⁴ 14. januar 1877, 28. Zilhidže 1293.

⁵⁵ 16. januar 1877, 1. Muharrem 1294.

Prevod:

Telegram

Datum kod središta iz kojeg je dopis poslan Sat [prazno] Minuta [prazno] Dnevno [prazno] Noćno [prazno]	Broj riječi 117	Djelovodni broj kod središta iz kojeg je poslat dopis 109200	Iz središta u Bosni središtu u Prijestolnici ⁵⁶
			Vrijeme kada je uspješno obavljeno preuzimanje dopisa
			Sati 6 Minuta 25 Dnevno Noćno [prazno]
[Osnovni tekst] [Naslov] Kancelariji stalnih savjetnika pri Vijeću velikog vezira Podnosi se izvještaj da su se ovdje proteklog petka dogodile snažne oluje nadošle sa južne strane i da su se nastavile i u subotu sve do večeri, pa zatim da je se, počevši od subote od jutra, odnosno tri sata prije izlaska sunca na istočnoj strani ukazalo nebesko crvenilo poput vatre, te da je kiša počela da pada noć uoči nedjelje (subotu navečer) oko pet sati, a da je prestala tek sutradan u osam sati na dnevnom svjetlu. I dalje se izvještava da je danas rijeka Miljacka koja protiče Sarajevom, u skladu s time, poplavila u takvom obliku koji se nije vidio ima već trideset godina i da su se s planina koje se nalaze i na sjevernoj i na južnoj strani pokrajine i okoline grada u kasabu nanijeli veliki nanosi poplavnog otpada. Tako se dogodila znatna šteta ovdašnjim kućama, dućanima i putevima, te iako za sada nije moguće procijeniti iznos štete nanesene ovdje i u drugim mjestima pokrajine, a što će se kasnije utvrditi, nasuprot tome, hvala Bogu, nije bilo nikakvih žrtava među stanovništvom. [Datum] Ft 2 kânün-i şânī sene-yi [12]92 [14. januar 1877. godine] [Potpis] Nazif			Vrijeme kada je dopis u potpunosti preuzet Sati 6 Minuta 35 Dnevno Noćno [prazno]
			Čijim posredstvom je dopis preuzet Nazif
			Potpis glavnog činovnika u centru [prazno]
			Broj zaveden datumom prispjeća u središte [prazno]
			Isporuka dopisa na njegovo odredište 4 Kânün-i şânī sene-yi [12]92 [R.] [16. januar 1877. godine] Dan utorak Sat 7 Minuta [prazno] Dnevno Noćno [prazno]
			Činovnik koji pripada i nadzire red pisara Ali Redžeb

⁵⁶ Doslovan prevod Prag Sreće, može označavati Visoku Portu te Istanbul kao Prijestolnicu.

Vijest o poplavama u Sarajevu u prvoj polovini januara 1877. godine
objavljena u listu *Bosna*⁵⁷

Bosna, broj 551.

Zilhiđe 29. godine 1293. / Nedjelja 2. januara i 14. januara. 1877.

U prošli Petak pojavi se jak južni vjetar u našem mjestu duhao je do noći drugog dana. Isti drugi dan to jest u Subotu viđena je na nekoliko sahata pred izhod sunca s istočne strane neka crvena svjetlost ognju podobna. U večer istoga dana oko petog sahata noći počne padati dažd, koji je padao do osmoga sahata dana u Nedjelju. Ovim uzrokom pridošla je rijeka Miljacka, kao što nije od trideset godina ovamo. Isto tako pridošao je izvanredno o bistrički potok i mnogi manji potoci u ovom mjestu. Isto tako odnijela je voda, koja je pridošla od potoka sa sjeverne i južne strane niz brda tekućijeh i u ovo mjesto silazećijeh, veliki bent na bentbaši i nekoliko malijeh bentova, i mnoge gomile drva i jedanaestvelikijeh i malijeh drvenijeh mostova deset do petnaest ograda od zida i dasaka i parmaka, nekoliko čoška, ahara i druge male zgrade, i pokvarila na nekolike mjesta novi put za ordiju⁵⁸ načinjeni.

Veliki put kroz Sarajevo, pretvoren je bio u rijeku i dućani s obje strane bili su vodom zaplavljeni i zatvoreni.

Premda je ovim poplavom putovima i zgradama prilično dosta štete učinjeno, ipak nije životom niko stradao niti je bilo u pokretnostima velikog gubitka, što se od strane beledije i policije javlja. Neka nas Bog od nebeskijeh nepogoda sačuva. Po opisanom načinu pokvarenijeh putova, mostova, bentova i dr. odmah je popravka započeta.

Zaključak

Poplave rijeke Miljacke i okolnih sarajevskih potoka u periodu kada je Sarajevo bilo pod osmanskom vlašću nisu predstavljale rijetku pojavu. Neadekvatna regulacija, nedovoljna svjesnost o značaju očuvanja okoliša, te drugi problemi manje ozbiljne prirode, uzrokovali su da uslijed veće količine padavina ili naglog otapanja snijega građani Sarajeva budu izloženi opasnostima koje je sa sobom donosila ova vrsta prirodne nepogode. U ovom radu je predstavljena manje poznata poplava koja se desila u Sarajevu u prvoj polovini januara 1877. godine. Kao izvorna podloga su poslužili telegram sačuvan među fondovima

⁵⁷ Novine *Bosna* su objavljivane ćirilničnim pismom na domaćem jeziku i arapskim pismom na osmansko-turskom jeziku. Ovdje je vijest o poplavi u Sarajevu ponuđena latiničnim pismom.

⁵⁸ Ordija označava vojsku.

Sadâret Mektubî Kalemi Umûm Vilâyet Evrakı (A.}MKT.UM.) osmanskog arhiva u Istanbulu i vijest objavljenja u vilajetskom listu *Bosna*. U tim izvještajima je opisan početak vremenskih neprilika, kao i sama dešavanja vezana za poplavu pri čemu je konstatirano da se radi o najvećoj poplavi rijeke Miljacke u zadnjih trideset godina, te je u kratkim crtama pobrojana šteta koju je poplava prouzrokovala. S obzirom na date opise i na činjenicu da ovoj poplavi pronalazimo spomen u nekoliko izvora, i to u vrijeme kada su u Bosanskom vilajetu centralno mjesto zauzimala dešavanja vezana za ustanak, moguće je pretpostaviti da se radilo o jednoj od većih poplava u kasnoosmanskom Sarajevu.

Summary

"The River of Miljacka Rose Up, Like it Did Not During Passed Thirty Years" The Sarajevo Flood of January 1877

In the Ottoman Sarajevo floods of the rivers Miljacka, Mošćanica and various creeks were unfrequent phenomenon. The lack of technically regulated river beds and other, lesser important, shortcomings caused floods. Two main reasons were huge rains or about snow defrostings were great players in such events. In this paper the authors present lesser known flood in Sarajevo in January 1877. The source bases for the study were a cable (telgrāf-nāme) preserved in the BOA, İstanbul, Sadâret Mektubî Kalemi Umûm Vilâyet Evrakı (A.} MKT. UM) and the news published in the semi-official vilâyet newspaper Bosna. In these reports it was described the beginning of the unclement weather, and other events caused by the flood. The reports claimed it was the biggest flood of the river Miljacka in the period of 1840s-1870s. Also the reports summarized the damages caused by the 1877 flood.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv - Univerzitet u Sarajevu - Orijentalni institut, Sidžil Mule Mestvice Muhameda (u prevodu Mehmeda Mujezinović), 1800-1848. g., 237, 20.
- Historijski Arhiv Sarajevo (HAS), Fond Hadžiristići, kutija 1, Pismo Josifa Hrnjička (?), 1877. godina.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), A.}MKT.UM.01531.00050.001,1. Muharrem 1294. / 16. januar 1877. godine.

Objavljeni izvori:

- Bašeskija, Mula Mustafa Ševki, 2021. *Ljetopis*, preveo Mehmed Mujezinović. Zenica: Vrijeme.
- Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit, 1999. *Povijest Bosne*, knj. 1. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, El-Kalem, Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit, 1999. *Povijest Bosne*, knj. 2. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, El-Kalem, Gazi Husrev-begova biblioteka.

Štampa:

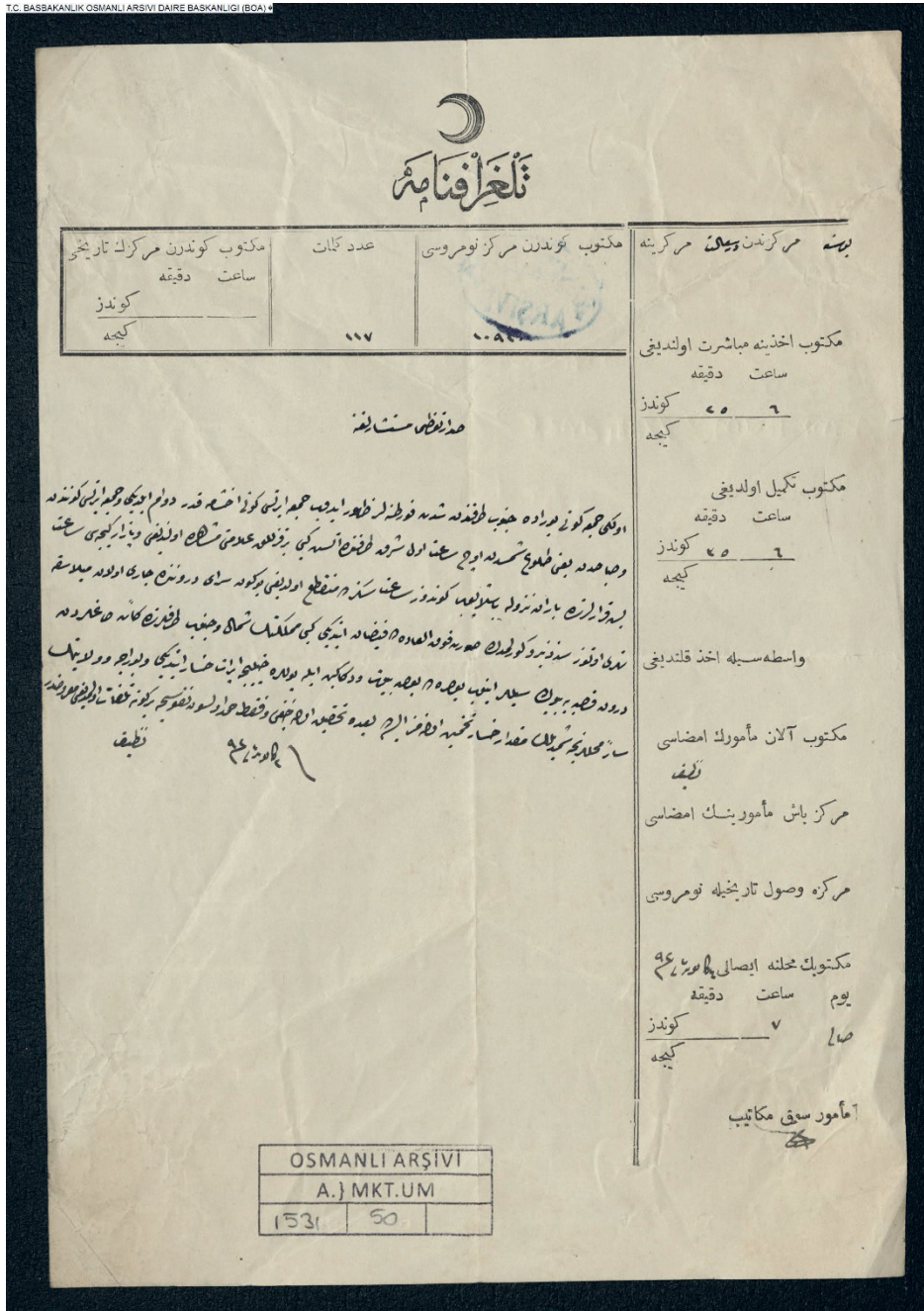
- *Bosna*, Sarajevo
- *Sarajevski cvjetnik*, Sarajevo

LITERATURA

- Filan, K. 2014. *Sarajevo u Bašeskijino doba: jezik kao stvarnost*. Sarajevo: Connectum.
- Furat, A. Z. 2012. Pisanje osmanske štampe o iseljavanju muslimana iz Srbije nakon konferencije u Kanlidži. U: *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu. Zbornik radova sa okruglog stola "150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu"*, održanog u Bosanskom Šamcu 4. 7. 2012. godine, ur. Aladin

- Husić, 145–162. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Institut za istoriju.
- Gekić, H. i ostali. 2022. *The geography of Bosnia and Herzegovina: between East and West*. New York: Springer International Publishing.
 - Kasumović, F. 2006. Prilog proučavanju saobraćaja u dolini rijeke Bosne: Skele u blizini sela Bičer i Desetnik u 18. stoljeću. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 25–26: 297–308.
 - Katz, V. 2017. Poplave u Bosni i Hercegovini – posljedice i pokušaji zaštite (1965–1976). U: *Poplava, zemljotres, smog: Prilozi ekohistoriji Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*, Amir Duranović (ur.), 73–113. Sarajevo: UMHIS.
 - Katz, V; Ličina Ramić, A. 2017. Velike poplave u Doboju i Olovu – primjer iz maja 1968. godine. *Historijska misao* 3 (3): 321–376.
 - Kreševljaković, H. 1928. Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu (od 1480–1878). *Napretkov Kalendar XVII*: 148–151.
 - Matolić, M. 2022. *Od Posavine postalo je more: novinska izvješća o velikoj poplavi Save u Bosanskoj Posavini 1932. godine*. Orašje: s. n.
 - Omerović, E. S. 2017. Velike poplave u Bosni i Hercegovini (1918–1941). U: *Poplava, zemljotres, smog: Prilozi ekohistoriji Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*, Amir Duranović (ur.). Sarajevo: UMHIS.
 - Pašić, D.; Pašić E. 2021. Sarajevo u 19. stoljeću: urbana ekohistorija. U: *Gradovi 19. stoljeća i urbana historija: teme, pristupi, metode*. Šimetin Šegvić, F.; Janković, M. (ur.). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije.
 - Pašić, E.; Pašić, D. 2021. Na sučelju urbanog razvitka i ekstremnog događaja: Sarajevo i poplave rijeka Miljacke i Željeznice 1968. godine. *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša XVII–17*: 95–108.
 - Skarić, V. 1985. *Izabrana djela, knj. 1: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
 - Younis, H. 2019. *Svakodnevni život u Sarajevu (1850–1878.)*. Sarajevo: Centar za osmanističke studije.
 - Žunić, L. 2014. Crnomorski sliv u Bosni i Hercegovini – analiza na temelju fizičkih tematskih karata. "Voda i mi": *Časopis Agencije za vodno područje rijeke Save Sarajevo* 88–XVIII: 30–36.

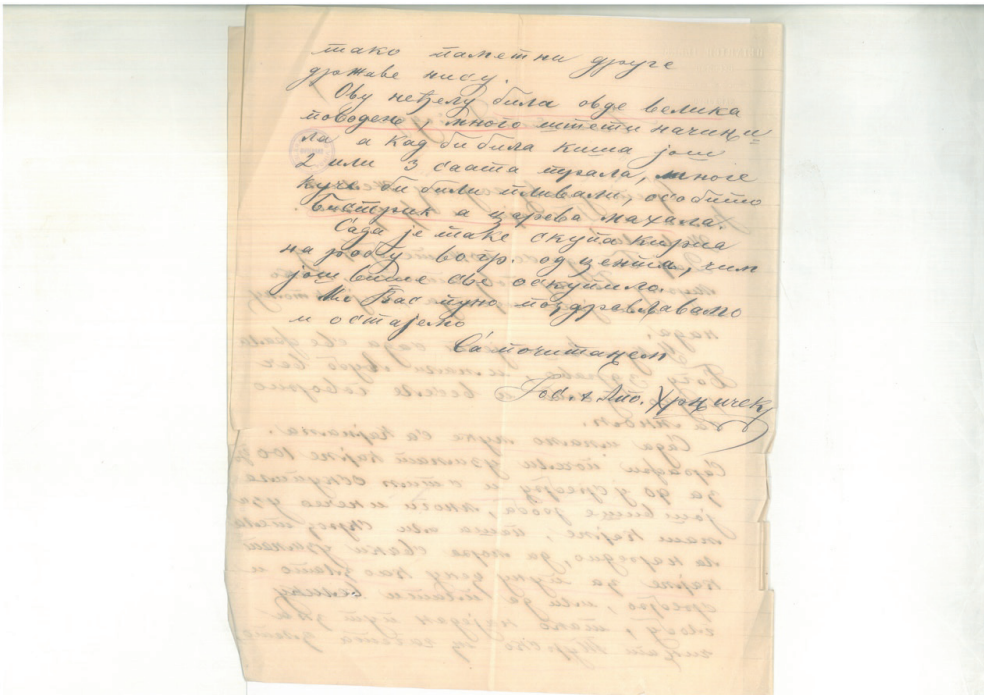
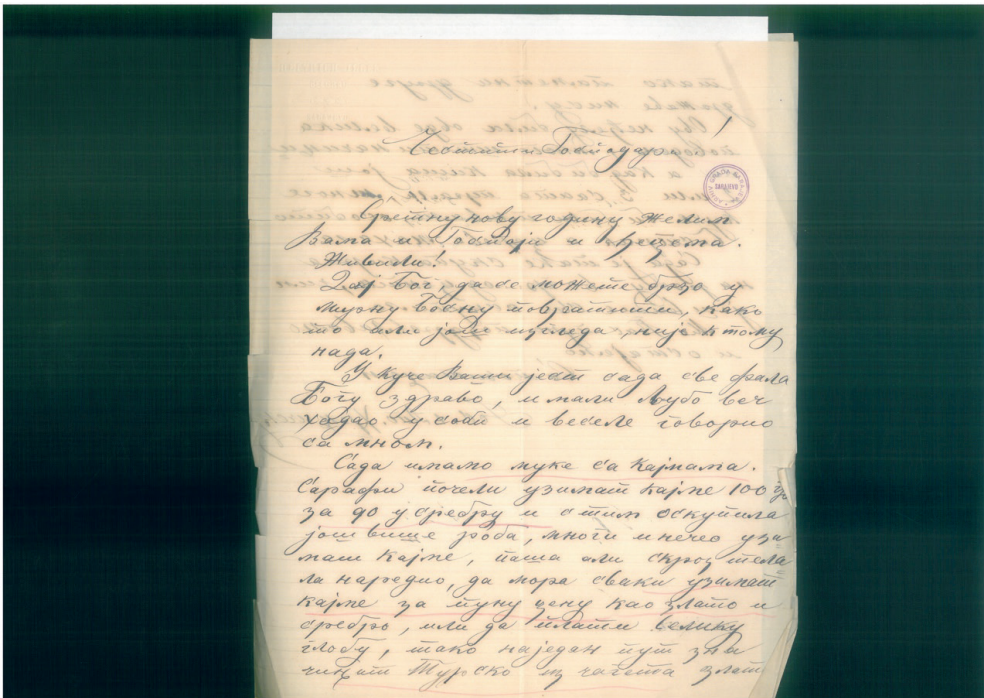
Prilozi

A.}MKT.UM.01531.00050.001

Prilog 1.

Telegram o vremenskim nepogodama i poplavi u Sarajevu u januaru 1877. [T. C. Cumhuriyet Başbakanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), A.}MKT.UM.01531.00050.001, 1. Muharrem 1294. / 16. januar 1877. godine.]

Prilog 3.

Pismo u kojem se spominje poplava u Sarajevu iz januara 1877. godine [Historijski Arhiv Sarajevo (HAS), Fond Hadžiristići, kutija 1, Pismo Josifa Hrnjićeka (?), 1877. godina.]

DOI: 10.46352/23036974.2024.81

UDK/UDC: 327(410:497.6)"18"

94(497.6)"18"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 28. 9. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 9. 11. 2024.

EDIN RADUŠIĆ*

Britanci i Hadži Lojo (Funkcija Hadži Loje u britanskoj politici dokazivanja tolerancije u Bosni)

Apstrakt

Konzuli i drugi službenici Britanskog konzulata u Bosni i Hercegovini, od početka njegovog rada 1857. do kraja istočne krize 1875–1878, bili su mišljenja da osmanske reforme mogu donijeti pravnu i društvenu jednakost između kršćana i muslimana. Prema njihovom uvjerenju, naslijeđena tolerancija u Bosni bila je dobra osnova za napredak u tom pravcu. Slučajevi netolerancije i nasilja bosanskih muslimana nad kršćanima pripisivali su se fanatičnim pojedincima. Koristeći britansku konzularnu građu, ovaj rad pokazuje kako je britanski konzulat u Bosni koristio Saliha Vilajetovića, poznatijeg kao Hadži Lojo, da dokaže da su pojedinačni slučajevi netolerancije i nasilja nad kršćanima izuzetak, a ne paradigma u muslimansko-kršćanskim odnosima u Bosni.

Ključne riječi: Britanski konzulat u Bosni, Velika Britanija, Bosna i Hercegovina, Hadži Lojo, hrišćani, muslimani, tolerancija, nasilje.

Abstract

The consuls and other officials of the British Consulate in Bosnia and Herzegovina, from the beginning of its work in 1857 until the end of the Eastern crisis of 1875-1878, were of the opinion that the Ottoman reforms could bring legal and social equality between Christians and Muslims. According to their conviction, the inherited tolerance in Bosnia was a good basis for progress in this direction. Cases of intolerance and violence committed by Bosnian Muslims against Christians were attributed to fanatical individuals. This paper shows how the British consulate in Bosnia had been using Salih Vilajetović, better known as Hajji Loyo, proving that individual cases of intolerance and violence against Christians are the exception, not the paradigm, in Muslim-Christian relations in Bosnia.

Keywords: British Consulate in Bosnia, Great Britain, Bosnia and Herzegovina, Hajji Loyo (Hadji Lojo), Christians, Muslims, tolerance, violence.

* Edin Radušić, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: edin.radusic@ff.unsa.ba

* * *

Velika Britanija je u skladu sa svojim imperijalnim interesima, za razliku od većine ostalih velikih sila, pogotovo Rusije, u prvoj fazi proklamiranja i provođenja osmanskih reformi, stajala na stanovištu da se Osmansko Carstvo može transformirati prema evropskom modelu i reformirati državu koja će oblikovati društvo i društvene odnose bazirane na principima slobode i jednakosti. Britance, kao i ostale nosioce političke moći u evropskim hrišćanskim velikim silama, uostalom, kao i evropsku javnost, posebno je u vezi s osmanskim reformama interesiralo pitanje pravnog i društvenog izjednačavanja hrišćana i muslimana. U definiranju položaja hrišćana i odnosa u trouglu osmanska vlast – muslimani – hrišćani te u davanju ocjene mogućnosti uspjeha osmanskih reformi očekivano je, odmah nakon uspostave konzularne službe u ovoj osmanskoj pokrajini 1857. godine, uzeo učešća i Britanski konzulat u Bosni. Važno je napomenuti da su odnosi i utjecaji na relaciji Foreign Office – Britanski konzulat u Bosni bili dvosmjerni. Osnovni pravci britanske politike u Istočnom i Bosanskom pitanju¹ utjecali su na diskurs izvještavanja britanskog bosanskog konzulata, a izvještaji britanskog konzulata iz Bosne, posebno dugogodišnjeg konzula Williama Richarda Holmesa (1860–1877), imali su određenog utjecaja na profiliranje ukupne britanske istočne politike.²

Izvještaji britanskog konzulata iz Sarajeva svjedoče da je ovaj konzulat uglavnom pratio dominirajući diskurs britanske vanjske politike po kojemu osmanske reforme mogu polučiti pozitivan rezultat.³ Ovaj opći diskurs je u Bosni bio

¹ U historiografskoj literaturi sintagma bosansko pitanje uglavnom se veže za aneksiju 1908. i aneksionu krizu 1908–09. Bosansko pitanje se na političkoj sceni javlja, kao dio istočnog pitanja, od sredine 19. stoljeća, a pogotovo od početka ustanka 1875. godine. Specifičnosti Bosne kao što su skoro podjednak broj kršćana i muslimana, evropsko slavensko porijeklo domaćeg slavenskog stanovništva, granični važan geostrateški položaj Bosne, velika zainteresiranost Austrije / Austro-Ugarske specifično za ovu zemlju, važnost Bosne u nacionalnim i državnim ideologijama susjednih zemalja i različite izrastajuće političke volje domaćih vjerskih grupa / naroda bili su dovoljno snažni argumenti da bosansko pitanje kao dio istočnog pitanja ima poseban status u međunarodnoj politici. Ne navodeći sve gore pobrojane argumente za "postojanje" bosanskog pitanja u naznačenom periodu Seton Watson je još 1931. naveo da Bosna i njeno pitanje imaju posebno mjesto unutar Istočnog pitanja. Seton Watson 1931, 3.

² U više objavljenih radova sam u kontekstu britanske istočne politike predstavio britansku politiku u bosanskom pitanju od uspostave konzulata u Sarajevu 1857. pa do kraja 1878. godine. Najsystematičnije u knjizi *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*. Radušić 2013.

³ Između 1834. i 1839. godine integritet Osmanskog Carstva definitivno je postao dio britanske vanjske politike. U viziji tvorca takve politike lorda Henry J. T. Palmerstona opstanak Osmanskog Carstva bio je direktno povezan s britanskim prosperitetom i očuvanjem ravnoteže snaga na evropskom kontinentu. Palmerston, tada britanski ministar vanjskih poslova, bio je čvrsto uvjeren da Osmansko Carstvo nije

dograđen činjenicama i pratećom naracijom postojanja i opstajanja međusobne tolerancije među domaćim muslimanima i hrišćanima – istokrvnom braćom povezanom stoljećima suživota i međusobnim ekonomskim interesima. Čak kada se radilo o posebno proskribiranim čiflučkim odnosima u izvještajima britanskog konzulata iz Bosne dominira slika koja svjedoči da međusobni interes dominira nad relacijom moć – podređenost.⁴ To nije značilo da britanski konzuli, vicekonzuli i drugačije rangirani službenici u britanskom konzulatu nisu zamjećivali probleme u provođenju reformi, posebno u procesu postizanja jednakosti hrišćana s muslimanima. Ili još pogubnije po britansku političku orijentaciju u ovom pitanju – da se dešavaju akti ugnjetavanja i nasilja nad hrišćanima u Bosni i Hercegovini.⁵

Bez obzira na sve izazove te vrste do pred sami kraj ustanka u Bosni i istočne krize 1875–1878. godine, depeše i izvještaji britanskog konzulata ostaju postojani u dokazivanju prevladavajuće tolerancije u Bosni i sposobnosti Osmanskog Carstva da postojeću i prepoznavanu toleranciju može podići na razinu jednakosti. Istina, kako je vrijeme prolazilo, ubijeđenost u takav razvoj situacije je pomalo slabila. Konzularnim izvještajima predstavljali su se različiti akteri i situacije koje su sprečavale dostizanje poželjnog ishoda provođenja reformi.

na samrti i da se Osmanlije pod povoljnim okolnostima mogu oporaviti i ponovo postati ugledna sila. "This was undoubtedly one of the Foreign Secretary's aims, for Palmerston did not believe the Turkish state 'a sapless trunk,' 'a dead body.' If Turkey could have 'ten years of peace,' there is no reason whatever why it should not become again a respectable power, ..." Bailey 1942, 177; Steele 2014, 45–46. Vidi i: Karpát 2002, 491, 503–504. Britanci su oporavak Osmanskog Carstva vidjeli putem reformi. Postoje mišljenja da je britanski ambasador u Carigradu Stratford Canning bio "izvorni sponzor" Hatišerifa od Gülhane iz 1839. godine. Bailey 1942, 186. Uporedi sa: Cunningham 1993, 116. Stav vladine britanske politike o mogućnostima reformiranja Osmanskog Carstva drastično će se promijeniti tek s lordom Salisburjem počevši od kraja 1876. godine. On je smatrao da je potpuno pogrešno bilo uvjerenje Palmerstona i Clarendona o mogućnosti reformiranja i progressa Osmanskog Carstva. Seton Watson 1972, 153. Detaljnije u: Steele 2001, 127–140. O različitim aspektima i akterima britanske politike prema Osmanskom Carstvu u periodu reformi vidi i: Harris 1936; Seton Watson 1937; Iseminger 1968; Bourne 1970; Jelavich 1973; Millman 1979.

⁴ Holmes je u depeši od 13. maja 1867. godine u tom duhu istakao "da su muslimani i hrišćani isti narod i da su njihovi međusobni interesi blisko povezani. I praktično, to bi bilo samoubistvo za dio muslimana jer sav poljoprivredni posao na imanjima muslimanskih zemljoposjednika obavljaju hrišćani, i uopće, oni žive zajedno u veoma prijateljskim odnosima." *FO 195/805*, Holmes – Lyonsu, Sarajevo, 13. maja 1867, No. 8. Više o britanskom konzularnom diskursu o toleranciji u Bosni vidi u: Radušić 2014.

⁵ Takvi slučajevi su, prema izvještajima Britanaca, bili češći u turbulentnim vremenima ustanaka. *FO 195/625*, Zohrab – Bulweru, Sarajevo, 13. marta 1860, No. 14. U toku Istočne krize 1875–1878. godine više puta su Freeman i Holmes izvještavali svoje nadređene o nepravednom tretmanu hrišćana u Bosni i aktima nasilja nad njima. *FO 78/2620*, Holmes – Derbyu, Sarajevo, 14. marta 1877, No. 12, Political; *FO 78/2620*, Holmes – Derbyu, Sarajevo, 4. maja 1877, No. 39, Political. Opširnije o tome u: Radušić 2013, 126–127. i 285–286.

Veliki dio krivice je prebacivan na politiku i agente politike prema Osmanskom Carstvu neprijateljski nastrojenih velikih sila (Rusije i Austrije / Austro-Ugarske) i susjednih autonomnih kneževina (Srbije i Crne Gore).⁶ I jedni i drugi su, u britanskom razumijevanju i predstavljanju stanja stvari, težili progonu Osmanskog Carstva i "Turaka" iz Evrope i prekrajanju političke karte Balkana. No, bilo je krivice, kako su primjećivali i izvještavali britanski konzularni službenici iz Bosne, također, u osmanskoj državnoj administraciji i naslijeđu državnog sistema i ideje organizacije društva i društvenih odnosa iz klasičnog, predreformskog razdoblja. Primjećivan je i nesklad između težnje da se popravi životni standard stanovništva i potrebe za nedostajućim novcem kako bi se dostiglo takvo stanje. Taj put se morao prebroditi, nije se njime moglo prošetati.

Kada je riječ o unutarbosanskim odnosima u osnovi ostajanja na diskursu dokazivanja prevladavajuće tolerancije, uz priznavanje pojedinačnih slučajeva ugnjetavanja, netolerancije i nasilja nad i prema hrišćanima, Britanski konzulat se koristio i metodom "dežurnih krivaca". Jedan, vjerovatno najvidljiviji krivac, bio je Salih Vilajetović, poznatiji kao Hadži Lojo. Čovjek koji se rodio u Sarajevu 1834. a umro u Meki 1887, hafiz, imam, mualim, vjeroučitelj i hadžija, narodni tribun,⁷ kiridžija, radnik u kamenolomu, trgovac duhanom i krojač, krupna ljudina koja se hvala s medvjedom ("herkulskog rasta i divovske snage"), islamski fanatik koji je hrišćane "stavljao na pripadajuće mjesto", protjerivan pa se vraćao u rodni grad, čovjek koji je stao pred "Švabu" te motivirao i tjerao druge da stanu pred njega, izgubio nogu, robijao u Terezinu, odlučio da alternativa za život rodnom Sarajevu može biti samo sveto mjesto Meka.⁸ I štošta još. Većina

⁶ O tome više u: Radušić 2008.

⁷ Švicarac doktor Jozef Koetschet (Grellingue, 14. 2. 1830 – Sarajevo, 22. 7. 1898) veoma blizak osmanskim vlastima u Bosni i odličan poznavalac prilika u ovoj zemlji, opisujući dešavanja nakon vijesti o austrougarskom okupacionom mandatu, nazvao je Hadži Loju narodnim tribunom. Koetschet 1905, 80. Zanimljiv pogled na Koetschetovu službu u Osmanskom Carstvu i Bosni te ocjenu njegove pune integriranosti u Sarajevu vidi u: Auberson 2008, 219–236.

⁸ Inače, Hadži Lojo je zbog svog nemirnog duha, buntovništva, neprimjerenog ponašanja, radikalizma, fanatizma i, posebno, veoma važne uloge u pokretu otpora austrougarskoj okupaciji privlačio pažnju brojnih tvoraca tekstova o Bosni krajem osmanske vlasti: od političkih i drugih aktera njegovog doba pa sve do profesionalnih historičara i drugih zainteresiranih za prošlost najnovijeg vremena. Hadži Loju su na različite načine i sa različitim pobudama tretirali strani konzuli, ljetopisci, putopisci, memoraristi, profesionalni historičari, književnici, novinari, razni ljubitelji prošlosti. U saglasnosti s glavnom temom ovog rada pomenut ću samo neke memoarske/poluhistorijske tekstove savremenika i najvažnije historiografske tekstove. Od savremenika izdvajam: Koetschet 1905; Koetschet 1909; Martić 1906; Baltić 2003; Popović 1897; Popović 1906; Živković, M. 1890; Patin 1992; Pelagić 1953; Mackenzie / Irby 1877, a od historiografskih tekstova: Die Occupation 1879; Čubrilović 1930; Kreševljaković 1937;

od navedenog o Hadži Loji je dokazivo, ponešto nije. Ali ukupni dojam je bio dovoljan da Hadži Lojo postane pogodan lik za paradigmu barbarskog Istoka nesposobnog za promjene i prihvatanje (zapadne) civilizacije.⁹

Za Britance u Bosni Hadži Lojo i njegovi postupci u javnosti bili su idealni za dežurnog krivca, onoga koji će svjedočiti izuzetak od pravila – netoleranciju od tolerancije. Hadži Lojo je u izvještajima Britanaca oslikan mračnim bojama nazadne prošlosti.¹⁰ Ako bezrezervno povjerujemo Britancima on je islamski fanatik, okrutni turčin, fanatični derviš, kabadahija, razbojnik, uvjerljivi govornik i vođa fanatizirane siromašne sarajevske ulice.¹¹ Ako sagledamo u cjelini, a detaljno, kako su Britanci izvještavali o postupcima Hadži Loje i kako su ga portretirali, te grupiramo poruke koje su o Hadži Loji i u vezi s Hadži Lojom poslane iz britanskog konzulata u Sarajevu, možemo zaključiti da je ova ličnost imala višestruku namjenu u opravdanju ispravnosti britanske politike u Bosni. Fokus u isticanju osobina i postupaka Hadži Loje se vremenom mijenjao i djelimično dograđivao, ali je Hadži Lojo u britanskoj naraciji uvijek ostajao s one strane granice povučene između dobra i zla. Počinje se s predstavljanjem Hadži Loje kao islamskog fanatika i razbojnika, a ta se tvrdnja vremenom osnažuje novim dokazima. On se koristi i u funkciji argumentacije britanskog prijedloga da je potrebno Britancima omiljenog valiju Šerif Osman-pašu ponovo postaviti za bosanskog vezira ili imenovati nekog drugog koji je jednako odlučan i reformama

Skarić 1937; Ekmečić 1960; Petrović 1978; Ekmečić 1979; Tepić 1988; Kreševljaković 1991; Bencze 2005; Donia 2006; Radušić 2013; Grandits 2023. I u novije vrijeme Hadži Lojo je predmet interesiranja. Vidi: Husić 2022.

⁹ Ovakva slika Hadži Loje bila je predstavljena i od austrijske štampe u periodu bosanskog otpora austrougarskoj okupaciji. U satiričnom bečkom listu *Kekeriki* dehumanizirani crtež Hadži Loje i prikaz uglađenog generala Filipovića bili su praćeni natpisom: "Šteta je svake kapi prolivene krvi za pacifikaciju jednog naroda koji se radije podvrgava turskom vagabundu i pljačkašu poput Hadži Loje negoli čovjekoljubivom zapovjedniku civilizirane velike države." Damjanović 2017, 201.

¹⁰ Vrijedan doprinos poznavanju izvještavanja Britanaca iz Bosne u periodu priprema za otpor i otpora austrougarskoj okupaciji dao je Miloš Ković. On je priredio i u transkripciji objavio izvještaje privremenog britanskog konzula u Bosni E. Freemana poslane iz Sarajeva u periodu od 28. 6. 1878. do 22. 8. 1878. Ković 2011. Prije njega je Hamdija Kapidžić s njemačkog preveo i objavio prevod Freemanovog izvještaja iz Sarajeva od 3. avgusta 1878. godine. Kapidžić 1963. Od objavljenih izvora u kojima se nalazi veliki broj podataka o Hadži Loji treba izdvojiti zbirku izvora *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine*. Gavranović 1973.

¹¹ FO 195/950, Holmes – Elliotu, Bosna Serai, 6. oktobra 1871, No. 22; FO 195/950, Freeman – Elliotu, Bosna Serai, 8. marta 1872, No. 5; FO 195/950, Holmes – H. Rumbold Esyreu, Bosna Serai, 3. maja 1872; FO 195/1031, Holmes – Elliotu (Enclose Report to Granville), 13. septembra 1873, No. 32, Konzularno; FO 195/1101, Holmes – Elliotu, Bosna Serai, 13. oktobra 1876, No. 60; FO 195/1101, Holmes – Elliotu, Bosna Serai, 13. oktobra 1876, No. 60; FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 28. marta 1878, No. 19.

naklonjen kao Osman-paša.¹² Zatim se Hadži Lojo koristi u funkciji da se pokaže kako su on i njegovi istomišljenici i sljedbenici izuzetak, a ne pravilo u odnosima između domaćih muslimana i hrišćana.¹³ S tim u vezi, Britanci tvrde da u pripremama za otpor austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, a pogotovo prije tog vremena, fanatičnog protivnika reformi Hadži Loju slijedi neuka siromašna manjina. Britanci na tome insistiraju kako bi održali narativ da u Bosni i Hercegovini dominira suživot i tolerancija, a da su akti ugnjetavanja hrišćana i nasilja nad njima rezultat djelatnosti nekolicine fanatika i manjeg broja njihovih neukih sljedbenika. Ipak, nisu mogli ne primijetiti da potpora Hadži Loji raste u turbulentnim vremenima, kada je stanje postalo kritično i kada je zbog hrišćanskog ustanka i hrišćanske (austrougarske) najezde na Bosnu porastao osjećaj muslimanske ugroženosti.

a) Hadži Lojo islamski fanatik i razbojnik

Od prvog spominjanja Hadži Loje u britanskim konzularnim izvještajima počinje se graditi krajnje negativna slika ove ličnosti koja je ostavila značajnog traga u bosanskohercegovačkoj historiji. Svojim postupcima očito se nametnuo za dežurnog krivca za sve akte netolerancije i nasilja nad hrišćanima. O njegovim postupcima prvo svjedočanstvo u građi britanskog konzulata nalazimo po Hadži Lojinom povratku iz progonstva 1871. godine.¹⁴ Hadži Lojo se, po tvrdnji konzula Holmesa, ponovo vratio vršenju prijetnji i nasilja nad hrišćanima. I pravoslavicima i katolicima. U ovom pitanju Britanci potvrđuju druge izvore koji su tvrdili da Hadži Lojo nije dozvoljavao da hrišćani jašu na konju u prisustvu

¹²Odlučnost i efikasnost Šerif Osman-paše u rješavanju svih problema u Bosni argumentirana je i njegovim odnosom spram nedopuštenih aktivnosti i ponašanja Hadži Loje. U oktobru 1871. Holmes sa žaljenjem konstatuje da probleme ponovo čini fanatični derviš Hadži Lojo koji je, za vrijeme Osman-pašine uprave, prognan iz Bosne. FO 195/950, Holmes – Elliotu, Bosna Serai, 6. oktobra 1871, No. 22. Godinu dana poslije Holmes u sličnom duhu navodi kako se Osman-paša znao nositi s Hadži Lojom i drugima sličnog kova i da je taj valija "imao dobar osjećaj da uoči neprilike i štetu koje bi takvi ljudi mogli izazvati, a imao je i hrabrosti da ih se smjesta riješi". FO 195/950, Holmes – H. Rumbold Esyreu, Bosna Serai, 3. maja 1872. I naredne 1873. se navodi, u raspravi o povećanju fanatizma nakon što je iz Bosne otišao Šerif Osman-paša, da su Hadži Lojo i ostali fanatici osjetili slobodu za ispoljavanje svoje netolerancije prema kršćanima. FO 78/2238, Holmes – Granvilleu, 13. septembra 1873, No. 32, Konzularno. Slično i u FO 195/1101, Holmes – Elliotu, Bosna Serai, 13. oktobra 1876, No. 60.

¹³Ovakav čvrst stav je znatno primjetniji kod W. Holmesa nego kod E. Freemana.

¹⁴Zbog protivljenja fermanu za izgradnju nove pravoslavne crkve i samoj izgradnji Hadži Loju je iz Sarajeva u Novi Pazar prognao Šerif Osman-paša. Kreševljaković 1991, 151. Holmes potvrđuje da ga je Šerif Osman-paša protjerao ne precizirajući koje godine se to desilo. FO 195/950, Holmes – Elliotu, Bosna Serai, 6. oktobra 1871, No. 22.

muslimana.¹⁵ Očito je Hadži Lojino ubjeđenje u opravdanost prvenstva islama i muslimana bilo ugroženo reformskim fermanima, uspostavom reformskih institucija i nastojanjima da se potpuna jednakost ljudi provede u praksi.

Fanatizam Hadži Loje posebno je, kako ističu Britanci, došao do izražaja u vezi sa zvonom nove pravoslavne crkve. Naime, kako je izvještavao vicekonzul Edward Bothamley Freeman, od 1866. godine "u posljednjih šest godina..." na pravoslavnoj crkvi zvonilo je malo zvono koje je bilo staro i napuklo, pa je poslano u Austriju na prelijevanje i na njegovu težinu dodano je desetak kilograma metala. Budući da se toliko povećalo, kršćani su se neko vrijeme suzdržavali od njegove upotrebe, ali su ga u oktobru 1871. stavili u funkciju u pripremi za sprovod supruge austrijskog generalnog konzula, jer se pretpostavljalo da se, s obzirom na povod, muslimansko stanovništvo ne bi usudilo miješati. Kako je vjerska služba otkazana, preminula je poslana u Austriju na sahranjivanje, pravoslavna zajednica, strahujući od prosvjeda jednog dijela muslimanskog stanovništva ukoliko bi upotrijebili tako veliko zvono, obavila je klapnu zvona kako bi se donekle prigušio glasan zvuk. To nije bilo dovoljno Hadži Loji i njegovim istomišljenicima. "Fanatici", imam Gazi Husrevbegove džamije Abdulah ef. Kaukčija (Hadži Kaukči), Mehmed-beg Ćemerlić (Mehmet Bey Kemerlich) i posebno šejh Hadži Lojo, za vrijeme Kurban-bajrama 1872. godine "predvodili su u džamiji veliki skup na kojem je bilo prisutno oko 1500 Bošnjaka", s ciljem da spriječe daljnje zvonjenje zvona na pravoslavnoj crkvi. Freeman je dodao da se u Mehmedbegovoj kući svakodnevno održavaju sastanci fanatičnog dijela stanovništva Sarajeva.¹⁶ Ova epizoda je završena tako što su Hadži Lojo i njegovi istomišljenici ishodili za njih pozitivan rezultat, bar privremeno, jer je zbog ovog pritiska i straha od nemira u gradu valija Asim-paša privatno zatražio da se zvono privremeno ne koristi.¹⁷ Očito je u smirivanju napetosti valija Asim-paša morao pribjegavati privatnoj komunikaciji i neformalnim mjerama koje su

¹⁵ "There is now here fanatic Dervish named Hadji Lojo who, during Osman Pashas administration, was banished from Bosnia. He returned when Safvet pasha was named, and having been quiet a short time, is now recommencing the behaviour for which he was formerly exiled. On several occasions on meeting a priest named Risto on horseback he has caused him to dismount, threatening to cut his throat, and asking him if Bosnia is not still musulman that he presumes to ride in presence of a Turk." FO 195/950, Holmes - Elliott, Bosna Serai, 6. oktobra, 1871, No. 22. Uporedi s Mackenzie / Irby 1877, 21.

¹⁶ FO 195/1101, Freeman - Elliott, Bosna Serai, 8. marta 1872, No. 5.

¹⁷ "The Governor General, however, having been informed of the determination come to at the above mentioned meeting privately requested that the bell should not be made use of for the present." FO 195/1101, Freeman - Elliott, Bosna Serai, 8. marta 1872, No. 5.

suštinski bile suprotne reformskim nastojanjima osmanske centralne vlasti za postizanje jednakosti.

U britanskim izvještajima se čita da je ustaničko vrijeme (od ljeta 1875) bilo pogodno da Hadži Lojo još otvorenije pokaže svoju fanatični, antihrišćanski i razbojnički karakter. Činio je istovjetne akte nasilja kao i prije prvog progona 1863. pa je zbog takvog ponašanja u oktobru 1876. godine ponovo prognan iz Bosne. Njegovo razbojničko ponašanje na putnim komunikacijama je prvršilo svaku mjeru pa je naređeno i provedeno njegovo drugo progonstvo iz Sarajeva. Naime, Holmes je izvijestio da se Hadži Lojo, "netrpeljivi i okrutni Turčin", u jesen 1876. utaborio uz cestu kod Visokog, tamo se življavao vrijeđanjem i razoružavanjem svakog hrišćanina kojeg bi zatekao na tom putu. Njegovo nastanjivanje u Brčkom nije uspjelo jer je glas o njegovom nasilničkom ponašanju daleko stizao. Stanovnici Brčkog, kako izvještava Holmes, i muslimani i hrišćani, odbili su njegovu želju da se tu nastani i otjerali ga iz tog mjesta.¹⁸

U konfuznoj 1878. godini, posebno nakon poraza osmanske od ruske vojske u rusko-osmanskom ratu (1877–1878), Bosna je bila preplavljena dezerterima i avanturistima od kojih su neki prihvatili razbojništvo kao sredstvo egzistencije. Među njima se, očekivano, ponovo javlja Hadži Lojo. U izvještaju od 28. marta 1878. godine privremeni konzul Freeman čak dvoji da li je uopće u naređenom progonu 1876. otišao izvan bosanskih granica. U tom izvještaju se za dežurnog krivca Hadži Loju navodi da je "u posljednje vrijeme, u društvu s braćom i nekolicinom saradnika, počinio (je) nekoliko pljački i ekscesa u različitim dijelovima zemlje."¹⁹ Od početka 1878. godine, kako izvještava Holmes, policija ga pokušava uhvatiti, ali bez obzira na to što je za njegovo hapšenje bila ponuđena nagrada, *domorodci* su ga, jedni iz straha, drugi iz fanatizma, uspjevali sakriti i zaštititi od potjere.²⁰ I u junu iste godine spominju se Hadži Lojine prijetnje sarajevskim hrišćanima, nakon čega je bio uhapšen,²¹ ali je uz pomoć nekih bošnjačkih policajaca uspio pobjeći.²² Potvrdu da je Hadži Lojo ostao na slobodi Freeman

¹⁸ FO 195/1101, Holmes – Elliotu, Bosna Serai, 13. oktobra 1876, No. 60. Slični izvještaji o ovim događajima su stizale i iz ruskog konzulata u Sarajevu. Tepić 1988, 490.

¹⁹ FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 28. marta 1878, No. 19.

²⁰ FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 28. marta 1878, No. 19. U istom duhu je izvještavao i francuski konzul Louis Patin. Patin 1992, 14.

²¹ FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 4. juna 1878, No. 36.

²² "The famous Hadji Loyo is still at large and Governor General assures me that he has positive proof of two Bosniac police officer who had received money for his apprehension having been in his company and connived at his escape. For this they have been condemned to fifteen years penal servitude, and

je donio nakon petnaest dana, ponavljajući ranije stavove da ga štite domaći Bošnjaci muslimani, uz naglasak na tome da njegova popularnost raste i među vjerskom ulemom Sarajeva.²³

Narativ o Hadži Loji kao fanatiku i nasilniku zadržan je sve do njegovog hapšenja od strane austrougarske vojske. Iako je u nekoliko navrata priznavano da je Hadži Lojo zaštitio neke ugledne hrišćane od razularene mase u turbulentnim vremenima priprema za otpor i otpora austrougarskoj okupaciji,²⁴ do kraja je ostala nedvojbeno slika Hadži Loje kao mračnjaka. Nekoliko dana prije ulaska austrougarske vojske u Sarajevo, Hadži Lojo je, prema Freemanovom pisanju, sa više svojih privrženika 13. avgusta 1878. godine u blizini Sarajeva opljačkao nekoliko hrišćanskih kuća i ubio jednu mladu osobu.²⁵

b) Hadži Lojo i drugari – izuzetak, a ne paradigma muslimansko-hrišćanskih odnosa u Bosni

Britanski konzularni diskurs o muslimansko-hrišćanskim odnosima u Bosni, pogotovo onaj konzula Holmesa, čvrsto je stajao na tezi o toleranciji i suživotu navedenih grupa bosanskohercegovačkog stanovništva. Holmes je tvrdio da ogromna većina Bošnjaka muslimana nema ni najmanju želju povrijediti ili maltretirati kršćansko stanovništvo, a da samo "tri ili četiri neuka fanatika" (Hadgi Kawukjee i Mehmet Bey Kemerlich) iskorištavaju plašljivost valije i nedovoljno vojnika odanih njemu da narušavaju dobre međuvjerske odnose u Sarajevu i da je glavni vođa ovih pojedinaca Hadži Lojo.²⁶ Njega "i neke druge sličnog kova" je zbog takvog ponašanja Šerif Osman-paša protjerivao iz Bosne.²⁷

His Excellency has written to the Porte to confirm the sentence. The Zaptieh officer, binbashi Mahmoud aga, now in pursuit of Hadji Loyo reports that he has escaped from Bosnia has gone towards Prizren, but Mahzar Pasha seems to doubt the truth of this information..." FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 13. juni 1878, No. 38.

²³ FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 28. juni 1878, No. 42.

²⁴ O tome svjedoči i Hadži Lojino zalaganje za fra Grgu Martića i njegovu sigurnost. Martić 1906, 94.

²⁵ "On the afternoon of the 13th he together with some of his fellows ... pillaged some Christian peasant's houses and killed peasant youth." FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 17. jula 1878, No. 51.

²⁶ Neki drugi narativi su tvrdili da je Hadži Lojo paradigma muslimansko-hrišćanskih odnosa u Bosni posljednjih godina osmanske vlasti. Vidi Mackenzie / Irby 1877, 21.

²⁷ FO 195/950, Holmes – H. Rumbold Esyre, Bosna Serai, 3. maja 1872. Činjenica da je isti dokument o međuvjerskim turbulencijama u Bosni bio veoma važan Britanskom ministarstvu vanjskih poslova svjedoči to što je poslan i direktno ministru u Foreign Office. FO 78/2238, Holmes – Granvilleu, Bosna Serai, 4. maja 1872. Zanimljivo je uporediti sa, u osnovi sličnim, Koetschetovim mišljenjem o toleranciji. Koetschet 1909, 55.

Britanski konzul je, istina, od početka 1870-tih primjećivao "izvjesno povećanje muslimanskog fanatizma" u Bosni i "odgovarajućeg osjećaja potlačenosti među kršćanskim stanovništvom", ali je, tvrdio je Holmes, situacija bila pod kontrolom. I tada se diskurs o prevladavajućoj toleranciji nije značajno mijenjao već je kritika išla prema neodlučnim, često mijenjanim valijama i "nekolicini fanatičnih Turaka", koji su se nakon progonstva vratili u Bosnu i "otvoreno držali skupove i propovijedali protiv kršćana". I Freeman i Holmes su ukazivali da bi rezultat te agitacije i porast islamskog fanatizma mogli dovesti do ozbiljnih komplikacija, ne samo u Sarajevu nego i u cijeloj Bosni.²⁸

Nakon početka i širenja ustanka u Hercegovini i u sjeverozapadnom graničnom pojasu Bosne pojačala se briga britanske politike i britanskog konzulata u Sarajevu za stanje hrišćana i za odnos domaćih muslimana i osmanske vlasti prema njima. Trebalo je pokazati da tolerancija na neustaničkim područjima prevladava i u vremenu nasilja. U tom smislu britanski konzul je poduzimao aktivnosti kako bi hrišćani bili zaštićeni te ostali lojalni osmanskom vladaru. Predlagane su mjere koje bi neutralizirale antihrišćansku propagandu i aktivnosti fanatika, među kojima se na prvom mjestu mislilo na Hadži Loju. Holmes je bio mišljenja da je neophodno što prije omogućiti zvonjenje zvona na crkvama, jedine mjere koja je preostala, kako je tvrdio Holmes, da hrišćani dobiju pune vjerske slobode. Ta bi mjera, bio je uvjeren Holmes, vratila povjerenje hrišćana i neutralizirala negativne posljedice djelatnosti Hadži Loje i njegovih istomišljenika.²⁹

Zahtjevi za kontrolom međuvjerskih odnosa i ubijeđenost da će udaljšavanje Hadži Loje iz Bosne pozitivno utjecati na smirivanje napetosti i povećanje tolerancije doprli su i do valije Mehmed Nazif-paše, koji je ponovio oprobano mjeru hvaljenog valije Šerif Osman-paše – Hadži Lojo je, nakon što mu je prodana imovina u Sarajevu, protjeren iz Bosne u Mitrovicu pod pratnjom četvorice zaptija. Holmes je za tu valijinu mjeru velike zasluge pripisivao sebi.³⁰

²⁸ FO 78/2238, Holmes – Granvilleu, 13. septembra 1873, No. 32, Konzularno.

²⁹ FO 195/1101, Holmes – Elliotu, 30. marta 1876. No. 7.

³⁰ "This having given rise to some well founded complaints I represented to the Governor General the character of the man and his antecedents, informing him also that on an occasion of his wishing to establish himself at Britcha on the Save, the inhabitants, Mussulman and Christian, refused to allow to do so and drove him from the place. His Excellency having examined into the matter, has thanked me for bringing it to his notice, and informed me that he has sold his property and sent him out of Bosnia. From enquiry I learn that this was effected a ten days ago, the Hadgi having been sent to Mitrovitzta under an escort of four Zaptiehs." FO 195/1101, Holmes – Elliotu, Bosna Serai, 13. oktobra 1876, No. 60.

Ni na samom početku iskazivanja narodnog nezadovoljstva nadolazećim promjenama državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine, u prvoj polovini 1878. godine, Hadži Lojo ne gubi funkciju nasilnika, islamskog fanatika i protivnika jednakosti. Iako u tom kriznom vremenu iz Britanskog konzulata stižu informacije o povećanju muslimanskog fanatizma i straha kod hrišćana, još uvijek Hadži Lojo i njegovi istomišljenici nisu *mainstream* odnosa bosanskih muslimana prema kršćanima. U Freemanovom izvještaju od 4. juna 1878. godine navodi se da je prigodom sahrane bogatog kršćanskog trgovca, jedan derviš (iz sljedećeg dokumenta u vezi s ovim izvještajem se vidi da se radi o Hadži Loji), koji je u tom trenutku prolazio na konju, uputio uvredljive riječi i uzviknuo da za nekoliko dana život nijednog kršćanina neće vrijediti petnaest para.³¹

c) Protiv volje velikih sila: od sporedne do glavne uloge u otporu austrougarskom okupacionom mandatu

Kada su se stanovnici Sarajeva u vezi s rješavanjem budućnosti Bosne i Hercegovine u završnoj fazi Istočne krize uznemirili i počeli formirati vlastitu političku volju, obraćali sultanu i tražili razjašnjavaње situacije, Britanski konzulat u Hadži Loji nije vidio stvarnog vođu otpora odlukama velikih sila koja će se jasno iskazati na Berlinskom kongresu. U ranoj fazi pokazivanja nezadovoljstva domaćeg stanovništva takvoj politici pominju se Sulejman efendija Jamaković i Abdulah ef. Kaukčija ("Hadji Kaukgee") te još neki uglednici, koji su po mišljenju Freemana, stajali iza cjelokupne situacije.³²

Spremnost Britanaca da prihvate veliki porast Hadži Lojine popularnosti i činjenicu da se radi o narodnom vođi, iako još uvijek stidljivo, prvi put nalazimo u Freemanovoj depeši od 28. juna 1878. godine, u kojoj se pominje da sarajevske "hodže i mule" pripremaju obraćanje generalnom guverneru u Hadži Lojinu korist a protiv njegovog uhićenja. To je, u duhu dokazivanja da Hadži Lojina socijalna aktivnost nije paradigma društvenih odnosa u Bosni već izuzetak, izazvalo čuđenje kod Freemana koji i dalje tvrdi da Hadži Lojo nije ništa drugo nego "neuki i fanatični seljak", i da se čudi kako je on stekao "karakter svetosti i čast koja

³¹ FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 4. juna 1878, No. 36. Uporedi sa FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 13. juna 1878, No. 38.

³² Još tada se pojavila ideja progona valije kao simbola "izdajničke" vlasti, a povratak predreformskih institucija i društvenih odnosa. FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 27. maja 1878, No. 33.

je ukazana takvom razbojniku i ubojici³³ Iako nije promijenio svoje izuzetno negativno mišljenje o karakteru Hadži Loje i njegovoj ulozi u bosanskohercegovačkom društvu i socijalnim odnosima u Bosni, Freeman vremenom sve više i sve češće prihvata da Hadži Lojo ima ulogu narodnog vođe, da iz dana u dan raste njegov utjecaj te da je upravo on predvodnik svih turbulentnih dešavanja na terenu. Dodatni dokaz Hadži Lojinog utjecaja nalazio se u slučajevima umirivanja naroda, a ne samo u agitaciji za protest i oponiranje. Freeman piše da ga je "narod prozvao svojim zapovjednikom."³⁴ Toliko je bio narastao njegov utjecaj da su najviši predstavnici vlasti, uz Freemanove kritike za takav postupak, bili dovedeni u situaciju da mu oprostite stare prijestupe, odaju čast i priznanje: "Alai beg, ili šef policije, dočekao ga je na stupu stepenica, zagrlio ga i odveo do paše, koji ga je lijepo primio i poslužio ga kahvom. Razgovor je završio dobivanjem potpunog oprosta za prijestupe iz prošlosti i poklonom od petsto pijastera."³⁵ Freeman u jednoj prilici izričito navodi kako je Hadži Lojo jedan od neospornih vođa pokreta protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine: "Hadži Lojo, Hadži Kaukči i izvjesni hodža po imenu Jamaković su glavne vođe ovog pokreta."³⁶ Kako je vrijeme proticalo i počele borbe protiv austrougarskih okupacionih trupa Freeman izvještava da Hadži Lojina vlast i utjecaj bivaju neograničeni, a sam Hadži Lojo je, kako piše britanski privremeni konzul, bio glavni motivator

³³ "An address to the Governor General in his favor is said to be in preparation by the Hodjas and Mullahs of the town. ... Hadji Loyo is nothing but an ignorant and fanatical peasant, and it is difficult to account of the character of sanctity acquired by, and for the honor accorded to, such a robber and assassin." FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 28. juna 1878, No. 42.

³⁴ I Kreševljaković navodi slučaj puštanja bosanskih zatvorenika iz zatvora koji svjedoči o velikom Hadži Lojinom ugledu u određenim socijalnim slojevima. "Na dan prelaska austrougarskih trupa u Bosnu, 29. jula 1878. došlo je do raspuštanja uhapšenika. Taj dan pušteni su iz zatvora svi kažnjenici. I sam je Hadži Lojo s njih skidao okove, a oni su mu ljubili ruke, noge, bradu i čelo i klicali živio!" Kreševljaković 1937, 33. Vidi: Kapidžić 1963, 125. Pero Kreco svjedoči da je Hadži Lojo iz zatvora pustio i hrišćanske ustanike. Kreco 2018, 106.

³⁵ FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 10. jula 1878, No. 45. I sam Freeman je bio svjestan da su osmanski zvaničnici bili pritjerani uza zid, ali im je spočitavao neodlučnost u aktivnostima na Hadži Lojinom hapšenju dok mu još uvijek nije bila narasla ogromna popularnost. FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 10. jula 1878, No. 45. J. Koetschet, veoma blizak tadašnjem bosanskom valiji, koji je i sam prisustvovao tom događaju, čin odavanja počesti Hadži Loji od najviših predstavnika osmanske vlasti proglasio je krajem te vlasti u Bosni. On piše: "Slučajno sam prisustvovao ovoj sramnoj predaji poklona i nisam se mogao suzdržati da nakon odlaska Hadži Loje i svih svjedoka ne priđem Mashar paši i ozbiljnim tonom mu ne kažem sljedeće: 'Pošto si upravo abdicirao kao valija Bosne... prijateljski ti savjetujem da se pridružiš Veli paši i da sutra kreneš u Stambul.'" Koetschet 1905, 81.

³⁶ "Hadji Loyo, Hadji Kaukgee and certain Hogia named Jamaković are the principal leaders of the movement." FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 3. avgusta 1878, No. 48. Zanimljivo je da francuski konzul Patin u Hadži Loji cijelo vrijeme, prije svega, vidi razbojnika. Patin 1992, 44.

dizanja naroda na oružje. Freeman je bio uvjeren da bez Hadži Lojina prisustva "ne bi se ni četvrti dio ovdašnjih ustanika digao na otpor". Učinjeni su i napori od strane vođa da se institucionalno uredi vojna obaveza s prijetnjom da će svi oni koji su napustali svoje jedinice a ne vrate se odmah u njih biti strijeljani.³⁷

Zanimljivo je, ipak, primijetiti da Hadži Lojo nije bio u sastavu deputacije uglednika koja je od Freemana zahtijevala da memorandum "bosanskog naroda" proslijedi Berlinskom kongresu, protestirajući u njemu protiv bilo kakve strane okupacije zemlje, ali izražavajući spremnost da prihvate kontrolu mješovite evropske komisije.³⁸ S obzirom na stalno negativno mišljenje Britanaca o Hadži Loji ne čudi što je izostao bilo kakav Freemanov komentar na izostanak Hadži Loje u deputaciji sarajevskih uglednika. On za njih svakako nije pripadao tom odabranom društvu.

Kada se austrougarska vojska približila Sarajevu i zavladao panika u gradu, Hadži Lojo za Britance opet postaje samo razbojnik i vođa gradske svjetine. Freeman u toj situaciji sa zadovoljstvom ističe činjenicu da je Hadži Lojo, nakon posljednjih akata nasilja i ubistva jednog mladog hrišćanina u blizini grada i samoranjanja u nogu na ulazu u konak, gdje je "vjerovatno htio da svoj ugled ponovo uspostavi zastrašivanjem ili silom", spriječen da ponovo čini zla.³⁹

Hadži Lojo sa političke scene Sarajeva nestaje prije odlučne borbe za odbranu grada do koje je došlo 19. avgusta 1878. godine. Freeman je izvijestio da je on par dana prije ulaska austrijske vojske u Sarajevo, iako ranjen, uspio pobjeći iz Sarajeva.⁴⁰ Ali tu namijenjena uloga Hadži Loji u britanskom predstavljanju bosanskohercegovačkog društva i društvenih odnosa potpuno ne završava. Osvrćući se na dešavanja na bojnopolju u izvještaju od 23. septembra 1878.

³⁷ FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 12. avgusta 1878, No. 49.

³⁸ FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 3. avgusta 1878, No. 48.

³⁹ FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 17. avgusta 1878, No. 51. O istom zločinu na skoro istovjetan način govori i Koetschet. On nas obavještava da je i Narodni odbor s pravednim negodovanjem reagovao na taj sramni Hadži Lojin čin. Koetschet 1905, 102. I neki drugi narativni izvori i izvještaji stranih konzula tog vremena govore o nasilju Hadži Loje i njegove družine nad hrišćanima u toku istočne krize i otpora okupaciji. Baltić 2003, 410–412; Mackenzie / Irby 1877, 21; Patin 1992, 14, 44; Tepić 1988, 490. I Koetschet je u Hadži Loji vidio element nereda kojeg nisu podržavali "normalni" građani. "Kada je Hadži Lojo ranjen gradom se brzinom munje pronijela vijest da je Hadži Lojo smrtno stradao i svi su odahnuli i ojačale su nade u mir." Koetschet 1905, 103.

⁴⁰ FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 31. avgusta 1878, No. 55. Martić je austrijskim isljednicima izjavio da je Hadži Lojo napustio Sarajevo prije ulaska okupacione vojske u ovaj grad (Martić 1906, 118), a iz Godišnjaka fra Jake Baltića ne može se jasno dokučiti da li je on bjekstvo Hadži Loje iz Sarajeva smjestio u vrijeme prije ili tokom sarajevske bitke 19. avgusta 1878. Baltić 2003, 409. Mita Živković bilježi da je Hadži Lojo pobjegao tri dana pred dolazak Filipovićeve vojske. Živković 1890, 189.

godine E. Freeman će, uz napomenu da ovaj bjegunac liječi ranu na stopalu i još uvijek se krije u nekom selu oko Foče, još jednom sumirati karakter i ulogu Hadži Loje u političkim previranjima u Bosni zadnjih decenija osmanske vlasti. Freeman je u tom smislu zaključio da Hadži Lojo nikada nije bio ništa više od fanatičnog razbojnika koji ni u jednom slučaju nije pokazao namjeru da učestvuje u stvarnim bitkama.⁴¹ Tom ocjenom, kojom mu je oduzeta i hrabrost a ne samo dobar karakter, Freeman je sve do njegovog hapšenja od strane okupacione vojske u okolini Rogatice 2. oktobra 1878. godine⁴² zadržao Hadži Loju u određenim mu okvirima i namijenjenoj ulozi u britanskom predstavljanju bosanskohercegovačkih društvenih odnosa: zakovan je u ulozi negativca i izuzetka u muslimansko-hrišćanskim odnosima u Bosni. Ostala mu je jedino uloga motivatora i huškača masa za otpor austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, što ionako, u britanskom poimanju i predstavljanju pojava i događaja u Bosni i Hercegovini, nije bila pozitivna osobina. To i ne čudi s obzirom na još uvijek dominirajući imperijalni sistem vrijednosti u političkoj stvarnosti tog vremena, kao i britansku ulogu u donošenju odluke velikih sila o austrougarskom okupacionom mandatu na Berlinskom kongresu.

⁴¹ "Hadji Loyo whose part is also played out, for he was never anything but a fanatical brigand and has on no occasion shown any inclination for real fighting, is said to be healed of the wound in his foot and in concealment in a village near Foča." FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 23. septembra 1878, No. 61.

⁴² "Hadji Loyo who played such a leading role at the commencement of the insurrection, was arrested on the 2nd instant near Rogatica, and now was brought to Serajevo on 5th. He is suffering still from the wound in his foot and from fever, but every effort is being made to prolong his life as it is thought that valuable information may be obtain from him regarding the origin and promoters of the Anti Austrian movement." FO 195/1212, Freeman – Layardu, Bosna Serai, 7. oktobra 1878, No. 63.

Summary

The British and Hajji Loyo

(The function of Hajji Loyo in the British policy of proving tolerance in Bosnia)

Reports from the British consulate in Sarajevo testify that this consulate mostly followed the dominant discourse of British foreign policy who claimed that Ottoman reforms could have a positive result. Over time, the conviction in such a social development gradually weakened. The consular reports presented various actors and situations that prevented the achievement of the desired outcome of the implementation of the reforms. Much of the blame for the failure to achieve the goals of the reforms was placed on the Bosnian policies of Russia, Austria/Austria-Hungary, Serbia and Montenegro. But consular reports also argued that there was a guiltiness in the Ottoman state administration and the legacy of the classical Ottoman system.

In order to maintain the prevailing discourse of tolerance, while respecting individual cases of oppression, intolerance and violence against and towards Christians, the British Consulate also used the method of "on-call culprits". Probably the most visible culprit was Salih Vilajetović, better known as Hajji Loyo.

Hajji Loyo was painted in the dark colors of the backward past in the reports of the British. If the British reports are to be believed unreservedly, he is an Islamic fanatic, a cruel Turk, a fanatical dervish, a bully, a robber, a persuasive speaker and a leader of the lower strata of the Muslim population of Sarajevo. This person had a multiple purpose in justifying the rightness of British policy in Bosnia. The presentation of Hajji Loyo began with his portrayal as an Islamic fanatic and bandit, and his most important function was to serve as proof that intolerance and violence towards Christians are the exception, not the rule, in the relations between local Muslims and Christians. The British had been supporting this thesis by citing specific cases of Hajji Loyo's violence and terror, constantly noting that tolerance is still the dominant characteristic of interfaith relations in Bosnia. In this regard, the British claimed that only an ignorant and miserable minority followed Hajji Loyo in the resistance to the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina, even though one of the leaders of the resistance was precisely Hajji Loyo. However, they had been admitting that

the popular support to Hajji Loyo was increasingly larger during the turbulent times when, due to the Christian uprising and the Christian (Austro-Hungarian) invasion of Bosnia, the feeling of Muslim insecurity was increased.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

National Archives of the United Kingdom, Foreign Office Archives, London

- FO 195/950
- FO 195/1031
- FO 78/2238
- FO 195/1101
- FO 78/2620
- FO 195/1212

b) Objavljeni izvori

- Gavranović, B. 1973. *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Kapidžić, H. 1963. Sarajevo u avgustu 1878. godine. *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva* 1: 117-132.
- Ković M. 2011. Britanci i Hadžilovina revolucija: konzul Edvard Frimen o pobuni i okupaciji Sarajeva 1878. godine. *Mešovita građa* 32: 381-414.

LITERATURA

- Auberson, D. 2008. Joseph Koetschet (1830-1898): un Suisse dans l'Empire ottoman, *Actes de la Société jurassienne d'émulation*, Band (Jahr) 111: 219-236.
- Baltić, J. 2003. *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*. Zagreb: Synopsis; Sarajevo: Svijetlo riječi; Tomislavgrad: Naša ognjišta.
- Bailey, F. E. 1942. *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bencze, L. 2005. *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*. New York: Columbia University Pres.
- Bourne K. 1970. *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*. Oxford: Clarendon Press.
- Cunningham, A. 1993. *Eastern Questions in the Nineteenth Century*. Collected Essays. Vol. II. London: Frank Cass&Co. LTD.

- Čubrilović, V. 1930. *Bosanski ustanak 1875–1878*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Damjanović, D. 2017. Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine gledana očima hrvatskog slikara: Prijelaz Save kod Broda Ferdinanda Quiquereza. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 41: 199–214.
- *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878.: nach authentischen Quellen: mit Karten und Plänen*. 1879. Wien: Verlag des K. K. Generalstabes.
- Donia, R. J. 2006. *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Ekmečić, M. 1960. *Ustanak u Bosni 1875–1878*. Sarajevo: "Veselin Masleša".
- Ekmečić, M. 1979. *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*. Ur: Milorad Ekmečić, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Grandits, H. 2023. *Kraj osmanske vladavine u Bosni: suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
- Harris, D. 1936. *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878: The First Year*. Stanford: Stanford University Press.
- Husić, A. 2022. Hadži Lojin vasijet iz Terezijenštata. *Preporod* 9/1211: 45.
- Iseminger, G. L. 1968. Old Turkish hands: The British Levantian Consuls, 1856–1876. *Middle East Journal* 22/3: 297–316.
- Jelavich, B. 1973. *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870–1887*. Bloomington and London: Indiana University Press.
- Karpat, K. 2002. *Studies on Ottoman Social and Political History*. Selected Articles and Essays. Leiden / Boston / Köln: Brill.
- Koetschet, 1905. *Aus Bosniens letzter Türkenzeit: Hinterlassene aufzeichnungen von Josef Koetschet*. Wien und Leipzig: A. Hartenleben.
- Koetschet, 1909. *Osman Pascha: der letzte Grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*. Sarajevo: Daniel A. Kajon.
- Kreco, P. 2018. *Životopis – Bilješke iz Srpskog ustanka u Krajini 1875–1878. godine*. Beograd: Udruženje Drvarčana.
- Kreševljaković, H. 1937. *Sarajevo u doba okupacije Bosne: 1878*. Sarajevo: Naklada piščeva.

- Kreševljaković, H. 1991. Izabrana djela. 4. Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u XVIII i XIX stoljeću. Sarajevo: "Veselin Masleša".
- Mackenzie, G. M, Irby A. P. 1877. *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*. Volume I, London: Daldy, Isbister & Co.
- Martić, G., Koharić, J. 1906. *Zapamćenja: (1829. - 1878.)*. Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije.
- Millman, R. 1979. *Britain and the Eastern Question 1875–1878*. Oxford: Clarendon Press.
- Patin, L. 1992. *Bosna očima francuskog konzula*. Sarajevo: Altermedia.
- Pelagić, V. 1953. *Istorija bosansko-hercegovačke bune*. Sarajevo: "Veselin Masleša".
- Petrović, R. 1978. Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine: (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu). *Prilozi* 14/15: 371–398.
- Popović, A. J. 1897. *Hadži-Lojina buna u Bosni: memoari*. Beograd: pisac.
- Popović, A. J. 1906. *Sarajevska revolucija 1878*. Sarajevo: Bosanska Pošta.
- Radušić, E. 2008. Stereotipi o mržnji među narodima: britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća. *Historijska traganja = Historical searches_2*: 227–241.
- Radušić, E. 2013. *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine: od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Radušić, E. 2014. Suživot ili mržnja i podjela: Britanci o bosanskom društvu potkraj osmanske vlasti. *Almanah: časopis za proučavanje, zaštitu i prezentaciju kulturno-istorijske baštine Muslimana-Bošnjaka* 63/64: 97–113.
- Seton-Watson, R. W. 1931. *The Role of Bosnia in International Politics (1875–1914), The Religh Lecture on History*, British Academy, Volume XVII, London: Humfrey Milford Amen House.
- Seton-Watson, R. W. 1937. *Britain in Europe 1789–1914, A Survey of Foreign Policy*, Cambridge at the University Press.
- Seton-Watson, R. W. 1972. *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*. New York: The Norton Library.
- Skarić, V. 1937. *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*. Sarajevo: Izdanje Opštine grada Sarajeva.

- Steele, E. D. 2001. *Lord Salisbury: a political biography*. London: Routledge.
- Steele, D. 2014. Three British Prime Ministers and the Survival of the Ottoman Empire, 1855–1902. *Middle Eastern Studies* 50/1: 43–60.
- Tepić, I. 1988. *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856–1878)*. Sarajevo: "Veselin Masleša".
- Živković, M. 1890. "Sarajevo", prilog poznavanju srpskih krajeva i prilika. *Bratstvo* IV: 144–159.

DOI: 10.46352/23036974.2024.101
UDK /UDC: 355.3(497.6)"1992/1995"
Izvorni naučni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 29. 2. 2024.
Prihvaćen / Accepted: 13. 6. 2024.

MESUD ŠADINLIJA *

Armija Republike Bosne i Hercegovine: organizacijsko-formacijske promjene i neke naznake razvoja 1992–1995.

Apstrakt

U istrajnim nastojanjima da se ojačaju različite interpretativne konstrukcije postjugoslavenskih ratova, koje se povremeno i na raznim stranama iskazuju ne samo sa legitimacijom nauke, već i sa pretencioznošću nacionalnih strategija, često se susrećemo s tezama o diskontinuitetu u pogledu funkcioniranja i legitimnosti državnih organa Republike Bosne i Hercegovine, kao i ustavnih struktura namijenjenih njenoj odbrani u periodu 1992–1995. godine. U ovom radu nastojali smo izložiti činjenice i pokazatelje kontinuiteta razvoja Teritorijalne odbrane i Armije Republike Bosne i Hercegovine i naznačiti njegove glavne etape, koje su bile sadržajno i dinamički determinirane specifičnim potrebama vođenja oružane borbe, općim vojno-političkim prilikama i stanjem na ratištu Bosne i Hercegovine. Nastojali smo istaći najvažnije karakteristike i neke indikatore sadržaja pojedinih perioda i etapa tog razvoja.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Teritorijalna odbrana, Armija Republike Bosne i Hercegovine, oružane snage, agresija, odbrana, formacija.

Abstract

In the persistent attempts to strengthen the various interpretative constructions of the post-Yugoslav armed conflicts, which are occasionally and on different sides presented not only through attempted scientific legitimation, but also with the pretentious character of national strategies, we often encounter theses about the discontinuity regarding the functioning and legitimacy of the state organs of the Republic of Bosnia and Herzegovina, as well as of the constitutional structures intended for its defence from 1992 to 1995. This paper attempts to present the facts and indicators of the continuity

*Mesud Šadinlija, Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Aleja Bosne Srebrene bb, Sarajevo 71000, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: mesud.sadinlija@gmail.com

of the development of the Territorial defence of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, demonstrating its most important phases, which were substantially and dynamically determined by the specific needs of pursuing armed conflict, the general military and political circumstances and the situation on the battlefield of Bosnia and Herzegovina. We have tried to emphasize the most important characteristics and some indicators of the substance of certain periods and phases of this development.

Key words: Bosnia and Herzegovina, territorial defence, the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovine, armed forces, aggression, defence, formation.

Uvod

Odluka Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine donesena 8. aprila 1992. godine, sadržana u odgovarajućoj uredbi sa zakonskom snagom, o ukidanju dotadašnjeg Republičkog štaba Teritorijalne odbrane¹ i obrazovanju novog Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine, koji je preuzeo rukovođenje i komandovanje nad zatečenom i neizmjenjenom strukturom jedinica i štabova TO, istovremeno je značila potvrdu pravnog i historijskog kontinuiteta te strukture, i jasan znak uspostavljanja novog, znatno drugačijeg, pravca njenog razvoja. Taj razvoj i promjene započeli su već narednog dana odlukom da se svi naoružani sastavi i pojedinci, koji su od početka agresije djelovali na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine pod raznim oznakama i simbolima, stave pod jedinstvenu komandu Teritorijalne odbrane, za šta je kao krajnji rok bio određen 15. april 1992.²

Ovaj početni period organizacijskog i kadrovskog prilagođavanja TORBiH ratnim uslovima, započet 8. aprila, okončan je 20. maja 1992. donošenjem Uredbe sa zakonskom snagom o Oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine, koja je definirala da Oružane snage u miru čini Armija Republike Bosne i Hercegovine, a u slučaju rata, uz Armiju, još i policija i naoružani sastavi koji se stave pod njenu jedinstvenu komandu. Kao dan formiranja Armije utvrđen je prethodno navedeni 15. april 1992. godine. Određeno je i da u prelaznom periodu,

¹Prvi naziv ovog organa rukovođenja i komandovanja početkom 1969. godine bio je "Glavni štab narodne odbrane Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine". Ubrzo je ovakav naziv, koji je zvučao isuviše "suverenistički" za republičku vojnu komponentu, zamijenjen nazivom Republički štab TOSRBiH. U strukturi Teritorijalne odbrane potčinjeni su mu bili okružni štabovi, a njima dalje hijerarhijski: općinski, rejonski i štabovi TO mjesnih zajednica. Ovim štabovima bile su potčinjene jedinice različite strukture i taktičkog nivoa, od desetine do brigade. Šire u: Šadinlija 2013.

²Šadinlija 2023, 265–266.

do dovršetka organiziranja Armije, njenu funkciju vrši Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine.³

Prelazni period, tokom kojeg je Teritorijalna odbrana vršila funkciju ARBiH, trajao je do 4. jula 1992. godine, kada je Predsjedništvo donijelo odluku kojom je utvrđena organizacija Oružanih snaga RBiH i formacije štabova, komandi, jedinica i ustanova Armije, čime je ona zvanično stavljena u funkciju, i čime je započeo glavni period njenog postupnog razvoja.⁴ Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine je tada prestala da postoji, a Štab Teritorijalne odbrane RBiH preformiran je u Glavni štab Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine.⁵

Glavni period razvoja i organizacijsko-formacijske izgradnje Oružanih snaga i Armije Republike Bosne i Hercegovine odvijao se također unutar više etapa, determiniranih općim vojno-političkim prilikama i razvojem stanja na ratištu. Bitne činjenice o sadržaju i najvažnijim karakteristikama pojedinih perioda i etapa tog razvoja izložićemo u ovom radu.

Početni i prelazni period

Teritorijalna odbrana Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine je u svom sastavu imala vrlo malu mirnodopsku jezgru, koju su činili profesionalci u općinskim i višim štabovima i komandama, kojih je u cijeloj Bosni i Hercegovini početkom aprila 1992. bilo ukupno 1.403, među kojima je bilo svega 91 aktivnih oficira, dok su ostali bili rezervni vojni starješine i građanska lica.⁶ Mobilizacija njenih jedinica je i u mirnodopskim vježbovnim okolnostima predstavljala složen zadatak, a u haotičnom stanju proizvedenom agresijom vrlo težak.

Na samom početku je dio već formiranih, ilegalno organiziranih i naoružanih jedinica Patriotske lige, Zelenih beretki i drugih patriotskih grupa, koje su se do 15. aprila stavile pod jedinstvenu komandu, zajedno sa jedinicama aktivnog i rezervnog sastava Ministarstva unutrašnjih poslova i do tada mobiliziranim

³ Službeni list Armije RBiH, 1/92, 16-18 (Predsjedništvo RBiH, *Uredba sa zakonskom snagom o Oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine*, PR broj: 1163/92, 20. svibnja 1992.

⁴ AARBiH, Predsjedništvo RBiH, *Odluka o organizaciji Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine*, Broj: 02-011-461/92, 4. jula 1992.

⁵ AARBiH, GŠOSRBiH, *Formiranje-preformiranje štabova i jedinica Oružanih snaga RBiH*, Naređenje, Str. pov.broj: 02/584-1, 17. 7. 1992.

⁶ Kajević 1999, 50.

dijelovima Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine, primio borbu i organizirao odbranu. Glavnina snaga TO je bila u procesu formiranja. Nakon proglašenja neposredne ratne opasnosti i početka djelomične mobilizacije na osnovu pomenutih odluka Predsjedništva, počeo je masovan upis dobrovoljaca u TO, od kojih je manji dio na mobilizacijska mjesta dolazio sa naoružanjem koje su posjedovali po različitim osnovama. Veliki broj dobrovoljaca koje nije bilo moguće naoružati, nakon uvođenja u evidencije vraćen je kućama da čekaju poziv za angažiranje.⁷

U takvim uslovima još uvijek nije bilo moguće u potpunosti kontrolirati i efikasno usmjeravati organizaciju i raspored mobiliziranog ljudstva. Nastajao je veliki broj jedinica različite veličine, od grupe boraca i odjeljenja, preko vodova i četa, do odreda. To je dodatno usložnjavalo slabo uvezani sistem rukovođenja i komandovanja, te je Štab TORBiH 18. aprila 1992. naredio njihovo okrupnjavanje, koje je trebalo izvršiti na teritorijalnom principu, bez remećenja postojeće strukture. Manje grupe i odjeljenja na užim područjima objedinjavani su u vodove. Ovi i prethodno već formirani vodovi na nivoima mjesnih zajednica, odnosno naselja, objedinjavani su u čete. Na nivou općina naređeno je formiranje krupnijih pješadijskih jedinica, ranga bataljona – odreda, artiljerijskih i protivoklopnih jedinica prema mogućnostima i raspoloživim sredstvima, te protivdiverzantskih i jedinica vojne policije, kao i drugih potrebnih sastava.⁸

Krajem aprila 1992. Štab TORBiH je u svojim evidencijama još uvijek imao 268 samostalnih vodova, 269 samostalnih četa i 86 odreda popunjenih sa 76.272 pripadnika.⁹

U prelaznom periodu nastavljene su aktivnosti na daljem ustrojavanju snaga TORBiH. Ratno stanje u Republici zvanično je proglašeno 20. juna.¹⁰ Istoga dana izdata je i naredba o proglašenju opće javne mobilizacije na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine, kojom su svi vojni obveznici starosti od 18 do 55 godina pozvani da se odmah jave u najbližu jedinicu Teritorijalne odbrane, a svi drugi muškarci starosti od 18 do 65 i žene starosti od 18 do 55 godina, u najbližu

⁷ AARBiH, RGSA 2/1-10 (RgŠTO Sarajevo, *Dnevni izvještaj o stanju bezbjednosti i borbenim dejstvima na teritoriji*, Broj: 02-8/9, 16. 4. 1992.)

⁸ AARBiH, ŠTO RBiH, *Okрупnjavanje sastava TO i njihova upotreba, Naređenje*, Pov. broj: 02/61-1, 18. 4. 1992.

⁹ Kajević 1999, 15–16 i 51.

¹⁰ Službeni list Armije RBiH, 1/92, 30 (Predsjedništvo RBiH, *Odluka o proglašenju ratnog stanja*, PR broj: 1201/92, 20. juna 1992.)

jedinicu Civilne zaštite.¹¹ Intencija organizacijsko-formacijskog razvoja ARBiH i dalje je bila okrupnjavanje jedinica. Predsjedništvo je 27. maja 1992. donijelo odluku o formiranju 45 jedinica ranga brigade i bataljona – odreda u zoni okružnih štabova Bihać, Sarajevo, Tuzla i Zenica. Ovim su brigade kao krupnije i složene vojne formacije ponovo uvedene u sastav TO i u okvir nove organizacije Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine.¹² U periodu od 30. aprila do 30. juna 1992. broj mobiliziranih pripadnika TORBiH porastao je na 131.528, što je predstavljalo povećanje za više od 55.000 ljudi. Istovremeno, ukupan broj jedinica povećan je sa 676 na 696, pri čemu je broj samostalnih vodova i četa smanjen, a povećan broj odreda – bataljona i broj brigada.¹³

Vojno-politički događaji i razvoj stanja na ratištu u ovom periodu nametali su nužnost izvođenja sve složenijih borbenih dejstava, za koja tadašnja organizacija snaga, u kojoj je najviši taktički nivo predstavljala brigada, nije bila adekvatna. Do stvaranja uslova za formiranje stalnih sastava tog nivoa i namjene, od juna 1992. na pojedinim pravcima prilazilo se formiranju privremenih krupnijih sastava u formi taktičkih i operativnih grupa.¹⁴

Razvoj ARBiH do kraja 1993. godine

Nakon odluke o organizaciji Oružanih snaga, izvršene su i ustavne izmjene kojima je definirano da Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine za vrijeme ratnog stanja predstavlja Vrhovnu komandu Oružanih snaga, te da se u tom kapacitetu u njen sastav uključuje predsjednik Skupštine RBiH, predsjednik Vlade i ministri odbrane i unutrašnjih poslova.¹⁵ Izvršena je i dopuna odgovarajućeg zakonskog rješenja kojom je određeno da u ratnom stanju Glavni štab postupa kao Štab Vrhovne komande OSRBiH.¹⁶

¹¹ Službeni list Armije RBiH, 1/92, 30-31 (Predsjedništvo RBiH, *Naredba o proglašenju opšte javne mobilizacije na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine*, PR broj: 1200/92, 20. juna 1992.)

¹² AARBiH, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, *Odluka o formiranju jedinica Teritorijalne odbrane*, PR Broj: 1170, 27. 5. 1992.

¹³ Kajević 1999, 54.

¹⁴ Neki od ovih sastava zaista su imali privremeni karakter i funkcionirali do okončanja borbenih dejstava zbog kojih su formirani. Drugi su potrajali izvjesno vrijeme u toku kojeg su borbeni dejstva višekratno obnavljana na definiranom pravcu djelovanja, da bi zatim bili rasformirani ili zamijenjeni drugim združenim privremenim sastavima. Bilo je i nekih slučajeva da su se održali do početka zadnje godine rata, kada su supstituirani divizijama. Delić 2008a, 205.

¹⁵ Bilajac 1999.

¹⁶ Službeni list Armije RBiH, 1/92, 15 (Predsjedništvo RBiH, *Uredba sa zakonskom snagom o dopuni Uredbe sa zakonskom snagom o odbrani*, PR broj: 1221/92, 12. jula 1992.)

Glavni štab je tokom ljeta 1992. godine, zbog već pominjanog stalnog povećanja složenosti zadataka koji su se postavljali pred ARBiH, pripremao prijedlog za dalji iskorak u organizacijsko-formacijskom razvoju formiranjem korpusa Armije kao stalnih formacija. U tome su vidjeli potencijalnu strategijsku prekretnicu i priliku za prelazak iz opće defanzive na kombinovana dejstva i izvođenje ofanzivnih operacija širih razmjera, s ciljem oslobađanja zemlje.¹⁷

Predsjedništvo je Odluku o formiranju korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine, zonama njihove odgovornosti i pretpočinjavanju donijelo 18. augusta 1992. Naređeno je formiranje Prvog korpusa, sa sjedištem u Sarajevu i zonom odgovornosti na području općina: Breza, Centar Sarajevo, Čajniče, Foča, Fojnica, Goražde, Hadžići, Han Pijesak, Ilidža, Ilijaš, Kalinovik, Kiseljak, Kreševo, Novi Grad Sarajevo, Novo Sarajevo, Olovo, Pale, Rogatica, Rudo, Sokolac, Stari Grad Sarajevo, Trnovo, Visoko, Vareš, Višegrad i Vogošća. Drugog korpusa, sa sjedištem u Tuzli i zonom odgovornosti na području općina: Banovići, Bijeljina, Bosanski Brod, Bosanski Šamac, Bratunac, Brčko, Derventa, Doboj, Gračanica, Gradačac, Kalesija, Kladanj, Lopare, Lukavac, Maglaj, Modriča, Odžak, Orašje, Srebrenica, Srebrenik, Teslić, Tešanj, Tuzla, Šekovići, Ugljevik, Vlasenica, Zvornik i Živinice. Trećeg korpusa, banjalučkog, sa privremenim sjedištem u Zenici i zonom odgovornosti na području općina: Banja Luka, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bugojno, Busovača, Čelinac, Donji Vakuf, Gornji Vakuf, Jajce, Kakanj, Kotor Varoš, Kupres, Laktaši, Mrkonjić Grad, Novi Travnik, Prnjavor, Skender Vakuf, Srbac, Šipovo, Travnik, Vitez, Zavidovići, Zenica i Žepče. Četvrtog korpusa, sa sjedištem u Mostaru i zonom odgovornosti na području općina: Bileća, Čapljina, Čitluk, Gacko, Grude, Jablanica, Konjic, Široki Brijeg, Livno, Ljubinje, Ljubuški, Mostar, Neum, Nevesinje, Posušje, Prozor, Stolac, Tomislavgrad i Trebinje. Petog korpusa, sa sjedištem u Bihaću i zonom odgovornosti na području općina: Bihać, Bosansko Grahovo, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Bosanski Petrovac, Cazin, Drvar, Glamoč, Ključ, Prijedor, Sanski Most i Velika Kladuša. Komandama formiranih korpusa bili su potčinjeni okružni štabovi odbrane koji su tada funkcionirali u njihovim zonama odgovornosti.¹⁸

¹⁷ Bilajac 1999.

¹⁸ AARBiH, Predsjedništvo RBiH, *Odluka o formiranju korpusa ARBiH, zonama njihove odgovornosti i pretpočinjavanju*, Br. 02/1091-37, 18. 8. 1992.

U sastavu ARBiH neposredno nakon donošenja ove odluke, na dan 30. augusta 1992. godine, bilo je angažirano ukupno 171.865 pripadnika, raspoređenih u 31 brigadi, 217 odreda - bataljona, 157 četa i 136 vodova.¹⁹

Paralelno sa nastankom brojnih jedinica kopnene vojske, u mjestima u kojima je bilo vojnog vazduhoplovnog kadra, uglavnom na području Tuzle, Bihaća, Mostara i Sarajeva, radilo se i na formiranju Ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane (RV i PVO). Prve vazduhoplovne jedinice ARBiH formirane su 4. augusta 1992. u formacijama vazduhoplovnih grupa Sarajevo, Tuzla, Mostar i Bihać. Naređenje za formiranje Odjeljenja RV i PVO pri Glavnom štabu izdato je 19. augusta 1992.²⁰ U oktobru 1992. ovo odjeljenje je preformirano u Upravu za RV i PVO.²¹

Nakon eskalacije oružanog sukoba sa Hrvatskom vojskom i Hrvatskim vijećem obrane u Bosni i Hercegovini, strateški značajne teritorije u dolini Neretve sjeverno od Mostara i na prilazima Sarajevu iz dolina Neretve i Bosne ostale su izolovane od korpusnih sjedišta u Sarajevu, Mostaru i Zenici. Zbog toga je ŠVK naredio formiranje Šestog korpusa sa sjedištem u Konjicu i zonom odgovornosti na području općina: Fojnica, Gornji Vakuf, Hadžići, Jablanica, Kalinovik, Kiseljak, Konjic, Kreševo, Prozor, Trnovo i Visoko. U skladu s tim promijenjene su i zone odgovornosti ostalih korpusa.²²

Dotadašnji razvoj, zasnovan na forsiranom okrupnjavanju sastava i osposobljavanju viših jedinica za složenija dejstva, za rezultat je imao i određene neželjene efekte. Pokazalo se u praksi da organizacijsko-formacijska rješenja nisu bila dovoljno usklađena sa materijalnim mogućnostima i potrebama operativne upotrebe jedinica u situaciji kada je bilo naoružano tek oko 40% ukupnog sastava. Veliki broj motoriziranih (sa preko 4.300 ljudi u formaciji) i brdskih (sa preko 2.200 ljudi u formaciji) brigada nije bio izraz stvarnih mogućnosti. Kao cjeline, brigade su bile glomazne, tromе i nepodesne za brz manevar i ofanzivna dejstva, pogotovo što su raspoloživi transportni kapaciteti bili nedovoljni.²³ Zato je krajem augusta 1993. komandama korpusa naređeno da u svom sastavu formiraju jednu do dvije oslobodilačke brigade, koje su trebale biti manevarskog karaktera,

¹⁹ Kajević 1999, 57.

²⁰ Nurković 2001, 23-26.

²¹ Nurković 2001, 35.

²² AARBiH, ŠVKOSRBiH, *Odluka o formiranju 6. Korpusa Armije RBiH i zonama odgovornosti 1, 3, 4. i 6. Korpusa ARBiH*, Str. pov. broj: 14/76-7, 9. 6. 1993.

²³ Bilajac 1999.

namijenjene za ofanzivno djelovanje, i popunjene vojnicima do 30 i starješinama do 40 godina starosti, i opremljene najboljim naoružanjem kojim su korpusi raspolagali.²⁴

Kraj 1993. godine Armija RBiH je dočekala sa 228.000 pripadnika u svojim redovima. Od ovog broja u Glavnom štabu sa prištapskim jedinicama bilo je raspoređeno 1.860 ljudi. Po korpusima brojno stanje bilo je sljedeće: Prvi korpus 61.190, Drugi korpus 74.200, Treći korpus 43.074, Četvrti korpus 12.200, Peti korpus 13.400, Šesti korpus 22.076 pripadnika.²⁵

Razvoj ARBiH tokom 1994.

Tokom 1994. godine nastavljene su aktivnosti na formiranju oslobodilačkih brigada i preduzimane druge mjere usmjerene povećavanju manevarskih sposobnosti ARBiH. Kao što smo prethodno naznačili, namjera je bila da se stvore uslovi za prelazak na elastičnu odbranu, sa potencijalom za ofanzivno djelovanje najprije na taktičkom, a zatim i na operativnom nivou.²⁶ Otklanjani su uočeni propusti u formacijama oslobodilačkih brigada, a sredinom godine počelo je formiranje posebnih manevarskih bataljona u svim ostalim brigadama.²⁷

Operativno-strategijski razlozi opredijelili su bosanskohercegovački vojni i politički vrh da pokuša efikasnije objediniti prilično snažan krajiški borbeni element prisutan u srednjoj Bosni sa lokalnim snagama, i formirati jednu jaču operativno-taktičku jedinicu sposobnu da težište borbenog djelovanja u narednoj fazi rata usmjeri prema Bosanskoj krajini.²⁸ Odluka Predsjedništva o tome donesena je u januaru 1994. godine,²⁹ ali njena realizacija nije započeta sve do prekida neprijateljstava sa snagama HV-a i HVO-a, koje je prethodilo potpisivanju Vašingtonskog sporazuma. Nakon toga zanovljena je odluka o formiranju ovog korpusa, i pristupilo se njenoj realizaciji. Sjedište Sedmog korpusa bilo je u Travniku, a zona odgovornosti obuhvatala je područja općina: Banja Luka, Bosanska Gradiška, Bosansko Grahovo, Bugojno, Čelinac, Donji Vakuf, Gornji

²⁴ Delić 2007a, 303.

²⁵ AARBiH, ŠVK – Odjeljenje za org. mob. poslove, *Podaci o stanju popune jedinica ARBiH*, Str. pov. broj: 05/204-20-3, 11. 1. 1994.

²⁶ Delić 2007b, 48.

²⁷ Čekić et al. 2017, 254.

²⁸ Kurtić et al. 2014, 249.

²⁹ AARBiH, ŠVKOSRBiH, *Organizacijske promjene u ARBiH*, Str.pov.broj: 14/75-160/94, 11. 1. 1994.

Vakuf, Glamoč, Jajce, Kotor Varoš, Kupres, Laktaši, Livno, Mrkonjić Grad, Nobi Travnik, Travnik, Vitez, Skender Vakuf i Šipovo.³⁰

Istovremeno su bile donesene i odluke o formiranju Osmog korpusa sa sjedištem u Goraždu, za područje istočne Bosne na kojem je djelovala Istočno-bosanska operativna grupa (IBOG) iz sastava Prvog korpusa, te odluka o gašenju Šestog korpusa ARBiH. U međuvremenu se od formiranja korpusa u Goraždu odustalo, a jedina promjena bila je u tome što je IBOG-a izašla iz sastava Prvog korpusa i bila stavljena pod neposrednu komandu GŠOSRBiH.³¹ Šesti korpus je ugašen, a njegove jedinice i zona odgovornosti su preraspodjeljeni između Prvog, Četvrtog i Sedmog korpusa ARBiH.³²

U pogledu organizacije vazduhoplovstva, do juna 1993. bilo je nabavljeno, dopremljeno i stavljeno u upotrebu šest vojnih transportnih helikoptera. Komandant ŠVK-a je 15. novembra 1993. naredio formiranje Komande RV i PVO ARBiH, što je izvršeno početkom 1994. godine, kada je ona profunkcionirala u svom sjedištu u Zenici, i kada je prestala da postoji Uprava RV i PVO.³³

Nakon potpisivanja Vašingtonskog sporazuma, tokom 1994. godine otvoreni su putevi preko Hrvatske za snabdijevanje ARBiH ratnim materijalom. Nabavljane su i dopremane velike količine materijalno-tehničkih sredstava, a prema dogovoru sa vlastima Republike Hrvatske, 25-30% tog naoružanja, sredstava i opreme ustupano je za potrebe HV-a i HVO-a. Novac kojim je finansirana njihova nabavka donirale su uglavnom islamske zemlje i različite organizacije iz tih zemalja.³⁴

Navedene promjene i druge mjere preduzete s ciljem jačanja borbene gotovosti ARBiH počele su davati očekivane efekte na ratištu. Sredinom godine napokon je bila uspostavljena strategijska ravnoteža, a zatim je u drugoj polovini uslijedio niz ofanzivnih i oslobodilačkih operacija Armije, u kojima je oslobođeno 1.824 kvadratnih kilometara, što je predstavljalo oko 3,7% ukupne teritorije Bosne i Hercegovine.³⁵

³⁰ AARBiH, Predsjedništvo RBiH, *Odluka o formiranju 7, rasformiranju 6. i promjenama zona odgovornosti ostalih korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Broj: 02-8-135/94, 26. februara 1994.

³¹ Čekić et al. 2017, 241.

³² AARBiH, Predsjedništvo RBiH, *Odluka o formiranju 7, rasformiranju 6. i promjenama zona odgovornosti ostalih korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Broj: 02-8-135/94, 26. februara 1994.

³³ Nurković 2001, 38 i 47.

³⁴ Delić 2007b, 44 i 55.

³⁵ Šadinlija 2018, 683.

Na dan 31. decembra 1994. Armija RBiH imala je u svom sastavu 227.645 pripadnika. Od toga ih je u Generalštabu ARBiH, njegovim prištapskim i jedinicama na neposrednoj vezi bilo raspoređeno 2.456. Ostali su bili raspoređeni u: Prvi korpus 58.820, Drugi korpus 66.751, Treći korpus 34.528, Četvrti korpus 15.811, Peti korpus 18.106, Sedmi korpus 24.484, IBOG 7.649, Komanda RV i PVO 513 pripadnika.³⁶

Razvoj ARBiH u posljednjoj godini rata

Uspjeh vojnih operacija izvedenih u drugoj polovini 1994. i pozitivni efekti izvršenih organizacijskih promjena, opredjelili su Glavni štab OSRBiH da nastavi sa daljom realizacijom osnovne ideje povećanja manevarskih sposobnosti i ofanzivne moći Armije. Već ujesen te godine izdate su smjernice za dalju reorganizaciju, koja je početkom 1995. i provedena.

Glavni štab je preformiran u Generalštab ARBiH, i u svom sastavu je imao: Štab Armije, Upravu za moral, Upravu službe vojne bezbjednosti, Upravu za kadrovske i pravne poslove, Upravu za školstvo, Upravu logistike, Obavještajnu upravu, Upravu za finansije i planiranje razvoja ARBiH, Odjeljenje inspekcije, Vojno pravobranilaštvo. Na neposrednoj vezi Generalštab je zadržao svoje prištapske jedinice, kao i tri samostalne brigade i IBOG-u koja je preformirana i preimenovana u 81. diviziju brigadnog sastava. Korpusi i Komanda RV i PVO su kao takvi zadržani u strukturi, ali su takođe reorganizirani i preformirani. Prvi, Drugi i Treći korpus preformirani su u korpuse divizijskog sastava, pri čemu je sarajevski korpus u svom sastavu imao tri, tuzlanski pet, a zenički dvije divizije. U sastavima ovih korpusa formirane su nove manevarske brigade, po jedna u svakoj diviziji i jedna na neposrednoj vezi komandi korpusa. U korpuse brigadnog sastava preformirani su Četvrti i Peti korpus. Preformiranje je izvršeno s postojećim brigadama, a formirane su i po dvije manevarske brigade, kao rezerve korpusa. Sedmi korpus preformiran je u korpus mješovitog sastava, s jednom divizijom, postojećim brigadama i samostalnim jedinicama, te dvije manevarske brigade.³⁷

Ovakva organizacijsko-formacijska struktura Armije Republike Bosne i Hercegovine ostala je na snazi do okončanja ratnih dejstava. Malobrojne dodatne

³⁶ AARBiH, GŠARBiH – Uprava za org. mob. poslove, *Izveštaj o popuni ARBiH*, Str. pov. broj: 4/48-1-1, 12. 1. 1995.

³⁷ ICTY, ŠVK OSRBiH, *Reorganizacija Armije RBiH, organizacijsko naredjenje*, DT Broj: 01-1/1273-3, 18. 10. 1994.

izmjene predstavljale su korekcije ili situacijom nametnute preinake unutar navedene strukture korpusa i divizija.

Opremanje i naoružavanje Armije teklo je na isti način i iz sličnih izvora kao i prethodne godine. Naoružanje i oprema su kupovani na crnom tržištu i avionima dopremani do aerodroma u Hrvatskoj, gdje su smješteni u vojna skladišta, odakle su transportirani u Bosnu i Hercegovinu. Na ovaj način ipak nije bilo moguće nabavljati i dopreмати teško naoružanje. Značajan broj takvih sredstava stečen je kao ratni plijen nakon uspješnih borbenih dejstava, a određena artiljerijska sredstva i minobacači proizvodili su se u domaćoj namjenskoj industriji.³⁸ Kapaciteti ove vojne industrije u Bosni i Hercegovini bili su u drugoj polovini rata značajno revitalizirani i unaprijeđeni. Sredinom 1995. ona je mogla da proizvede mjesečno: 4,5-6 miliona metaka 7,62 mm, 30-50.000 metaka 12,7 mm, 20-30.000 tromblonskih mina, 1.000 projektila za ručni bacač, 2.000 mina za minobacač 60 mm, 8.000 mina za minobacač 120 mm, 1.000 projektila za haubicu 105 mm, 1.000 projektila za haubicu 122 mm i 700 projektila za top 100 mm.³⁹

Još nekoliko indikatora razvoja ARBiH

Decembar 1995. godine i kraj rata Armija Republike Bosne i Hercegovine dočekala je sa 211.036 pripadnika u svojim redovima. Rekapitulacija brojnog stanja Armije po godinama rata, sa karakteristikama etničke, starosne i polne strukture njenog sastava, prikazana je u sljedećoj tabeli.⁴⁰

Ratna godina	Brojno stanje ARBiH	Etnička struktura		Starosna struktura		Broj žena u ARBiH
1992.	205.097	Bošnjaci	89,9%	do 35 g.	59,93%	5.907 (2,88%)
		Hrvati	6,03%	36-40 g.	22,42%	
		Srbi	3,22%	41-45 g.	10,77%	
		ostali	1,65%	+ 45 g.	6,88%	
1993.	228.000	Bošnjaci	94,0%	do 35 g.	60%	4.613 (2,12%)
		Hrvati	3,5%	36-40 g.	17%	
		Srbi	1,0%	41-45 g.	10%	
		ostali	1,5%	+ 45 g.	13%	

³⁸ Šadinlija 2018, 684.

³⁹ Delić 2007b, 136.

⁴⁰ Kajević 1999, 58-64.

1994.	229.118	Bošnjaci	94,95%	do 35 g.	64,98%	6.052 (2,66%)
		Hrvati	3,15%	36-40 g.	16,24%	
		Srbi	0,77%	41-45 g.	10,65%	
		ostali	1,77%	+ 45 g.	8,78%	
1995.	211.036	Bošnjaci	96,37%	do 35 g.	63,03%	5.360 (2,54%)
		Hrvati	1,08%	36-40 g.	17,21%	
		Srbi	0,52%	41-45 g.	11,83%	
		ostali	2,04%	+ 45 g.	7,93%	

Nakon proglašenja opće javne mobilizacije 20. juna 1992. godine, Ministarstvo odbrane i Štab TORBiH naredili su organiziranje vojne obuke za vojne obveznike koji prethodno nisu služili vojni rok prije njihovog upućivanja u jedinice. U početku je obuka u regrutnim centrima vršena po skraćenom programu i trajala je 40 radnih dana. Vremenom je program obuke produžen na tri mjeseca. Regrutno-nastavni centri djelovali su u okviru Centra vojnih škola, a u pojedinim periodima bili su formirani i privremeni centri pri komandama korpusa. Kroz ove stalne i privremene centre, tokom rata je prošlo, završilo obuku i upućeno u jedinice ARBiH 33-35.000 regruta.⁴¹

Zbog ukupnog odnosa društva prema utvrđivanju broja i okolnosti stradanja žrtava rata 1992-1995. u Bosni i Hercegovini, različitih pristupa ovom problemu i primjene različitih metodologija kojima je vršeno određivanje i verifikacija njihovog statusa i broja, u pogledu ljudskih gubitaka ARBiH tokom rata mogu se pronaći različiti podaci. Uvažavajući i potrebu i mogućnost opravdane naknadne korekcije i uvođenja u evidencije jednog broja poginulih pripadnika, ovdje ćemo se ograničiti na navođenje pokazatelja ljudskih gubitaka od početka agresije na Bosnu i Hercegovinu do decembra 1995. godine kakvi su sadržani u zvaničnim evidencijama ARBiH iz tog vremena, ne poredeći ih s drugima i ne tvrdeći da su to konačni i jedino tačni podaci. Po ovim izvorima, tokom rata je u redovima Armije Republike Bosne i Hercegovine poginulo 20.015, teško ranjeno 27.597 i lakše ranjeno 48.697 pripadnika.⁴²

Ako u obzir uzmemo da je prosječno brojno stanje ARBiH tokom rata (imajući u vidu pokazatelje popune s kraja pojedinih ratnih godina) bilo 218.000 ljudi,

⁴¹ Kajević 1999, 34.

⁴² AARBiH, GŠARBiH - Uprava za org. mob. poslove, *Pregled gubitaka u ljudstvu, Izvještaj*, Str. pov. broj: 4/49-13, 16. 12. 1995.

možemo procjeniti da su trajni ljudski gubici Armije (poginuli i teško ranjeni borci) u odnosu na prosječnu popunu iznosili 21,8%.

Nakon okončanja rata, tokom 1996. godine vršena je demobilizacija ratnog sastava i vršene pripreme za prelazak na mirnodopsko funkcioniranje i profesionalizaciju oružanih snaga. Zakon o odbrani Federacije Bosne i Hercegovine donesen krajem augusta 1996. godine, definirao je postupnu integraciju u jedinstvenu Vojsku Federacije Bosne i Hercegovine, koja je izvršena u toku tri naredne godine,⁴³ a zatim je u okviru procesa reforme odbrane u Bosni i Hercegovini, kroz Vojsku Federacije, početkom 2006. godine integrirana u današnje Oružane snage Bosne i Hercegovine.

Zaključak

U ovom radu nastojali smo izložiti činjenice vezane za razvoj Oružanih snaga, odnosno Teritorijalne odbrane i Armije Republike Bosne i Hercegovine, koji je tokom 1992-1995. godine sadržajno i dinamički bio kontinuirano determiniran specifičnim potrebama vođenja oružane borbe, općim vojno-političkim prilikama i stanjem na ratištu Bosne i Hercegovine. Taj kontinuitet izložili smo kroz najvažnije normativne i vremenske odrednice počevši od odluke o ukidanju dotadašnjeg Republičkog štaba Teritorijalne odbrane i obrazovanju novog Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine, koji je preuzeo rukovođenje i komandovanje nad zatečenom i neizmjenjenom strukturom jedinica i štabova TO, preko odluke o stavljanju svih naoružanih sastava i pojedinaca pod jedinstvenu komandu Teritorijalne odbrane, i dalje kroz sve naredne etape njihovog razvoja.

U organizacijsko-formacijskom razvoju Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine tokom 1992-1995. mogu se uočiti tri bitna perioda: početni, prelazni i glavni. Pri tome smo početni period definirali kao vrijeme od odluka Predsjedništva donesenih 8. aprila pa do Uredbe sa zakonskom snagom o Oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine od 20. maja 1992. Prelazni period razvoja Oružanih snaga, u kojem je funkciju Armije Republike Bosne i Hercegovine vršila Teritorijalna odbrana, trajao je do 4. jula 1992. godine, kada je utvrđena organizacija i formacije Oružanih snaga RBiH i Armija stavljena u funkciju, čime je započeo glavni period njenog razvoja. I u ovom periodu smo identificirali specifične etape razvoja, koje smo izložili hronološki.

⁴³ Muslimović 2006, 369.

U radu smo istakli neke od najvažnijih karakteristike i indikatore sadržaja pojedinih perioda i etapa tog razvoja, koji je nakon potpisivanja Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini okončan poslijeratnom integracijom ARBiH u Vojsku Federacije Bosne i Hercegovine, i zatim preko nje u sastav današnjih Oružanih snaga Bosne i Hercegovine.

Summary

The Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina: organizational and formation changes along with some indications of its development from 1992 to 1995

This paper attempts to present the facts and indicators of the continuity of the development of the Territorial defence of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, demonstrating its most important phases, which were substantially and dynamically determined by the specific needs of pursuing armed conflict, the general military and political circumstances and the situation on the battlefield of Bosnia and Herzegovina. This continuity has been presented through normative and chronological determinants, beginning from the decision to abolish the erstwhile Republican headquarters of the Territorial defence and to institute a new Headquarters of the Territorial defence of the Republic of Bosnia and Herzegovina which assumed leadership and command over the existing and unchanged structure of battalions and staff of the Territorial defence, through the decision to place all armed compositions and individuals under a unified command of the Territorial defence, until all of the ensuing phases of their development.

In the organizational and formational development of the Armed forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995 one can notice three significant periods: the initial, the transitional and main one. We have thereby defined the initial period as the time from the decisions of the Presidency passed on April 8 until the Decree with legal power about the Armed forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina which was passed on May 20, 1992. The transitional period of the development of the Armed forces, in which the function of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina was performed by the Territorial defence, lasted until July 4, 1992, when the organization and formations of the Armed forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina was determined and the Army was put into function, thus initiating the main period of its development. In this period we have also identified the specific developmental phases which have been presented in a chronological manner.

In this paper we have designated some of the most important characteristics and indicators of the substance of certain periods and phases of this development, which was ended after the signing of the General Framework

Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina by the post-war integration of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina into the Army of the Federation of Bosnia and Herzegovina, and through it into the composition of the present Armed forces of Bosnia and Herzegovina.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- Arhiv Armije Republike Bosne i Hercegovine (AARBiH)
- International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – baze podataka sudskih dokumenata (ICTY)
- Službeni list Armije RBiH (Sarajevo)

LITERATURA

- Bilajac, R. 1999. "Razvoj odbrambeno-oslobodilačkih snaga Bosne i Hercegovine 1992. – 1995.," *NIP Vojna iskustva iz rata u BiH 1992-1995: separat br. 3* (radni materijal u AARBiH), Sarajevo.
- Čekić, S. et al. 2017. Čekić S., Karavelić V., Ajnadžić N., Cikotić S., Hodžić Š., Smajić M., Šadinlija M, *Prvi korpus Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Delić, R. 2007a. *Armija Republike Bosne i Hercegovine: nastanak, razvoj i odbrana zemlje, Knjiga 1*, Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Delić, R. 2007b. *Armija Republike Bosne i Hercegovine: nastanak, razvoj i odbrana zemlje, Knjiga 1*, Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Kajević, A. 1999. "Mobilizacija", *NIP Vojna iskustva iz rata u BiH 1992-1995: separat br. 5* (radni materijal u AARBiH), Sarajevo.
- Kurtić, S. et al. 2014. Kurtić S., Mahmuljin S., Merdan Dž., Mušibegović H., Majetović Dž., Odžačkić A., Ribo H., Sinanović Z., Šiljak R., *Treći korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine (1992. – 1995.)*, Zenica: Savez ratnih vojnih invalida Zeničko-dobojskog Kantona.
- Muslimović, F. 2006. *Argumenti i sjećanja o ratu: Knjiga druga (1994. – 2000.)*, Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu.
- Nurković, H. 2001. "Razvoj, uloga i operativno-taktička upotreba RV i PVO ARBiH u odbrambeno-oslobodilačkom ratu", *NIP Vojna iskustva iz rata u BiH 1992-1995: separat br. 16* (radni materijal u AARBiH), Sarajevo.

- Šadinlija, M. 2013. *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986-1992*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Šadinlija, M. 2018. *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992-1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Šadinlija, M. 2023. Od Teritorijalne odbrane do Armije - formiranje Oružanih snaga u svjetlu odluka Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, *Historijski pogledi* 9: 258-270.

DOI: 10.46352/23036974.2024.119
UDK: 355.02(497.6)"1992/1995"
Pregledni naučni rad / Review article
Primljen / Received: 29. 2. 2024.
Prihvaćen / Accepted: 23. 10. 2024.

MUSTAFA DEDOVIĆ*

Operacija NATO-a u Bosni i Hercegovini "Deny Flight"

Apstrakt

Operacija "Deny Flight" predstavljala je NATO-ov odgovor na sukobe u Bosni i Hercegovini, započevši 12. aprila 1993. godine s ciljem sprovođenja UN-ove zone zabrane letenja. Tokom više od dvije godine, operacija je evoluirala, proširujući svoju misiju na pružanje bliske zračne podrške UN trupama i izvođenje prisilnih zračnih udara u Bosni i Hercegovini. Sa 12 članica NATO-a uključenih i 100.420 izvršenih letova do završetka 20. decembra 1995. godine, "Deny Flight" je igrala značajnu ulogu u oblikovanju Bosanskog rata i same NATO alijanse. Ova operacija označila je prvi borbeni angažman u povijesti NATO-a, istovremeno pokazujući prilagodljivost saveza u posthladnoratovskoj eri. Saradnja između UN-a i NATO-a, iako je postavila temelje za buduće zajedničke operacije, također je izazvala napetosti, posebno nakon uzimanja UN-ovih mirovnih snaga kao talaca kao odgovor na NATO bombardovanje. "Deny Flight" je uspješno spriječila značajnu upotrebu zračnih snaga u Bosni i Hercegovini, otvarajući put kasnijoj važnijoj NATO operaciji, "Deliberate Force", koja je odigrala ulogu u okončanju rata.

Ključne riječi: NATO, UN, Deny Flight, rat u BiH, vojne intervencije, Rezolucije UN-a

Abstract

The operation "Deny Flight" represented NATO's response to the conflicts in Bosnia and Herzegovina, starting on April 12, 1993, with the aim of enforcing the UN's no-fly zone. Over the course of more than two years, the operation evolved, expanding its mission to provide close air support to UN troops and conduct coercive air strikes in Bosnia and Herzegovina. With 12 NATO member states involved and 100,420 flights completed by its conclusion on December 20, 1995, "Deny Flight" played a crucial role in shaping the Bosnian War and the NATO alliance itself. This operation marked NATO's first combat engagement in history, demonstrating the alliance's adaptability in the post-Cold War era. While the cooperation between the UN and NATO, though laying the groundwork for future joint operations, also caused tensions, especially after the taking

*Mustafa Dedović, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: dedovic.mustafa98@gmail.com

of UN peacekeeping forces as hostages in response to NATO bombing. "Deny Flight" successfully prevented significant use of air power in the Bosnian war, paving the way for the subsequent key NATO operation, "Deliberate Force," which played a role in ending the conflict.

Key words: NATO, UN, Deny Flight, War in Bosnia and Herzegovina, , military interventions, UN Resolutions

Uvod

Od završetka Hladnog rata, zone zabrane letenja počele su se razvijati kao jedna od političkih metoda za suočavanje s "problematičnim" državama. Ideja je da se tim vladama zabrani korištenje zračnih snaga u ratu ili transportu. Ovo je, prije svega, zato što je to možda najograničeniji način upotrebe vojne sile kao kaznene mjere. U poređenju s ostalim oblicima vojne intervencije, uvođenje zone zabrane letenja, obično nosi relativno nizak nivo rizika za sile koje ih primjenjuju, posebno kada se primjenjuju protiv vojno inferiornog protivnika. Međutim, kao aktivna primjena vojne moći, zone zabrane letenja, obično stvaraju snažniji dojam u poređenju s političkim vrstama pririsaka poput ekonomskih sankcija. U kontekstu rata u Bosni i Hercegovini, ali i involviranosti UN-a i NATO-a, itekako se može govoriti o takvoj postavci i ideji zone zabrane leta, posebno onog trenutka kada zabrana zone leta preraste u otvorenu zračnu intervenciju NATO-ove avijacije.

Kada se raspravlja o zračnim intervencijama NATO snaga u Bosni i Hercegovini, obično se misli na operaciju "Deliberate Force", koja je doprinijela okončanju krvavog rata. Posljedice takvog shvatanja odražavaju se i u znanstvenim radovima na području zemalja nasljednica Jugoslavije. Domaća historiografija nije se bavila ovom temom. Operacija je odigrala važnu ulogu u oblikovanju i toku rata u Bosni i Hercegovini. U sklopu operacije došlo je do prvog borbenog angažmana u historiji NATO-a, odnosno prve borbene upotrebe borbenih aviona NATO-a u zračnom prostoru Bosne i Hercegovine 28. februara 1994. godine, a u aprilu 1994. godine, avioni NATO saveza prvi put su bombardovali kopnene ciljeve u operaciji blizu Goražda. Ovi sukobi su pokazali da se NATO postepeno prilagođava periodu nakon Hladnog rata.

Dodatno pitanje kojim se bavi ovaj rad jeste, na koji način se može posmatrati NATO-ova involviranost u ratu i da li postoje jasne razlike između

prethodnih operacija u nivou angažiranosti? S obzirom na to da je riječ i o prvom vojnom sučeljavanju NATO-a, kakve je lekcije NATO naučio iz toga? Konačno, glavno pitanje koje ovaj rad ispituje jeste, da li je operacija “Deny Flight” uspjela realizovati svoje političke ciljeve?

Literatura za pisanje ovog rada je ograničena na knjige i članke vojne provinijencije. U prvom redu radi se o radovima na engleskom jeziku koje su pisali stručnjaci iz domene ratne avijacije SAD. U bosanskohercegovačkoj historiografiji se niko ovom temom nije detaljnije bavio, osim sporadičnih pominjanja pojedinih NATO intervencija u zraku i na kopnu, ali detaljnijih opisivanja operacije nije bilo. Nešto konkretnije Bojan B. Dimitrijević bavio se ovom temom u knjizi “Vazdušni rat nad Republikom Srpskom i Republikom Srpskom Krajinom”. Izvorna građa je ograničena na brojne Rezolucije UN-a koje nisu imale stvarnog efekta na terenu i na dokumentaciju NATO-a koja se objavljivala u formi saopćenja za javnost. Korišteni su i medijski izvještaji New York Timesa, čiji su izvjestitelji opširno opisivali NATO-ove intervencije i u najsitnije detalje.

Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a i učešće NATO-a

Početak sukoba, NATO pakt nije bio direktno involviran u rat u Bosni i Hercegovini, ali je bio u službi svojevrsnog arbitra koji je ograničavao domet ratnih razaranja, odnosno bio je zadužen da se rat ne prenosi na susjedne zemlje te da ne ugrožava sigurnost ostatka Europe. Prije nego što je NATO postao glavni instrument za sprovedbu sile na ratištima bivše Jugoslavije, UNPROFOR je izvršavao odluke Vijeća sigurnosti. Kako je rat trajao, tako su i NATO snage postepeno intenzivirale svoje učešće. Dana 29. juna 1992. godine, Vijeće sigurnosti UN-a je Rezolucijom 761 odlučilo da obezbijedi mirovne snage za zaštitu protoka humanitarne pomoći na sarajevskom aerodromu, pod zaštitom UNPROFOR-a.¹ Srpske trupe su započele povlačenje sa Sarajevskog aerodroma 29. juna i predale ga pod kontrolu UNPROFOR-ovim snagama. Na samom aerodromu, osim francuskih snaga UN-a, nijedan od predviđenih uslova iz UN-ovog plana o sigurnom preuzimanju, kako je definisano sporazumom sa stranama na terenu usvojenim od Vijeća sigurnosti, nije bio ispunjen. Srpskoj strani je postavljen 48-satni ultimatum da ispuni ove uslove.² NATO

¹ UN Security Council, Resolution 761, Distr. GENERAL, S/RES/761, 29. June 1992.

² Šadinlija 2018, 121.

pakt je uključio svoje pomorske kapacitete za vrijeme operacije "Maritime Monitor"³ čiji je operativni fokus bio na sprovođenju sankcija nametnutih Jugoslaviji, kako je propisano rezolucijama Vijeća sigurnosti UN-a 713⁴ (1991) i 757⁵ (1992). Operacija je u međuvremenu nastavljena u nešto širem obimu i pod novim nazivom. Ovaj put je NATO uključio i svoje vazduhoplovne resurse. To se posebno ističe korištenjem aviona sa sistema zračnih upozorenja i kontrole (AWACS)⁶ kako bi podržali operaciju "Sharp Guard"⁷.

Odlukom Savjeta sigurnosti UN-a izraženom u Rezoluciji 781 od 9. oktobra, uspostavljena je zabrana vojnih letova u zračnom prostoru Bosne i Hercegovine. Zabrana nije obuhvatala letove UNPROFOR-a niti druge letove koji su pružali podršku UN-ovim operacijama, uključujući humanitarnu pomoć. Rezolucijom se naložilo UNPROFOR-ovim snagama nadgledanje poštivanja ove zabrane, što je uključivalo i postavljanje posmatrača na aerodromima na teritoriji bivše Jugoslavije.⁸ Također, zemlje članice UN-a pozvane su Rezolucijom da putem regionalnih agencija ili sporazuma, preduzmu sve potrebne korake za pružanje pomoći UNPROFOR-u putem tehničkog nadgledanja i drugih sredstava, s ciljem ostvarivanja zahtjeva propisanih Rezolucijom. Primjenom ovih koraka, UNPROFOR je prije nastavka mirovnih pregovora u oktobru u Bosni i Hercegovini već imao preciznije postavljene ciljeve: olakšavanje dostave humanitarne pomoći i stvaranje uvjeta kako bi pregovori bili uspješni.⁹

³ NATO: STANAVFORLANT PARTICIPATION IN OPERATION MARITIME MONITOR, Press Release(92)68, 1992-08-27.

⁴ UN Security Council, Resolution 713, Distr. GENERAL, S/RES/713, 25 September 1991.

⁵ UN Security Council, Resolution 757, Distr. GENERAL, S/RES/754, 30 May 1992.

⁶ AWACS predstavlja zračni radarski sistem osmišljen za prepoznavanje aviona, brodova, vozila, raketnih projektila i drugih potencijalnih prijetnji na velikim udaljenostima. Ujedno, obavlja upravljanje i kontrolu taktičkog prostora tijekom zračnih sukoba pružanjem informacija i usmjeravanjem prijateljskih lovačkih i napadačkih aviona. AWACS jedinice koriste se i za obavljanje zračnog nadzora nad kopnenim i pomorskim ciljevima te često izvode upravljanje i kontrolu taktičkih operacija. Više o tome u: Neufeld 1997, 256-276.

⁷ Od sredine juna 1993. do oktobra 1996. godine, Zapadnoeuropska unija i NATO zajedno su sproveli pomorsku operaciju pod nazivom "Sharp Guard" protiv Crne Gore i Srbije s ciljem provođenja UN-ove zabrane naoružanja i ekonomskih sankcija. Operacija se odvijala u Otranskom moreuzu i Jadranskom moru. Zemlje čije su snage vršile ovu operaciju su Belgija, Kanada, Danska, Francuska, Njemačka, Grčka, Italija, Nizozemska, Norveška, Portugal, Španija, Turska, Ujedinjeno Kraljevstvo i Sjedinjene Američke Države. Više od 74.000 brodova je bilo provjereno, 6.000 ih je pregledano na moru, a više od 1.400 je usmjereno prema luci radi inspekcije. Više o tome u: Wentz 2002, 21-22.

⁸ UN Security Council, Resolution 781, Distr. GENERAL, S/RES/781, 9 October 1992.

⁹ Šadinlija 2018, 300.

NATO je bio aktivan u sprovođenju Rezolucije 718 nadzirući zračni prostor iznad Bosne i Hercegovine kroz sličnu operaciju "Sky Monitor". Do aprila 1993. godine, NATO je zabilježio preko 500 slučajeva kršenja zračnog prostora. Ovo ignoriranje UN-ovih rezolucija zajedno s nastavkom žestokih sukoba širom Bosne i Hercegovine dovelo je do Rezolucije Vijeća 816,¹⁰ koja je uputila nacije, posebno one unutar NATO saveza, da preduzmu aktivnije mjere za kontrolu neovlaštenih letova iznad Bosne.¹¹ Operacija "Deny Flight" zvanično je počela 12. aprila 1993. godine nakon donošenja Rezolucije 816.¹²

NATO je je s operacijom "Deny Flight" označio novu prekretnicu u historiji svog postojanja. Tokom narednih mjeseci NATO i UN su dodali dodatna zaduženja u okviru ciljeva operacije, uključujući blisku zračnu podršku za zaštitu pripadnika UN-a, ofanzivnu zračnu podršku za "kažnjavanje" svih onih strana u ratu koje krše rezolucije Savjeta sigurnosti UN-a. Kako bi se stvorili operativni preduslovi za izvršenje zadataka, avijacija NATO-a je morala neutralisati protuzračnu odbranu Vojske Republike Srpske. Za koordinaciju prilikom trajanja operacije, a posebno za identifikaciju ciljeva za napad u ovim misijama, NATO je također aktivirao zajednički odbor za koordinaciju ciljeva, sastavljen od viših zvaničnika NATO-a i UN-a.¹³

Izvođenje operacije "Deny Flight"

Vojska Republike Srpske (VRS) je imala relativno malu zračnu flotu ali i protivvazдушnu odbranu (vazduhoplovstvo i protivzračna odbrana) s otprilike 2000 vojnika ukupno (ne računajući pomoćne komponente iz Jugoslavije). Snage VRS-a su raspolagale sa oko dvadeset jugoslovenskih aviona J-21 "Galeb" / "Jastreb" i J-22 "Orao" lakih lovačkih bombardera. Navedeni avioni nisu predstavljali nikakvu opasnost po NATO-ove zračne snage, jer je ipak bila riječ o zastarjelim modelima Jugoslovenske narodne armije, dok s druge strane su se nalazili najsavremeniji lovci četvrte generacije. Za snage Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH) i ovakvi avioni su često predstavljali velike probleme zbog nedovoljnog stepena opremljenosti protivvazdušne odbrane. Čak i za vrijeme operacije "Deliberate Force" zračne snage VRS-a nisu predstavljale

¹⁰ UN Security Council, Resolution 816, Distr. GENERAL, S/RES/816, 31 March 1993.

¹¹ Novaković 2010, 34.

¹² O'Beale 2012, 29.

¹³ Owen 1997, 9.

nikakav izazov za lovačke eskadrile NATO-snaga. Ono što je ranije pomenuto jeste da je za VRS-ove operacije na terenu bila od izuzetnog značaja mala flotila vojnih helikoptera. Ta relativno mala snaga je uključivala otprilike petnaest transportnih Mi-8 i još šetnaest *gazelle* lakih jurišnih / izviđačkih helikoptera.¹⁴

Iako su UN-ove rezolucije zabranile sve letove iznad Bosne i Hercegovine, odluka koja je donesena u Savezničkim snagama južne Europe (AFSOUTH)¹⁵ i odobrena na višim instancama je suzila opseg operacije "Deny Flight" na presretanje aviona s fiksnim krilima. Svi akteri u ratu su i dalje koristili helikoptere u raznim ulogama, često označavajući crvenim krstom one helikoptere koji su zapravo bili uključeni u taktičku opskrbu i druge misije. Iako su američki i NATO zvaničnici tvrdili, s pomalo neuvjerljivim izjavama, da helikopterski letovi nisu imali vojni značaj, dopušteno im je da se nastave zbog opravdanog straha da bi se, u slučaju obaranja jednog od njih, brzo stvorili lažni dokazi o humanitarnoj misiji, što bi potencijalno prouzrokovalo veliki problem za NATO savez.¹⁶

Problem helikoptera koji su narušavali zabranu leta se nastavio. Mark A. Bucknam u svojoj knjizi prenosi iskustva generala Scotta D. Chambersa koji navodi da je zabrana leta za helikoptere bila učinkovita u samo prvih 100 presretanja, nakon čega su helikopteri počeli sve manje obraćati pažnju na upozorenja NATO-a, na koncu otvoreno kršeći zonu zabrane leta.¹⁷ Uz priloženo, NATO-ova avijacija je imala dodatne probleme kod helikoptera, jer je gustina patrolirajućih snaga bila nedovoljna da omogući brze akcije presretanja protiv kratkih helikopterskih letova.¹⁸

Rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a 836 donesena je 4. juna 1993. godine kao odgovor na borbe koje su inicirale snage VRS-a. NATO je ovom Rezolucijom morao pružiti značajniju podršku iz zraka u ali i oko sigurnih zona kako bi podržao UNPROFOR u izvršenju svog mandata.¹⁹ UN je ovlastio dodatne snage kako bi pomogle u implementaciji rezolucije. Navedene snage su i dalje bile slabo

¹⁴ Schinella 2019, 17.

¹⁵ Allied Joint Force Command Naples.

¹⁶ Owen 2000, 19.

¹⁷ General Chambers je objasnio da bi, ako NATO avijacija obori helikopter: 1) ispostavilo se da je to pogrešan helikopter, 2) ako bi srušili ciljani helikopter, desilo bi se da padne na mjesto gdje se nalaze civili, 3), čak i ako se misija uspješno izvrši i neutrališe ciljani helikopter, ne bi imalo značajan utjecaj na vojne operacije zaraćenih strana, a sve strane su provodile neovlaštene letove helikoptera. Više u: Bucknam 2003, 63–64.

¹⁸ Mueller 2013, 6.

¹⁹ UN Security Council, Resolution 836, Distr. GENERAL, S/RES/836, 4 June 1993.

naoružane, brojčano slabije i ograničene u kapacitetima odbrane. Krajem juna, Sjevernoatlantsko vijeće je naredilo NATO-u da počne s planiranjem za eventualne zračne udare u i oko sigurnih zona kako bi proveli izvršenje Rezolucije 836 i pružili adekvatnu zračnu podršku UNPROFOR-u. Do augusta, plan operacije "Deny Flight" je bio modifikovan kako bi omogućio bolju zračnu podršku UNPROFOR-u, ali i zračne udare unutar Bosne i Hercegovine uz odobrenje UNPROFOR-a. Kompleksan NATO-ov komandni lanac je išao od borbenih aviona, preko zračne komande i kontrole C-130 aviona, do Centra za operacije zračnog prostora u Vicenzi u Italiji, gdje je komandant zračne komponente kombinovanih snaga bio odobravajuća instanca za korištenje ubojnih sredstava.²⁰

Drugi lanac komande vodio je od UNPROFOR-ovog kontrolora zračne podrške na terenu preko Centra za operacije zračne podrške u Kiseljaku, a zatim do Zagreba. Tamo je komandant UNPROFOR-a imao pravo da zatraži od UN-a u New Yorku dozvolu za upotrebu ubojnih sredstava. Sedmosatna razlika u vremenu između New Yorka i Bosne i Hercegovine bila je uzrok dodatnih problema u koordinaciji. Suštinski, dobivanje odobrenja za izvođenje zračne podrške u pravom momentu pokazalo se gotovo nemogućim. Do 1994. godine, u pokušaju pojednostavljenja procesa, generalni sekretar UN-a, Butros Butros-Ghali, delegirao je ovlasti za puštanje u rad svog posebnog izaslanika u Bosni i Hercegovini, Yasushija Akashija. Većina zračnih operacija u podršci UNPROFOR-u na terenu trebala je biti izvedena odmah kada se borba odvijala, a oba lanca komande bila su nezgrapna za brzu i odlučnu akciju.²¹ Predsjednički kandidat Bill Clinton energično se zalagao za veće uključivanje Sjedinjenih Američkih Država u rat u Bosni i Hercegovini. Kako su prvi medijski izvještaji o logorima u BiH izlazili krajem jula, Clinton je otvoreno podržavao da se u Bosni i Hercegovini započne sa zračnim udarima radi pomoći humanitarnim organizacijama. Pozivao je i na odgovarajuću vojnu podršku od strane SAD u tom naporu.²²

Uz sve napore da se uspostavi bolja komunikacijska povezanost između NATO-a i UN autoriteta koja je pogodna za gotovo trenutačno prenošenje informacija i komandi, pronađeno rješenje je previše komplikovano i zamršeno da zadovolji operativne potrebe "Deny Flighta". Drugim riječima, u vremenu kada se zahtjev obrađuje, prijetnja na terenu nestaje. S druge strane, svi saveznici

²⁰ O'Beale 2012, 34.

²¹ Irvin 1995, 5-7.

²² Power 2002, 5-6.

NATO-a su se složili da Ujedinjeni narodi moraju zadržati konačnu odluku o tome hoće li NATO avioni izvoditi zračne udare i kada će biti izvedeni.²³

Dakle, vojni protokol NATO-a za izvođenje ove operacije je poprilično strog ali i komplikovan zbog dvojne komande. Važan poticaj za promjenu praksi NATO-a ali i Vijeća sigurnosti UN-a bilo je loše iskustvo dvostrukog ključa komandovanja s UN-om u operaciji "Deny Flight", nakon toga, članice NATO-a su insistirale na ujedinjenoj strukturi komandovanja u bilo kojim budućim operacijama, a fokus na prilagođavanju NATO-ove komande misijama nakon Hladnog rata povećao je uticaj onih koji su inzistirali na promjeni.²⁴ Uz navedeno, zahtjevi jedne strane su često bili odbijeni nakon inicijalnih intervencija, što je dovodilo do nevjerodostojnosti prijeljne na terenu.²⁵

Uvažavajući zabrinutost zemalja članica čije trupe učestvuju u ovoj operaciji, da bi ozbiljniji zračni napad rezultirao nekom vrstom odmazde. NATO-ovoj avijaciji bilo je zabranjeno da napada civilne avione i objekte na zemlji, čak i ako bi bili napadnuti od istih. Vojni avioni su imali zadatak da presretnu bilo koji avion koji bi narušio zračni porstor. U slučaju da avion odbije napustiti zračni prostor, NATO avioni su dužni otvoriti vatru koja predstavlja upozorenje. Tek u slučaju ako vojni avion nastavi odbijati da postupi po naređenju, NATO-ovi avioni su imali dozvolu da obore avion.²⁶ Budući da je Vojska Republike Srpske posjedovala daleko najveći zračni arsenal u Bosni i Hercegovini, jasno je da je operacija bila usmjerena protiv njih.²⁷ Dana 28. februara 1994. godine, američki lovci F-16 u misiji nadzora zabrane letenja iznad Bosne i Hercegovine oborili su pet aviona Srpske vojske Krajine (SVK). Osim što su navedeni avioni SVK-a kršili zabranu leta, izvršili su zračni napad na pogone namjenske industrije u Bugojnu i Novom Travniku.²⁸ Operacija je trebala biti prekinuta u slučaju pojave NATO-ovih aviona. Naime, ujutro 28. februara, piloti i avioni bili su spremni za misiju na aerodromu Udbina: šest J-21 Jastreb aviona iz 105. brigade Srpske Vojske Krajine i dva J-22 Orao iz 92. brigade VRS. Pukovnik Uglješa Peulić iz Komande vazdušne i protivvazdušne odbrane (V i PVO) VRS rukovodio je akcijom. Osm aviona je poletjelo u šest ujutro, šest Jastreba letjelo je u tri para,

²³ Corsini 1995, 6–7.

²⁴ Wallander 2000, 719.

²⁵ Giba 2017, 16.

²⁶ Leurdijk 1996, 72.

²⁷ Owen 1997, 12.

²⁸ Šadinlija 2018, 486.

dok su Orlovi pratili. U rejonu Ključa, formacija se podigla na višu visinu. U 6:21 NATO AWACS sistem primjetio je šest letjelica jugoistočno od Banja Luke, a par F-16 lovaca krenuo je u presretanje. Pilotima je javljeno da su F-16 u blizini, ali su Jastrebovi nastavili s napadom. Jastrebovi su pogodili fabriku "Bratstvo" u Novom Travniku, dok su Orlovi ciljali fabriku "Slavko Rodić" u Bugojnu. Tokom napada dva F-16, četiri jastreba su uništena, dok je peti pao zbog oštećenja.²⁹

Nedugo nakon prve intervencije, ratna avijacija NATO-a će imati novi angažman, ovaj put u Goraždu. Vojska Republike Srpske je izvela napadnu operaciju na zaštićenu zonu Goražda pod nazivom "Zvijezda-94".³⁰ Za vrijeme ove operacije, koja je započela 29. marta 1994. godine, snage VRS zauzele su teritoriju duž desne obale rijeke Drine, rubna naselja Goražda te stekle kontrolu nad najvažnijim objektima duž lijeve obale, uključujući i područje doline Prače. Također, snage VRS ušle su u periferna naselja Goražda.³¹ Kada je otpočeo artiljerijski napad na Goražde i njegovu okolinu, UN i zapadni lideri su izrazili zabrinutost za sudbinu UN-ovog i međunarodnog osoblja stacionisanog tamo, kao i za sam grad. Kako bi upozorili VRS, provedena su dva zračna udara NATO-a, prva u njegovoj historiji, protiv ciljeva VRS 10. i 11. aprila.³² Snage VRS-a su izvršile odmazdu tako što su zarobili veliki broj UN-ovog osoblja (oko 200) na teritoriju pod njihovom kontrolom.³³

²⁹ Dimitrijević 2017, 182–184.

³⁰ Prema izjavi generala Mustafe Hajrulahovića, Vojska Republike Srpske je angažovala oko 9.600 vojnika, nekoliko desetina tenkova, 11 oklopnih transportera, 42 haubice, 120 minbacača i niz protivavionskih topova koje koriste na terenu. Chuck Sudetic (April 4 1994). "Serbs press Attack on Muslims in Gorazde", The New York Times.

³¹ Šadinlija 2018, 515.

³² "Zvaničnici Ujedinjenih nacija su saopštili da su dva aviona modela F-16C, koja su bila stacionirana u bazi NATO-a u Avianu (Italija), izvršavala patroliranje iznad teritorije Bosne. U tom trenutku, naredba za napad je stigla od strane centralnog komandnog centra NATO-a, nakon što je prethodno primljen zahtjev od Ujedinjenih nacija. Ovu informaciju su potvrdili predstavnici kako Ujedinjenih nacija, tako i NATO-a. Napad je izvršen 10/11. aprila na položaje VRS-a blizu Goražda, nakon što su srpske snage odbile UN-ove zahtjeve za povlačenje i nastavile napredovati prema gradu, intenzivirajući pritom granatiranje gusto naseljenih civilnih područja. Ovaj zračni napad predstavlja prvi put da su ratni avioni NATO-a angažirani za napade na srpske kopnene položaje tokom rata. UN-ovi zvaničnici su istakli da ova akcija postavlja pitanja o daljem tijeku bitke. Nakon zračnog napada, predsjednik Clinton iz Washingtona je pozvao Srbe da prihvate dogovoreno rješenje i naglasio da su Sjedinjene Države spremne koristiti zračne snage ako to zatraže Ujedinjene nacije i NATO, kao što je bilo slučaj danas. Pentagon je potvrdio da su F-16C avioni bacili tri bombe." Više o tome u: The New York Times, CONFLICT IN THE BALKANS: THE ATTACK; 2 NATO JETS BOMB THE SERBS BESIEGING A BOSNIAN HAVEN; U.S. WARNS OF MORE STRIKES, By Chuck Sudetic, April 11, 1994.

³³ Balkan Battlegrounds 2002, 232.

Za vrijeme ovih dešavanja srušen je i prvi avion NATO avijacije. Britanski lovac "Sea Harrier" koji je uzletio sa nosača aviona HMS "Ark Royal" je pokušavao da izvrši napad na tenkove VRS-a koji su napadali na Goražde, oboren je 16. aprila projektilom zemlja-zrak. Pilot se katapultirao i spustio padobranom u blizinu sela Berič, koje su kontrolisale snage ARBiH-a. U ovoj misiji je učestvovao još jedan britanski Harrier, kao i par američkih aviona A-10 "Warthog" dizajniranih za uništavanje tenkova i bunkera. UN je zaprijetio vazдушnim napadima ako VRS ne prestane s napadima.³⁴

Situacija u Goraždu je dovela do još jedne od rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a.³⁵ Iako se ovaj angažman NATO-ove avijacije nije nalazio u okviru operacije "Deny Flight", pružio je značajno iskustvo, ali i putokaz kojim smjerom bi se operacija trebala izvoditi.

Zračna intervencija NATO avijacije je podigla bojazan i u krugu Vrhovnog Saveta Odbrane Jugoslavije.³⁶ U izlaganju gdje general Momčilo Perišić navodi: *Bombardovanjem srpskih položaja u reonu Goražda situacija se, po mnogo čemu, izmenila u negativnom smislu u odnosu na bezbednost SR Jugoslavije. Ako oni nastave tako a videli smo da ima mogućnosti za to – i ako dođe do masovnijeg udara po prostoru Republike Srpske, onda će sigurno angažovati lovačku avijaciju za izolaciju bojišta. Rekli smo da imaju oko 250 aviona na prostoru Italije i na nosačima aviona. Od tog ima 137 bombardera i oko 90 lovaca presretača. Najvjerovatniji scenarijo, ako bi došlo do masovnog udara po prostoru Bosne, a do toga će doći ako se tamo borbena dejstva i politika ne bi vodili kako valja, lovce bi*

³⁴ Chuck Sudetic (April 17, 1994) "Conflict in the Balkans: The Offensive; Serbs Down a British Jet Over Gorazde" The New York Times.

³⁵ UN Security Council, Resolution 713, Distr. GENERAL, S/RES/913, 22 April 1994.

³⁶ Vrhovni savet odbrane (VSO) je bio vojno-političko tijelo Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) koje je donosilo ključne strateške i odbrambene odluke, posebno u periodu ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Sastojalo se od predsjednika SRJ, te predsjednika Srbije i Crne Gore, uz vojne komandante i ministre odbrane, i direktno je upravljalo Vojskom Jugoslavije (VJ), zadržavajući kontrolu nad vojnom moći i političkom strategijom SRJ. Za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu, VSO je koordinisao vojnu i logističku podršku snagama Republike Srpske i Republike Srpske Krajine. Iako nominalno distanciran od zvaničnih operacija u Bosni i Hercegovini, VSO je bio krucijalno tijelo za obezbjeđivanje naoružanja, opreme i obuke snagama VRS i SVK, kao i odobravanju direktnih operacija koje su vojni efektivni SRJ provodili u zemljama bivše Jugoslavije. Podrška i koordinacija VSO je bila ključna za operativne kapaciteta VRS-a, posebno u ranim fazama rata, kada su resursi i obavještajna podrška JNA / VJ odigrali ključnu ulogu u uspostavljanju dominacije nad teritorijem i održanju vojne nadmoći. Više o tome u M. Džananović, H. Karčić, E. Suljagić, S. Turčalo, 2024. "Dekodiranje agresije: Vrhovni savet odbrane Savezne Republike Jugoslavije i rat protiv Republike Bosne i Hercegovine", Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta; Potočari: Memorijalni centar Srebrenica; Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

upotrebili za izolaciju bojišta, odnosno za zaštitu, eventualnog, dejstva naše avijacije prema njima, a time bi masovno ugrozili naš vazdušni prostor SR Jugoslavije...³⁷

General Perišić je očito bio zabrinut da bi djelovanje NATO-avijacije moglo pozitivno djelovati na borbeni angažman ARBiH-a, odnosno da postoji mogućnost kako bi ARBiH iskoristio svaki sljedeći zračni udar kako bi uvezao snage iz centra sa snagama koje se nalaze u istočnobosanskim enklavama i tako ugrozio SR Jugoslaviju.

Uprkos činjenici da je operacija "Deny Flight" teško izlazila na kraj s održavanjem zabrane leta, uspijevala je nametnuti NATO-ovu avijaciju kao značajnu vojnu silu na terenu.

Tetsu Ito na osnovu goraždanske krize i blage reakcije NATO-a uvidio je da je političko rukovodstvo Republike Srpske otkrilo slabosti u odnosima UN-a i NATO-a. Prvi put su Srbi prepoznali sukob između UN-a i NATO-a u rukovanju dvostrukim ključnim sistemom kao slabost za vrijeme operacije "Zvijezda-94" u aprilu 1994. Zahtjev NATO-a za zračnim udarom bio je blokiran od strane UN-a, koji je reagovao na upozorenje Srba da će nemilosrdno postupati prema snagama UN-a u slučaju zračnih udara.³⁸

U zoni odgovornosti Petog korpusa situacija je bila posebno dinamična. Snage ARBiH-a su 24. oktobra pokrenule operaciju "Grmeč 94" prema srpskim položajima dolinom rijeke Une i ka Bosanskom Petrovcu. Kao odgovor, V i PVO VRS su započeli kontraofanzivu "Jutro" 4. novembra, koristeći avione sa aerodroma Udbina. Osmog novembra srpski avioni napali su fabriku "Gorenje" i Željezaru u Bihaću, uz procjenu da je ovim napadom privremeno zaustavljena namjenska proizvodnja za Peti korpus ARBiH. Pola sata nakon što su srpski avioni uzletjeli pojavili su se avioni NATO-a.³⁹ Devetog novembra jedan avion je izvršio napad na pogon fabrike "Krajina-metal" koja se nalazila sjeverno od Bihaća, gdje se pravila municija za snage Petog korpusa. Prema pisanju analitičara CIA-e, riječ je o lovcu-bombarderu "Orao" jugoslovenske proizvodnje koji je uzletio s aerodroma Udbina i uništio jedno od skladišta s municijom u Bihaću koristeći rakete "AGM-65Maverick".⁴⁰

³⁷ ICTY, Vrhovni savet odbrane, stenografske beleške sa 19. sednice Vrhovnog saveta odbrane održane, 16. 3. 1994. str 5-6.

³⁸ Ito 1995, 15.

³⁹ Dimitrijević 2017, 192.

⁴⁰ Battlegrounds 2002, 249.

U jeku teške ofenzive VRS na Bihać, bilo je govora da su srpski borbeni avioni s udbinskog aerodroma, na teritoriju Hrvatske, 18–19. novembra bombardovali Bihać, te da se jedan od aviona srušio na području Cazina. Istovremeno s dešavanjima na terenu nastavlja se korištenje vazdušnog mosta između Hrvatske i aerodroma Čoralići. Komanda grupacije "PAUK"⁴¹ zatražila je 10. novembra 1994. godine od 15. korpusa SVK da vatrom iz topova 139 mm spriječi slijetanje na Čoraliće. Osmatranje je planirano za 11. novembar, s naređenjem da se otvara vatra pri svakom polijetanju i slijetanju. Zbog nedostatka saradnje s radarskim osmatračima, zračni saobraćaj je nesmetano nastavljen. U večernjim satima 15. novembra poletjela su tri, a sletjela dva aviona s municijom za Peti korpus AR-BiH. Za vrijeme kontraofanzive, raketni sistemi Volhov dejstvovali su iz oblasti Buševića. Dva projektila ispaljena su ka Cazinu 14. novembra, a narednog dana dva prema Bihaću, pri čemu je jedna raketa pala na teritoriju pod kontrolom VRS. Na Cazin su 17. novembra ponovo ispaljenja tri projektila.⁴² UNPROFOR je dobio uputstva da obavijesti komandu VRS o tačnim granicama zaštićene zone Bihać te da će svaki naredni napad na tu zonu imati za posljedicu upotrebu zračnih udara.⁴³

Lideri NATO-a su uvjerali lidere UN-a da odobre najveći zračni napad saveza do tada protiv zračne baze u Udbini, s koje su avioni izvršavali napade na Bosnu i Hercegovinu kršeći zabranu letenja. Isplaniran je napad koji je ciljao ne samo zračnu bazu već i projektele zemlja-zrak bosanskih Srba u području.⁴⁴ Za vrijeme planiranja akcije bilo je različitih mišljenja o obimu korištenja zračnih snaga. Preciznije, američki komandanti u Napulju su insistirali na opsežnoj akciji, tražeći zračne udare na srpske PVO sisteme, avione na pisti i kompletnu infrastrukturu aerodroma Udbina, s ciljem da se potpuno onesposobi. S druge strane, generalni sekretar UN-a Ghallal zalagao se za ograničene napade, dok je UNPROFOR zahtijevao da se što prije pokrenu zračni napadi. Iako je general Michael Rose predlagao ciljane napade samo na Udbinu, UNPROFOR, NATO i Vijeće

⁴¹ "PAUK" je grupacija formirana na teritoriji Republici Srpskoj Krajini koju su činile snage Fikreta Abdića, dijelovi VRS, SVK, Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) RS, te specijalne jedinice MUP-a i Državne bezbednosti (DB) Srbije. Komandant ove grupacije je bio general Mile Novaković, komandant SVK. Grupacija "PAUK" je djelovala protiv 5. korpusa ARBiH-a preko jednog dijela državne granice od 130 kilometara. Više o tome u: Šadinlija 2017, 678–679.

⁴² Dimitrijević 2017, 193.

⁴³ Šadinlija 2018, 681

⁴⁴ NATO: NATO AIRCRAFT ATTACK UDBINA AIRFIELD, PRESS RELEASE (94)110, 1994-11-21 (Creation)

sigurnosti UN na kraju su podržali širu akciju.⁴⁵ Kao što se dogodilo u aprilu, Srbi su odgovorili blokiranjem i zabranom kretanja UN-ovom osoblju i ponovno je UN inzistirao na privremenom obustavljanju zračnih udara NATO-a.⁴⁶

O sve težem stanju u Bihaću 1994. godine govori i korištenje ratne avijacije VRS. Usprkos međunarodnim upozorenjima, dva srpska mlažnjaka izvršila su napad na Bihać upotrebom napalm bombi i kasetnih bombi. Napad je bio snažan, ali nije bilo ozlijeđenih. Glasnogovornik Ujedinjenih naroda, major Koos Sol, je izavio kako su stanovnici Bihaća imali sreće. Sva tri projektila koje je avijacija VRS upotrijebila su pala unutar 100 metara udaljenosti jedan od drugoga. U više navrata, Ujedinjene nacije su upozoravale VRS da bi napadi na Bihać mogli potaknuti vođe mirovnih snaga da zatraže zračne udare NATO-a kao odgovor.⁴⁷ O zračnom napadu detaljnije govori Dimitrijević u svojoj knjizi. Dva aviona "Orao" napala su ciljeve u Bihaću, sletjevši nazad na aerodrom Udbina odmah nakon izvršenog zadatka. Jedan je ciljao kasarnu "Adil Bešić" na jugu grada, dok je drugi gađao vojna postrojenja i komandnu Petog korpusa ARBiH. Podaci Petog korpusa govore da nije bilo žrtava, već samo materijalne štete. Posmatrači UN-a su na terenu zabilježili ostatke: jednu neaktiviranu napalm bombu i nekoliko kasetnih bombi, od kojih jedna nije eksplodirala.⁴⁸

Avijacija NATO-a je isplanirala precizne napade na dva srpska raketna položaja i protuzračnu bateriju, koja je ranije otvarala vatru na britanske avione. Administracija predsjednika Clintona intenzivirala je pritisak na saveznike kako bi proširila NATO-ovu ulogu i spriječila pada Bihaća, ali je naišla na otpor Francuske i Britanije zbog rizika za njihove mirovne snage u Bosni i Hercegovini. Istovremeno, razmatrala se obimna zračna dostava humanitarne pomoći Bihaću, koji je već mjesecima bio bez podrške konvoja UN-a, kako bi se umanjila kriza u gradu. Prema izvještaju New York Timesa, postojala je i bojazan da bi se snage VRS-a aktivno uključile u Hrvatskoj kao novi ratni akter, ali i kao pojačanje Srpskoj Vojski Krajine.⁴⁹

Zračni napadi NATO avijacije izvedeni 21. i 23. novembra na srpske vojne efektivne koji su napadali i ugrožavali "zaštićenu zonu" UN-a Bihać nisu mno-

⁴⁵ Dimitrijević, 2017, 194.

⁴⁶ Haulman 2013, 28.

⁴⁷ Chuck Sudetic, (19 November 1994). "Napalm and Cluster Bombs Dropped on Bosnian Town." The New York Times.

⁴⁸ Dimitrijević 2017, 193.

⁴⁹ Art Pine, (24 November 1994). "NATO Hits Serb Missile Sites; Siege of Bihac Grows" New York Times

go utjecali na tijek napada VRS. Kritična situacija je doživila svoj vrhunac 24. novembra, kada su se snage VRS našle na samom ulazu u grad. U narednih nekoliko dana vođene su teške borbe, u kojim je 26. novembra na grad Bihać palo nekoliko hiljada artiljerijskih projektila, koji su ispaljeni sa srpskih položaja.⁵⁰ Detaljnije o tome govori Bejdo Felić. On navodi da je situacija u odgovornosti 5. korpusa bila izuzetno teška sa odsudnom odbranom na više tačaka. Južni prilazi Bihaću bili su ugroženi, a Velika Kladuša se nalazila u poluokruženju, te da je srpska komanda procijenila kako širenjem napadnih pravaca može razrijediti odbranu 5. korpusa. Međutim, raspoređivanje srpskih snaga na više pravaca također slabi njihovu udarnu moć.⁵¹ Peti korpus je dobio ultimatum da se preda do 20 sati 27. novembra. Na taj ultimatum 5. korpus nije pristajao ali je ponudio prekid vatre na neodređeno vrijeme, dok je VRS insistirao na dogovoru o potpunom okončanju rata.⁵² Borbe su se nastavile do 23. decembra kada je postignut sporazum o prekidu vatre, na čemu je snažno insistirala komanda vojske i posebno Radovan Karadžić.⁵³

Begić navodi da je za vrijeme ove intervencije NATO upotrijebio 39 aviona, ali očigledno je da svi nisu učestvovali u zračnim udarima. Uprkos velikom broju zračnih snaga, riječ je bilo o ograničenoj upotrebi sile koja je koncentrisana samo na jedan aerodrom i pomoćne zemljišne objekte. Akcija NATO avijacije zasigurno nije iskoristila svoj potpuni potencijal. Iako je Bihać bio "sigurna zona" UN-a, bez obzira na NATO intervenciju, artiljerijski udari i pješadijski napadi su nastavljeni bez ikakvih smetnji. Evidentno je da cilj ove intervencije nije bio prekinuti napad na Bihać, nego oduzeti VRS-u mogućnost da koristi borbeni zračni arsenal koji je imao na raspolaganju⁵⁴

O ovoj akciji NATO avijacije svjedoči i Richard Holbrooke u svojoj knjizi "Završiti rat". Holbrooke navodi da je srpska avijacija, osim što je narušila "no-fly zonu" nego su njeni avioni prešli međunarodnu granicu između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Zračni udari na Udbinu su predloženi Holbrooku kao najveći zračni juriš u Evropi od kraja Drugog svjetskog rata. Dan kasnije je i Holbrook

⁵⁰ Šadinlija 2018, 681.

⁵¹ Felić 2002, 386–390.

⁵² Кукобат-Димитријевић 2019, 144 .

⁵³ Кукобат-Димитријевић 2019, 161.

⁵⁴ Begić 2013, 360.

saznao da je bilo riječ o samo nizu manjih zračnih udara. Šteta nanosena aerodromu se mogla popraviti u svega dva dana, što se i na koncu desilo.⁵⁵

Doprinos zračnih snaga NATO-a mirovnim operacijama UN-a na Balkanu postupno se povećavao od 1993. do 1995. godine. Početni nadzor letenja američkih, britanskih, francuskih i nizozemskih aviona pojačan je dolaskom turskih borbenih aviona do jula 1993. Španija je uključila svoje avione 1994, a Njemačka je to učinila u julu 1995. Konačno, Italija je započela napadne operacije u septembru 1995. u sklopu operacije "Deliberate Force". Italija je također bila osnovna baza borbenih aviona, raspoređenih među sedam zračnih baza.⁵⁶ "Deliberate Force" značajno se razlikovao od "Deny Flight". Operacija je bila adekvatno osmišljena kako bi efektivno iskoristila potencijal savremenih borbenih aviona za postizanje ključnih ciljeva.⁵⁷ Konkretno razlike se vide u primjeni zračnih snaga. Dok je "Deny Flight" u osnovi bila osmišljena da odvraća vazdušne prijetnje, "Deliberate Force" je samo kroz tri sedmice izvršila preko 3.500 borbenih letova s preciznim ciljanjem preko 300 meta VRS. Operacija "Deliberate Force" je označila proširivanje kapaciteta "Deny Flight" i otvorila put za mirovne pregovore, koji su u konačnici rezultirali potpisivanjem Daytonskog sporazuma krajem 1995. godine.⁵⁸

Zračne snage izvršavale su različite zadatke u prvom ratnom angažmanu NATO-a. Dok su neki od zračnih snaga NATO-a već imali iskustvo izvođenja borbenih operacija izvan saveza, polovina sudjelujućih zračnih snaga (nizozemske, španije, turske i njemačke) nisu bile angažirane u nedavnom Zaljevskom ratu. U početku, zadaci misije "Deny Flight" uglavnom su uključivali patroliranje borbenih aviona radi provedbe zabrane letenja. Tijekom prve dvije godine kampanje, NATO je izveo samo devet napada na kopnene ciljeve. Stoga su dvije i pol hiljade borbenih letova NATO-a (usmjerenih protiv otprilike 50 ciljnih kompleksa) tijekom tri sedmice operacije "Deliberate Force" predstavljale značajnu promjenu politike Zapada prema Bosni i Hercegovini.⁵⁹

Rezolucije Vijeća sigurnosti bile su mrtvo slovo na papiru. Bilo je potrebno vodstvo NATO-a, posebno Sjedinjenih Američkih Država, Francuske i Velike

⁵⁵ Holbrooke 1998, 60.

⁵⁶ Hunt 1998, 38.

⁵⁷ Miller 1997, 67.

⁵⁸ John A. Tirpak (Oct. 1. 1997). "Deliberate Force, Air & Space Forces Magazine"

⁵⁹ Hunt 1998, 39.

Britanije, da primijene silu kada je to bilo najpotrebnije. Vojni zapovjednici odgovorili su na ove postupne promjene u UN-ovoj politici u Bosni. Oni su mogli proširiti svoje operacije samo onda kada su političari pružili svoju podršku za proširenje opsega i ciljeva tih operacija.⁶⁰

Diplomatski pritisci usmjereni na srpsku stranu s ciljem njihovog naknadnog prihvatanja Vance-Owenovog mirovnog plana su nastavljeni. Rezolucijom 816 od 31. marta 1993. godine proširena je zona zabrane letova iznad Bosne i Hercegovine i naloženo, da se u slučaju daljeg kršenja zabrane, njeno provođenje osigura proporcionalno specifičnim okolnostima i prirodi letova, što je značilo faktičko odobrenje primjene sile.⁶¹ James Gow smatra da je postojala dovoljno volje u međunarodnoj politici za upotrebom sile kako bi se nametnuo Vance-Owenov mirovni plan 1993. godine.⁶² Jedna od bitnih stavki koje su prouzrokovale aktivni borbeni angažman NATO snaga u operaciji "Deny Flight" jeste i sigurno propast Vance-Owenovog mirovnog plana.

Rezolucije Vijeća sigurnosti 819 od 16. aprila i 824 od 6. maja 1993. godine, kojima su Srebrenica, Žepa, Goražde, Bihać, Sarajevo i Tuzla označeni kao "sigurne zone" UN-a, nisu izravno utjecale na daljnji tijek i uspjeh mirovnih posredovanja u Bosni i Hercegovini. Međutim, aktivna provedba zabrane letenja iznad Bosne i Hercegovine značajno je smanjila broj žrtava, sprečavajući upotrebu borbenih zrakoplova Vojske Republike Srpske.⁶³

Zaključak

Uloga NATO-a u ratu u Bosni i Hercegovini može se promatrati kroz nekoliko različitih faza: prva faza predstavlja pasivni monitoring bosanskohercegovačkog zračnog prostora kroz operaciju "Sky Monitor"; druga faza predstavlja aktivno patroliranje kroz operaciju "Deny Flight"; treća faza predstavlja nastavak operacije s dodatkom zračnih udara i podrške UNPROFOR-ovih snaga i konačno četvrta faza predstavlja prerastanje "Deny Flight" u operaciju "Deliberate Force" koja predstavlja predstavljala završni čin u upotrebi zračnih snaga NATO-a u Bosni i Hercegovini.

⁶⁰ O'Bale 2012, 10.

⁶¹ Šadinlija 2018, 329.

⁶² Gow 1997, 308–209.

⁶³ Delić 2007, 286–287.

Iskustva NATO-saveza u Bosni i Hercegovini su ukazala na potrebu za modernizacijom intervencionističke doktrine, sofisticiranim informacijskim sistemima zbog bolje komunikacije i obrade podataka. Rukovodeći organi NATO-a su relativno brzo nakon otpočinjanja operacije uvidjeli da nije moguće kontrolisati zračni prostor Bosne i Hercegovine, posebno nakon napada srpske avijacije na zaštićenu zonu Bihać u novembru 1994. godine. Takvi uslovi na terenu su doveli do toga da se operacija "Deny Flight" preformuliše, odnosno unaprijedi i fokusira na izvođenje zračnih udara po položajima Vojske Republike Srpske kako bi se, barem jedna, od "strana" natjerala da sjedne za pregovarački stol te da dogovori primirje, ali i konačan mirovni sporazum koji bi završio dugi i krvavi rat. Dešavanja poput masakra civila na sarajevskoj pijaci Markale, odbijanje VRS-a da se povuku teška artiljerijska oruđa izvan zone isključenja oko Sarajeva, neuspjeli pokušaj ARBiH-a da deblokira Sarajevo, genocid u Srebrenici, odnosno pad Srebrenice i Žepe (koje su bile zaštićene zone) postepeno su vodile do toga da NATO promijeni svoj inicijalni plan operacije.

Summary

The NATO operation in Bosnia and Herzegovina "Deny Flight"

NATO's involvement in the conflict can be observed through several distinct phases: the first phase involves passive monitoring of the Bosnian airspace through the "Sky Monitor" operation; the second phase consists of active patrolling through the "Deny Flight" operation; the third phase entails continuing the operation with added air strikes and support for UNPROFOR forces, and finally, the fourth phase marks the transformation of "Deny Flight" into the "Deliberate Force" operation, representing the concluding act in the war. NATO's experiences in Bosnia and Herzegovina highlighted the need for modernizing interventionist doctrines and implementing sophisticated information systems for improved communication and data processing. NATO's leadership quickly realized, shortly after the commencement of the operation, that controlling Bosnia and Herzegovina's airspace was not feasible, particularly after the Serbian aviation's actions in the protected zone of Bihać in November 1994. The challenging conditions on the ground led to the reevaluation and enhancement of the "Deny Flight" operation, focusing on conducting air strikes against the positions of the Army of Republika Srpska. The goal was to force at least one of the parties to come to the negotiating table, agree to a ceasefire, and ultimately reach a final peace agreement to end the long and bloody war. Events such as the civilian massacre at the Sarajevo market Markale, the refusal of the Army of Republika Srpska (VRS) to withdraw heavy artillery from the exclusion zone around Sarajevo, the unsuccessful attempt by the Army of Bosnia and Herzegovina (ARBiH) to lift the siege of Sarajevo, the genocide in Srebrenica, and the fall of Srebrenica and Žepa (both designated safe zones) gradually led to NATO altering its initial operational plan.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a
- ICTY (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia)
- NATO saopštenja za štampu
- The New York Times
- Air & Space Forces Magazine

LITERATURA

- Balkan Battlegrounds, *A Military History of The Yugoslav Conflict, 1990–1995, Volume I*, Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, Washington 2002.
- Begić, M. 2013. *U Opsadi 1201 dan. Sigurna zona UN-a Bihać*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bucknam, M. A., 2003. *Responsibility of Command: How UN and NATO Commanders Influenced Airpower over Bosnia*. Alabama: Air University Press Maxwell Air Force Base.
- Corsini, R. 1995. The Balkan War, What Role for Airpower? *Airpower Journal* - Winter 1995: 1-13.
- Delić, R. 2007. *Armija Republike Bosne i Hercegovine: nastanak, razvoj i odbrana zemlje*, knjiga prva, Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Dimitrijević, B. B. 2017. *Vazdušni rat nad Republikom Srpskom i Republikom Srpskom Krajinom*, Beograd: Društvo Istoričara Srbije.
- Džananović, M., Karčić, H., Suljagić, E., Turčalo, S. 2024. *Dekodiranje agresije: Vrhovni savet odbrane Savezne Republike Jugoslavije i rat protiv Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu; Potočari: Memorijalni centar Srebrenica; Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Felić, B. 2002. *Peti korpus 1992–1995*, Sarajevo: Ljiljan.

- Кукобат, Д., Димитријевић Б. 2019, 2. крајишки корпус Војске Републике Српске, Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.
- Leurdijk, D. A. 1996. *The United Nations and NATO in the Former Yugoslavia, 1991-1996, Limits to Diplomacy and Force* The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Giba, M. 2017. Posthladnoratovska diplomacija prinude – Balkanski ratovi i “odmetnute države”: Bosna, Kosovo, Afganistan i Irak, *Međunarodne studije*, god. 17 (1-2), 11-36.
- Holbrooke, R. 1998, *Završiti rat*, Sarajevo: Monografija.
- Hunt, P. C. 1998, *The Balkan Air Campaign. Coalition Warfare: Considerations for the Air Component Commander*. Maxwell: Air University Press.
- Irvin, S. *Deny Flight Bluffer’s guide to Operations Law*. Naples: Allied Air Forces Southern Europe.
- Ito, T. 1995. *UN authorized use of force: recent changes in UN practice*, Oslo: Institutt for forsvarsstudier.
- Miller, K. F. 1997. *Deny Flight and Deliberate Force: An Effective Use of Airpower?* Master thesis on Military Art and Science. Fort Leavenworth, Kansas.
- Mueller, K. P., 2013. *Denying Flight, Strategic Options for Employing No-Fly Zones, Report*, Washington: RAND Project AIR FORCE.
- Novaković, I. 2010. Multilateralne operacije – NATO, *Western Balkans Security Observer*, Broj 16. Januar–Mart 2010. 25–37.
- O’Beale, M. 2012. *Bombs over Bosnia: The Role of Airpower in Bosnia-Herzegovina*, Mostowa: Biblioscholar.
- Owen, R. C. 2000. *Deliberate Force, A Case Study in Effective Air Campaigning*, Alabama: Air University Press, Maxwell Air Force Base.
- Power, S. 2002. *Problem From Hell, America and the Age of Genocide*. New York: Basic Books.
- Šadinlija, M. 2018. *Između pravde i realpolitike, Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

- Šehić, Z. 2013. *Eksperiment u svjetskoj Laboratoriji Bosna, Međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (do Vašingtonskog sporazuma 1994.)*. Sarajevo: Dobra Knjiga.
- Wallander, C. A. 2000. "Institutional Assets and Adaptability: NATO after the Cold War". *International Organization*, vol. 54 (4), 705–735.
- Wentz, L. 2002. *Lessons From Bosnia: The IFOR Experience*, Forest Grove: University Press of the Pacific.

**NAUČNA OBJAVA GRAĐE,
PREVOD /
MATERIAL PUBLICATION,
TRANSLATION**

SABAHETA GAČANIN*

Narativ o osvajanju Bosne iz hronike *HAŠT BIHIŠT*

Apstrakt

Iako vrlo poznata, hronika *Hašt bihišt* (*Osam rajeve*) Idrīsa Bidlīsija nije do sada predstavljena u cjelovitom pristupu u svjetlu moderne znanosti, već su relativno često predstavljene samo neki događaji i pitanja iz njegovog pera u povijesnom i političkom kontekstu drugih studija. Među historijskim događajima koje Idrīs Bidlīsī unosi u svoju hroniku jesu osvajanja balkanskih zemalja, a među njima i Bosne, tačnije Bosne i Hrvat kako navodi. U ovom radu bit će predstavljen njegov historijski narativ o tom dramatičnom događaju, koji do sada nije predstavljen kao izolirani historijski narativ, već je sporadično spominjan u okviru širih studija. Kao izvor korišten je neposredni prijepis *Hašt bihišta* iz autografa iz 1571. godine, iz zbirke porodice *Ottenfels* (br. 2) koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

Ključne riječi: osvajanje Bosne, Idrīs Bidlīsī, hronika *Hašt bihišt*, narativ osvajanje Bosne, 15. stoljeće.

Abstract

Although the chronicle *Hasht Bihisht* by Idrīs Bidlīsī was very well-known, it has not been presented in a comprehensive approach in the light of modern science. Only some events and questions he raised were often presented in the historical and political context of other studies. Among the historical events that Idrīs Bidlīsī includes in his chronicle are the conquests of the Balkan lands, including Bosnia, or more precisely Bosnia and Croatia as he stated. This paper will present his historical narrative about that dramatic event, which until now has not been presented as an isolated historical narrative, but was mentioned sporadically in the framework of wider studies. As a source for this article was used a direct copy of *Hasht Bihisht* from an autograph from 1571, belonging to the *Ottenfels* collection (No. 2), which is kept in the Croatian State Archives in Zagreb.

Keywords: conquest of Bosnia, Idrīs Bidlīsī, *Hasht Bihisht* chronicle, narrative of the conquest of Bosnia, 15th century.

* Sabaheta Gačanin, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Zmaja od Bosne 8b, Sarajevo 71000, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: sabaheta.gacanin@ois.unsa.ba

Uvod

Kako su se istraživačke tehnike i metodološki pristupi razvijali tokom dvadesetog stoljeća, proučavanje osmanske historiografije hvata korak s drugim poljima povijesnih istraživanja, stoga se objavljuju brojne osmanske historije koje su predmet pomnog proučavanja. Kraj petnaestog stoljeća¹ bio je značajan period u razvoju osmanske historiografije.² Tada su nastale čuvene hronike, među kojima je najpoznatija na perzijskom jeziku *Hašt bihišt* (Osam rajeva) autora Idrisa Bidlisija, čija je prva verzija predstavljena sultanu 1506/07. godine.³

Na zahtjev Bayezida II (1481–1512) napisan je izvjestan broj hronika, što se smatra početkom povijesnog bilježenja u pogledu osmanske vladarske kuće. U tom razdoblju osmanska historiografija postala je sofisticirana i jezički i ideološki. Veliki broj osmanskih povijesnih djela je objavljen i predmet su brojnih daljnjih proučavanja i interpretiranja. Među njima je i hronika *Hašt bihišt* Idrisa Bidlisija, koja se u širem okviru smatra vrlo važnom. Ona je predstavljena, ali je relativno neproučena, iako je korištena u hronološki kasnijim povijesnim djelima ili je bila dio studija koje su se bavile historijskim ili političkim temama. Pojavile su se recentne vrijedne studije, koje proučavaju hroniku iz različitih vizura.⁴ Idrisi, čiji je nativni jezik perzijski, napisao je ovu hroniku visokim književnim stilom koji obeshrabruje istražitelje, kao i one koji preferiraju hronike na osmanskom turskom jeziku. Može se reći da su fragmentarno naznačena mnoga pitanja iz ove hronike⁵, međutim osvajanje Bosne i Bidlisijev opis kao polazište za dublju analizu i za proučavanje ovog historijskog pitanja do sada nije prikazano. Stoga će u fokusu ovog članka biti predstavljen Bidlisijev historijski narativ o osvajanju Bosne, ili kako navodi *Osvajanje Bosne i Hirvata*. Podaci koji će biti podastri biće na raspolaganju daljim historiografskim analizama i komparacijama u pogledu ove teme i dopunit će historiografsku sliku o tom pitanju sa korisnim podacima o prošlosti, kao povijesnom fenomenu sa svojom vrijednošću i individualnošću. Predstavljeni narativ bi trebao da produbi naše razumijevanje političkog razmišljanja tog vremena.

¹ Kraj vladavine sultana Mehmeda II i vladavina sultana Bayezida II je vrijeme razvoja novog stila u historiografiji.

² Inalcik 1964, 152–167.

³ Genç 2019.

⁴ Genç 2019; Markiewicz 2015, Dimitriadou 2000.

⁵ Iz ovog rukopisnog primjerka istraživač iz Orijentalnog instituta Salih Trako je preveo i predstavio nekoliko destana (narativa): Trako 1965, 209–218; Trako 1969, 329–351; Trako 1974, 159–204.

O hronici i njenom autoru

Hakīmuddīn Idrīs ibn Husāmuddīn ili Idrīs-i Bidlīsī (r. Rayy / Iran 1457 – u. Istanbul 1520), birokrat i povjesničar iranskog porijekla, nesumnjivo je jedna od vrlo značajnih intelektualnih ličnosti u osmansko-iranskom miljeu u šesnaestom stoljeću (dalje samo Idris Bidlisi). U Iranu je bio pisar i državni sekretar na dvoru Aqquyunlu sultanata, a nakon njihovog pada (1501), prešao je pod pokroviteljstvo safavidskog šaha Ismā'īla. Haos i nestabilnost pod safavidskim patronatom primorali su ga da napusti Iran oko 1503–1504. godine i nakon dugog putovanja stupi u službu osmanskog sultana Bayezida II. Osim jednog prelaznog perioda (1511–1513) provedenog u Hidžazu, ostao je u službi osmanskih sultana (Bayezida II i Selima I) do smrti (1520, Istanbul).⁶ Autor je više djela, a najobimnije i najpoznatije je historija *Hašt bihišt* (Osam rajeva) na perzijskom jeziku koja se sastoji od osam poglavlja posvećenih prvoj osmorici osmanskih sultana. Prema tadašnjim kriterijima vrednovanja povijesnih djela, hronika se podjednako promatrala kao književnoumjetničko djelo i kao multitematski povijesni izvor podataka. Njegov stil, teorijski pristup i način izlaganja te jezička i kulturološka sofisticiranost uveliko su odredili slavu i priznanje *Hašt bihišta*.⁷ S druge strane, profinjenost jezika hronike bila je teška za čitanje i razumijevanje, ali je bila cijenjena zbog prikaza događaja, ljudi i okruženja iz vladavine Mehmeda II (u. 481) i Bayezida II (u. 1512), a posebno imajući u vidu da je Bidlisi bio Bayezidov hroničar.

Kao izvor u ovom radu koristili smo u kaligrafskom smislu izuzetan primjerak rukopisa ispisan nestalikom koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u okviru Orijentalističke zbirke *Ottenfels* (br. 2), neposredni prijepis (iz 1571. godine) iz autografa.⁸

Prikaz narativa o osvajanju Bosne

Narativ o osvajanju Bosne je u sedmom tomu (katībe) (368b–523a), posvećenog sultanu Gazi Mehmedu II i njegovoj tridesetogodišnjoj vladavini (1451–1481). Ovaj tom, koji je naobimniji u hronici, naslovljen je sa *Dastān-i*

⁶Vidi "Historiography XIV. The Ottoman Empire", Elr Vol. XII, Fasc. 4: 403–411.

⁷Fleischer 1986, 249.

⁸Bajraktarević 1959, 75–130.

sultān Mehmed Gāzī, strukturalno⁹ je podijeljen na uvod (*muqaddima*) od dva dijela (*ṭalī'a*), središnje kazivanje (*qalbu 'l-keṭībe*), desno krilo (*maymana*) od sedam pripovijesti (*dastān*) i lijevo krilo (*maysare*) od dvadeset dvije pripovijesti. Bidlisi je autor koji je najviše prostora posvetio Mehmedu II u osmanskim povijesnim izvorima i dao najopširnije narative iz perioda njegove vladavine.¹⁰ U ovom radu izdvojićemo narativ o osvajanju Bosne, kao i podatke koje nalazimo u njemu. Narativ o osvajanju Bosne se nalazi u lijevom krilu (*maysare*) pripovijedanja o sultanu Mehmedu II, u destanu 14 [470a-474a].

Adaptirani prevod skraćenog narativa o osvajanju Bosne:

[470a] *Priča četrnaesta o osvajanjima sultana, o sultanovom pohodu na Bosnu, uspjeh u osvajanju i pobjedi četiri zemlje uz veliki trud i zalaganje, te o zarobljavanju kralja Bosne, njegove braće i zapovjednika,*

I tako, pojavi mu se znak pobjede u širenju domovine vjere godine 8[66]. Tada sultan čvrsto odluči da osvoji prostranu zemlju Bosnu i Hrvat (Būsna ve Ḥīrvāt).

Pripovjest (al-qīṣṣa) Prema [raspoloživim] izvorima osvajača zemalja, koji su bili i dobri i loši, zablude i ogovaranja, pobjedničkom sultanu postade jasno da kralj Bosne važi za mudrog i vrlug sposobnog vladara i da je pokoran sultanu u služenju. Svojim zaslugama se ubrajao u iskrene, isticao se dobrotom i pohvalnim karakteristikama. Bio je na raspolaganju sultanovim službenicima, plaćajući poslušno harač koji se određivao iz godine u godinu. Međutim, u posljednje vrijeme, zbog svog prirođenog licemjerstva, oholosti i nevjernosti počeo se vladati po običaju licemjera i širiti zloću, otkrivajući svoje licemjerstvo i nevjerstvo te neprestanih kritika.

Sultan koji je bio po svojoj prirodi korektan i pravedan i zalagao se i riječima i djelom za istinu i pravdu, pokrenuo je istragu kako bi ispitao stajališta i ubjeđenja spomenutog kralja. Prije svega, pozvao ga je u islam preko pisama i izaslanika. S obzirom na njegovu bogohulnost i tvrdoglavost, kralj je uzvratio ništetnim riječima na ovo pismo s odgovorom shodno uvjerenju njegove duše i uma. Ali njegov najodratniji prekršaj, koji je pokazuje da je gubitnik na oba svijeta, u cilju vladavine Bosnom jeste ubojstvo rođenog oca. Tako je presijećanjem porodičnih veza, iz korijena porušio temelje i svog života i svoje države.

⁹ Bidlisi je u strukturi svoje hronike koristio terminologiju formacijskog borbenog rasporeda vojske: pret-hodnica (*ṭalī'a*), glavnina (*qalbu 'l-keṭībe*), desno krilo (*maymane*), lijevo krilo (*maysare*) itd.

¹⁰ Bašar 2019, 31.

Na koncu, bacio se u pogibeljnu opasnost usprotivivši se sultanu. Uz sve to, bili su i drugi brojni loši potezi zabludjelog kralja u pogledu tvrđave Semendire. S obzirom na to da mu je žena bila kćer guvernera Semendire (Smedereva), [471a] tvrdio je da je nasljednik te zemlje. Iskazao je licemjerstvo i podmuklost prema pobjedonosnoj vojsci koja je krenula u rat ka Ungurusu (Ugarskoj) u pratnji zapovjednika gazije Mihāloĝlu Alī-bega, tako da je Ali-beg služeći sultana bio svjedokom svih njegovih laži i okrutnosti. Zbog svih tih javnih i tajnih uzroka, sultan je odlučio krenuti da osvoji zemlje Bosne. Pripremljena su sva sredstva i oruđa koja se koriste za osvajanje tvrđava i njihovu opsadu.

Vilajet Bosna je prostrana zemlja, visokih planina i nepristupačnih utvrda. Bogata je nalazištima srebra, zlata, lazurita, armenske crvene gline, kao i brojnog drugog blaga. Čistog je i ugodnog zraka kao u rajskim predjelima. S jedne strane susjedi su franačke zemalje, granice sa Ugarskom (Ungurus) i njenim susjedima, s druge strane granice sa Rumelijom i jednom stranom izlazi na obale Sredozemnog mora (daryā-yi farang). Ljudi i žene su crnooki i bijele puti. Mladići i djevojke iz onih gorovitih predjela imaju gracioznost gazela i jarebica [...]

Nakon što je gazi Sultan završio pripreme za osvajanje te spojio rumelijske i anadolske vojske u carskom taboru, do granica Bosne stigli su tek za dva mjeseca zbog udaljenosti i težine puta. Ondje su podigli svoje grandiozne šatore koji su se u nebo uzdizali. Najprije su naišli na tvrđavu Teočak (Tūqče), koja se nalazi na samom ulazu u Bosnu. Činilo se da je osvajanje ovakve čvrste utvrde bilo izvan svakog razuma [...] velik broj mjesta koja su se činila nemogućim za osvojiti, samo zbog posvećenosti sultana i njegovih vojnika osvojena su na naredbu sultana [...] Osvajanje ove tvrđave, može se reći, bilo je ključ za osvajanje ostalih gradova u zemlji i siguran početak za napredovanje ostalih osvajanja u skladu sa namjerama, a veliki ugled zbog niza pobjeda gazija je dopro do svih kula tvrđava i stanovništva naseljenih područja. Uglednici i zapovjednici nekoliko tvrđava i gradova [471b], poslali su ključeve sultanu u susret, pokušavajući spasiti svoje živote pristankom na plaćanje džizije i harača [...] Vojska sipahija i plaćenika je bila preopterećena s pokretnom imovinom i članovima porodica koje su im se pridružile i bilo je teško tako napredovati kroz planine [...] Drugi (uglednici i stanovnici) su se sklonili u mračne i uske pećine i duboke jame od straha od oluja i napada vojske. Te su se pećine nalazile uglavnom na visokim planinama, s nepristupačnim sablasnim putevima koji nikuda ne vode, a prolazi i pećine su toliko bili nezgodni i tjeskobni, čak i mravu i zmiji da se provuku. Čak

je u nuđdi i sjevercu i jutarnjem vjetru držeći se za skute planine ili za jake grane drveća bilo tegobno uzvijanje i uspinjanje. U grupicama su se sklonili i uglednici, kao i vođe sa podanicima, poput zvjezdanih grozdova i raspršene sleđene izmaglice, po planinskim visovima i gustim šumama. Postojao je samo jedan naćin da se stigne to do tih odsjećenih naselja, ali je on bio poput pojasa na uskom i tanahnom struku ljepotice [...] Nije poznato da su (do tada) ambiciozni planovi o tim planinskim masivima okupirali misli ijednog poznatog vladara [...] Odvađni borci za vjeru uputili su se u pribježišta i nepristupaćne utvrde prokletih nevjernika, uspinjući se tegobnim stazama prema skloništima heretika. Na kraju su uspjeli, jer je Bog uslišio molitve vjernika, pa su bez pomoći i logistike brojne vojske iza njih pohitali do njihovih utoćišta [...] Krajnjom revnošću i lavljom hrabrošću napadali su neprijatelje vjere poput otrovnih pćela na košnice. Neki su od njih za to vrijeme popili šerbe šehadeta. [472a] Na koncu su uspjeli otvoriti ulaze pećina u Karunove riznice. Opljaćkali su blago u pećinama u ime slave sultana i slave vojske poput pćela [...] Novac, razna dobra, životinje i zarobljenici bili su bogat plijen daleko iznad onoga što se oćekivalo i prava blagodati za islamsku vojsku koja je bila vrlo velika.

No, suštinska sultanova namjera bila je uhvatiti pokvarenog zabludjelog kralja, pa je na sve strane pretrađivao i raspitivao se za njegovo boravište i pribježište. Potraga je pokazala da je kralj pobjegao od pobjednićke vojske u utvrđeni grad Jajce (Bāyćī / Yāyćī) sakrivši se s dijelom svoje svite i pouzdanim jedinicama vojske. Sultan je odmah poslao velikog vezira Mahmud-pašu s rumelijskom vojskom na ovu tvrđavu da munjevito izvede napad. Izdana je potpisana naredba za hvatanje kralja u ovoj debelim zidovima dobro opasanoj tvrđavi. Mahmud-paša je sa pobjednićkom vojskom brzo napredovao te su opkolili tvrđavu sa svih strana. Stigla je nova informacija da je kralj pobjegao u dvorac Sokol (Şuqūl), koji ima zapanjujuće jake bedeme, s namjerom da se skloni i ne suprotstavlja islamskoj vojsci. Mahmud-paša je sa svojim vojnicima bez zauzavljanja slijedio kralja. Kada se islamska vojska pribliđila dvorcu Sokol (Şuqūl), kralj je odmah napustio i ovaj dvorac i sklonio se u tvrđavu Ključ (Kulūđe), u ćiju je utvrđenost i bedeme imao više povjerenja. Bio je obuzet strahom da će ga sultanov vezir slijediti, pa je sebe ubijedio da je utvrđeni dvorac siguran i nepristupaćan, budući da se na putu između dvije tvrđave nalazio klanac (darband) [...] Ovaj klanac je bio obrastao gustom šumom, s vertikalnim stijenama, a oni koji su ga vidjeli, osjećali bi se bespomoćno i zbunjeno u takvim prilikama.

No, pametni vezir se počeo savjetovati sa vojskovođama (umarā') i iskusnim veteranima. Većina se u savjetovanju složila da će u taj opaki prolaz kralj [472b] postaviti zamku i da je i sama pomisao o ulasku brojne vojske nerazborita u taj uski i opasni prolaz bez vodiča, prema svim pravilima i zakonima, kao i to da bi se trebalo usmjeriti na sultanovu zapovijed koja se odnosi samo na opsadu tvrđave Jajce. Međutim, glavni komandant, gorljivi vojnik i predani vjernik, hrabri vezir nije odobravao predložene preporuke. On je ignorirao njihove sugestije i bio je uvjerenja da je najispravnije pouzdati se u Boga, za šta je pružio uvjerljive argumente:

Sultanov glavni cilj u ovom ratnom pohodu je bio prokleti kralj, a ne osvajanje tvrđava i teritorije. Kralj je poput lovine koja je utekla iz zamke i on je sada uznemiren, pritisnut strahom i umorom. Sigurno su ljudi u okolnim naseljima ustrašeni dolaskom zastava mudžahidina usljed njihovih napada, bojeći se za život, imovinu i porodicu. Nikom od njih na um ne pada da se brine o nadzoru i zaštiti ovog uskog prolaza. Osvajanje i pobjeda će biti potpomognuti Božijom pomoći iz svijeta nevidljivog i srećom moćnog sultanata, a naša odlučnost će se završiti pobjedom i spasom od svih neprijateljskih zamki.

Kada je vezir iznio svoje cijenjeno mišljenje, niko od junaka i odvažnih ljudi nije imao druge ideje niti primjedbe. Tako, bez oklijevanja, u noći kada se san spuštao na buntovničke vjeđe nevaljalaca, u istoj toj noći sretni su otvorili oči i odlučili bez velikih priprema proći kroz derbend [...] Prethodnica je napredovala, iako je bila mrkla tmina, put uzak i neravan, prošli su kroz derbend a da nikom od silne islamske vojske ni noga nije prokrvarila. Omer-beg, sin Turhan-bega, bio je u prethodnici vojske i odjahao je u blizinu kraljeve tvrđave u istraživanje te prikupio od doušnika sve novije informacije o kralju, [473a] o pojedinostima i rizicima puta do tvrđave, kao i neopreznosti samog kralja. S dobrim vijestima poslao je glasnika uspješnom [Mahmud] paši i zamolio ga da požuri s vojskom kad dobije vijesti. Međutim, zabludjeli kralj, koji je mislio da je nemoguće jednoj vojski da prođe kroz uski i teško prohodni derbend, prethodnicu islamske vojske je smatrao beznačajnim pljačkaškim grupama. Nadobudno i oholo je s bedema tvrđave gledao na pobjedničku vojsku, ispijajući iz pehara dobro vino da bi pokazao svoju opuštenost, izrugujući se i s omalovažavanjem vrijeđajući malobrojne pristigle izviđačke jedinice. U blizini tvrđave bila je velika rijeka koja se mogla preći samo preko mosta, te Omer-beg požuri s borcima da pređe preko mosta ne razmišljajući da će neprijatelj pribjeći prevari. Nakon što su prešli

most, kraljevi su ljudi presjekli most i opkolili manju grupu boraca uvukavši ih u zamku. Kad je vezir, zapovjednik vojske, stigao, uvidio je pogibeljnost situacije u koju su zapali ljudi iz prethodnice ne gubeći vrijeme poslao je grupu svojih najhrabrijih ljudi plivača u pomoć prethodnici. I sam je počeo poduzimati mjere za što brži prelazak ostatka vojske. U međuvremenu, kralj je mirne duše poslao svu vojsku, i konjicu i pješake, u bitku protiv prethodnice islamske vojske. On se smjestio na kulu tvrđave promatrajući situaciju, dok iznenada nije posvjedočio dolasku beskrajne povorke iz svijeta tajanstva u pomoć islamskoj vojsci. Njegova vojska tada biva toliko demoralisana da kada je Mahmud-paša stigao, vojska nevjernika je već biva poražena razbježavši se nazad u tvrđavu [...] Malobrojni i gotovo poluživi iz kraljeve vojske teškom su se mukom odveli nazad u kraljevu tvrđavu, a nekoliko teško ranjenih i poraženih srca pobjeglo je od mudžahidina. S Božijom pomoći cilj je postignut i tvrđavu, opasanu nazubljenim bedemima, opkolila je velika vojska. Opsada je bila toliko snažna da nevjernici nisu ni na tren mogli odahnuti, nisu imali snage ni za borbu ni za odmazdu, a kada su njihove teškoće i nedaće dostigle vrhunac, pokušali su se izbaciti pokoravanjem i predajom. Kralj je posredno tražio sigurnost od vezira u zamjenu za predaju svoje imovine i blaga, pa je paša od sultana zatražio obećanje o sigurnosti što bi ugovorom bilo potvrđeno. Nakon susreta kralja s pašom, nevoljko je prepustio svu zemlju i imovinu sultanovim namjesnicima. [473b] Paša je kralja, iz uvažavanja i poštovanja njega i njegovih podanika i rodbine, poslao u sultanov šator na audijenciju.

Glavnokomandujući je, nakon vrlo uspješne pobjede nad kraljem i osvajanjem njegovih tvrđava i gradova, počeo razmišljati kako da razriješi pobunu kraljevog brata. Proveo je istragu i saznao je da je ovaj okupirao dvorac Zvečaj (Ūrġāyī) za koji je znano da je bio vrlo dobro utvrđen. Ne gubeći vrijeme, vezir je krenuo u napad na kraljevsku tvrđavu Zvečaj. Usljed njihovog nemara, pobjednička je vojska iznenada opkolila tvrđavu sa sve četiri strane. Zapovjednici i plemići iz tvrđave već su čuli o hrabrosti muslimanske vojske, njihovim ratnim pobjedama i žestini, a sada su se tome i osvjedočili vlastitim očima. Nakon što je veliki vezir sklopio sporazum da će zaštititi njihov život i imovinu, silom su privolili kraljevog brata da se preda veziru. (Vezir) tako je iz tih mjesta i gradova u potpunosti iskorijenio pobunu, a kraljevog brata i uglednike je poslao kao podanike sultanovim zastupnicima. Pošto je veliki vezir uspješno i u potpunosti realizirao svoje ciljeve, osvajanje ostalih tvrđava i gradova je proteklo bez ikakvog

otpora. Vratio se i ponovo razmatrao osvojanje tvrđave Jajce, kako bi do kraja ispunio dužnost koju mu je zadao sultan. Ova tvrđava je bila izvanredno utvrđena i do tog dana nijedan vladar je nije uspio okupirati i niti je do tog vremena iko silom osvojio njene kule. Međutim, čuvari i zaštitnici te tvrđave izgubili su nadu u kralja i njegova brata, kao i njihove potomke, izgubili su i povjerenje u utvrđenost tvrđave pred tako jakom vojskom i moćnom državom. Čim je veliki vezir krenuo prema tvrđavi, tvrđavski zapovjednici dobrovoljno pohrliše da predaju tvrđavu i sultanove zastupnike s islamskim zastavama izvedoše na tvrđavu. Nakon što je pobjednički vezir osvojio zemlju i tvrđavu, pobrinuo se za zaštitu stanovnika tvrđave. Jedne je poslao u okolinu Istanbula da rade na popravci zapuštenih položaja, dok je druge, u koje je imao povjerenje i koji su bili međusobno jamci jedni drugima, odredio da rade na održavanju i popravci utvrda i drugih zdanja. Uredio je civilne i finansijske poslove naselja u državi, uspostavio je šerijatske norme uključivši tako nemuslimansku zemlju pod kupolu islama.

Nakon toga, sultan mudžahida visokorangiranom veziru izda nalog za osvajanje Hercegovine, koja je bila u susjedstvu Bosni. Vezir postupi prema naredbi, poduze sve potrebne mjere opreza i krenu prema ovoj zemlji. Ova zemlja je prostrana, s brojnim tvrđavama i visokim kulama, na zapadu i na jugu graniči sa Sredozemnim morem (daryāy-i farangī). Njena naselja u nizinama i u planinama i u primorju imaju izuzetno korisne prihode. Vladari i kralj tih krajeva važe za ugledne i moćne među kršćanskim vladarima, a i poznati su u tim krajevima po bogatim riznicama. Pomenuti kralj kad je čuo vijesti o kralju Bosne i njegovoj zemlji i kulama, smjesta je ostavio svoju zemlju i gradove i utekao na otok u Jadranskom moru (daryāy-i farangī). Na koncu, nakon prodora gazija u te pokrajine svakodnevno su osvajani tvrđava i grad, a svaki mjesec regija i njeni dijelovi, pa su tako završavali jednu po jednu važnu tačku. [474a] Konačno, kralj je svog rođenog sina poslao kao gulama i slugu na Dvor, utočištu svih ljudi, zadovoljivši se s neznatnim djelićem kraljevine. Cijelu Hercegovinu (kišvar-i Hersek) prepustio je sultanovim zastupnicima. Među istaknutim službenicima Dvora posebno mjesto je pripalo sinu kralja Hercegovine. Nakon što je počašćen primanjem islama, isticao se svojim položajem među slugama i vezao se tazbinskim vezama. Malo vremena nakon toga, spomenuti kralj oslobodi zemlju svoje vladavine, a dijelove kojim je još uvijek raspolagao prepusti sultanovim namjesnicima.

Bile su još dvije pokrajine između islamskog carstva i kraljevine Bosne i svaka je imala svog vladara koji su upravljali svaki za sebe. Bilo je neprimjereno iz

državnih i vjerskih razloga da ove dvije tuđe zemlje ogrezle u širku i nevjerstvu opstanu, kao i da se dalje odgađa njihovo osvajanje. Sultanov ferman o pripajanju i protjerivanju upravitelja – jedan je bio poznat kao Kovāčoĝlu (Kovačević) a drugi Bāvlioĝlu (Pavlović) – stigao je do svih zapovjednika kao stroga naredba. Zatraženo je da se očiste sve tvrđave, kule i nastambe ovih dviju pokrajina od nečisti bogohuljenja i mnogoboštva. Pošto su sultanove naredbe prevoditelji Božije volje, zapovjednici i seraskeri silno su se potrudili i za kratko vrijeme sabljom osvojili spomente granice. Obje zemlje su bile osuđene da pripadaju muslimanima i budu u cijenjenoj sultanovoj službi. Mladi mjesec na sultanovim zastavama muhamedanske vjere počeo je sjati nad glavama ljudi tih pokrajina. [HR-HAD-750, 470a-474a]

Vrijednost Bidlisijeve hronike kao narativnog izvora u pogledu historijskih podataka o osvajanju Bosne

Nakon integralnog iščitavanja narativa vezanih za osvajanja sultana Mehmeda II, iz posebno naslovljivog narativa (*dastān*)¹¹ o osvajanju Bosne, tačnije osvajanju četiriju zemalja u *četnaestom lijevom destanu* sedme knjige *Hašt bihišta* ekstrahirali smo sljedeće podatke koji podliježu daljoj interpretaciji istraživača:

- a) Vremenska odrednica koju Idrisi uzima u obzir pada 8(66)/1462. godine, kada je sultan donio odluku da krene u teritorijalnu ekspanziju i osvoji Bosnu. Dakle, ne navodi godinu kada je sultan prešao u Bosnu, već godinu kada je donio odluku.
- b) U naslovu narativa istaknuta su glavna dešavanja: osvajanje četiri zemlje, hvatanje kralja Bosne s njegovim velikanima i braćom te veliki fizički napor uložen u tu pobjedu.
- c) S početka je naglašen plan ratnog pohoda sultana: zemlja Bosna i Hrvat Riječ *Hirvat* se spominje u svojstvu *etika* (prisvojnog pridjeva) *hrvatski* u ovom tomu (katībe) još na jednom mjestu, u dijelu u kojem autor nabroja sultanove prihode: *Među tim osvajanjima bio je i vilajet Zvornik (Izvornik), smješten između Smedereva i Bosne. Ovdje je stolovao jedan od hrvatskih vladara (ḥirvāt-i ahkam).* [400a] Sintagma Bosna i Hrvat se zvanično

¹¹ Destani sadrže opise važnijih događaja i pohoda i osvajanja pod dotičnim sultanom. Početak pripovijedanja u svakom dijelu tada je označen riječju *al-qissa*.

upotrebljavala u prvim popisima da označi granice bosanske države kakve su zatekli Osmanlije.¹²

Ovdje riječ *Hrvat* nosi oznaku *etika* a ne *ketika*, budući da su se u početnim popisima i dokumentima osmanske administracije uz imena nalazili etičke oznake imena poreskih obveznika. Na drugim mjestima u ovoj hronici nalazimo ovu riječ u ulozi *ketika* (u funkciji pridjeva od imena naseljenog mjesta).

Ahmed Aličić navodi da etik *Hrvat* uz ime označava osobu porijeklom iz krajeva koji su ulazili u sastav vilajeta Hrvat, a izrazom Bosna označavali su osobe porijeklom sa teritorija srednjovjekovne bosanske države. Oblast koju su zatvarale planine Dinara i Velebit odnosno, oblast južno od Velebita i zapadno od planine Dinare, Osmanlije su zvanično označavali tu oblast kao *vilajet Hrvat* (vilajet Hrvatska). U administrativno-sudskom pogledu taj teritorij je pripadao kadiluku Skradin, pa je *kadiluk Skradin* i *vilajet Hrvat* jedan te isti teritorij.¹³

Nevezano za tekst ove hronike, u sudskom sidžilu iz sredine redžeba 921/rujan 1515. godine zabilježeno je da je Bidlisijeva porodica živjela na Eyyüb Ansari i da se tu Bidlisi spominje kao vlasnik roba hrvatskog porijekla zarobljenog na Üsküdaru 12. redžeba 921/22. kolovoza 1515. godine.¹⁴

- d) Povodi za ratni pohod jesu kraljeva nekorektnost i ocebustvo. Autor hronike izričito navodi da je presijecanje porodičnih veza na nasilan način u etičkom smislu rušenje i dinastije i države te time daje povoda sultanu da se umiješa u unutarnje poslove države u smislu discipliniranja nasilnog vladara.

Ovaj se događaj spominje u svim hronikama, kako u osmanskim, tako i u zapadnim hronikama. Ova informacija je sastavni dio domaćih franjevačkih hronika.¹⁵

- e) Iz navoda je vidljivo da je kralj već plaćao harač, ali da se usprotivio i uz to ustvrdio da polaže pravo na tvrđavu Smederevo (Semendire), kao zet guvernera Smedereva, kao i da je svojim ponašanjem u pohodu na Unugurs (Ugarska) izazvao sultanovu podozrivost. Bidlisi ih je u svom narativu kvalificirao kao javne i tajne motive za sultanovu teritorijalnu ekspanziju na Bosnu.

¹² Aličić 1976, 176.

¹³ Aličić 1976, 176–177.

¹⁴ Yilmaz, Aydın, Tak 2008 (eds.), 489.

¹⁵ Maslo 2018, 189–212.

f) Daje detaljniji opis Bosne kao zemlje izuzetno teške za osvajanje, prije svega, misli na sjevernu i centralnu Bosnu gdje su bile smještene glavne utvrde, koje su poslije u tekstu opisane. Njena pozicioniranost između Rumelije koju su Osmanlije već osvojile i franačkih zemalja i mora, spada u sultanove tajne motive osvajanja.

Opisani su i stanovnici koji imaju privlačnu fizionomiju i gracioznost. Bidlisi na brojnim mjestima u svojoj hronici ističe fizičku ljepotu i skladnost stanovništva Balkana, što pripisuje podneblju i klimatskim okolnostima koji uslovljavaju faktor fizičke ljepote stanovništva. Naravno, Bidlisi referira samo na mlade ljude – mladiće i djevojke.

g) Prva tvrđava koju su osvojili jeste Teočak (Tūkče), kako kaže Bidlisi, na samom ulazu u Bosnu koja je bila ključ za napredovanje u unutrašnjost; to izravno znači da je sultanova vojska ušla u zemlju na tom prostoru. Tragom ovog Bidlisijevog podatka, izvlačimo zaključak da je da je Podrinje bilo u fokusu sultanovog zanimanja zbog blizine rudarskih centara (sultanova ekonomska motivacija) i da je na tom prostoru u Podrinju sultanova vojska prešla iz Smederevskog sandžaka. Tvrđava Teočak je bila u posjedu nasljednice despota Lazara, pa je nakon predaje Smedereva sultan namjeravao preuzeti i ovu tvrđavu.¹⁶

Iz ovog podataka je očigledno da se Bidlisi o pohodu na Bosnu, pored izvještaja iz hronika Âşikpaşazâdea i Tursun-bega, oslanjao i gazâvetnâme i usmene izvore bilježeći sultanovu maršrutu iz drugog pravca.

Âşikpaşazâde vrlo jezgrovito opisuje ulazak vojske u Bosnu, ne navodeći toponime osim Jajca i Ključa.¹⁷ Tursun-beg u svojoj hronici daje detaljniji opis, navodeći drugu rutu prema kojoj su akindžije stigle do tvrđave Bobovac, a poslije do tvrđave Visoka i dalje.¹⁸

h) Glas o osvojenju ove dobro utvrđene tvrđave Teočak bila je preporuka da posada nekih drugih (neimenovanih) tvrđava pošalje ključeve u susret sultanu kao znak predaje i pristanak na plaćanje harača i džizje.

i) Sipahije i plaćenici su se kretali kroz planinske puteve u potrazi za uglednicima koji su se sklonili u planine i pećine, u namjeri pokoravanja i osvajanja drugih tvrđava.

¹⁶ Jakovljević 2015, 26.

¹⁷ Elezović 1932, 80–82.

¹⁸ Inalcik, Murphey 1978 (eds.), 50.

- j) Nepristupačnost i tegobnost planinskih puteva je detaljno opisana. Ovaj dio puta u pohodu je opisan detaljnije, s brojnim metaforičkim slikama koje bi trebale dočarati nepristupačnost terena i tegobnost pojedinih faza penjanja u planinskim vrletima. Bidlisi navodi da su neprestano bili aktivni u brzom kretanju i potrazi za kraljem koristeći usluge doušnika.
- k) Kraljevo sklonište u tvrđavi Jajce bio je povod za napad rumelijske vojske na čelu s velikim vezirom Mahmud-pašom (Anđelović).
- l) Sljedeća tvrđava u koju je pobjegao kralj je bila Sokol, a zatim tvrđava Ključ između kojih je bio teško prohodni klanac (derbend), koji je detaljno opisan. Ovaj podatak o neprohodnosti klanca svi hroničari spominju, ali je Bidlisijev opis nadmašio druge hroničare u tome. On je u opisu literarno vrlo opširan s izražajnom stilskom figuracijom, naglašavajući da je Bosna u odnosu na druge osvojene zemlje izuzetno teška za osvajanje, da stanovništvo živi u visokim brdima preko kojih prolaze putevi vrletnim putevima i strmim klisurama. Njegovo figurativno opisivanje derbenda i teškoće prolaska kroz njega dodatno intenziviraju osjećaj tegobnosti prolaska vojske u tako složenim uvjetima i teškoj konfiguraciji terena. Toponim Sokol odnosi se na tvrđavu Sokol na Plivi.¹⁹
- m) Vezir je, bez obzira na savjete i sugestije drugih zapovjednika, prošao kroz klanac i s prethodnicom prešao preko velike rijeke (tj. Sane) i tada upao u zamku s prethodnicom. Međutim, stigla je pomoć i vojska je opkolila tvrđavu Ključ.
- n) Kralj je tražio garancije od vezira za život i imetak, te se nakon dobijenih garancija predao.
- o) Kraljev brat se bio sklonio u tvrđavu Zvečaj, koju je vezir opkolio, nakon čega su se plemići na čelu s kraljevim bratom predali, postali su sultanovi sluge i podanici.
- p) Vezir se ponovo vratio opsadi tvrđave Jajce, međutim, posada se dobrovoljno predala, stanovnici su upućeni na rad u okolinu Istanbula ili na popravak utvrda i zdanja u Bosni.
- q) Izdan je ferman za osvajanje Hercegovine, navod nije datiran, čiji je vladar u vrijeme prodora vojske pobjegao na franački otok (na Jadranu). Hercegovina

¹⁹ Kreševljaković 1953, 24–25; Kurtović, Filipović 2011, 83–114.

je podijeljena. Kralj je sina poslao kao *gulama* na Dvor, koji je imao uspješnu karijeru i ženidbom se orodio sa sultanom. Kralj Hercegovine je nedugo iza toga umro i prepustio zemlju sultanovim namjesnicima.

- r) Dvije pokrajine između kraljevine Bosne i Osmanskog carstva, čiju su guverneri bili poznate bosanske porodice Kovačevići i Pavlovići, pripojene su Carstvu, a upravnici protjerani.

Time je narativ o osvajanju Bosne i Hercegovine završen. Na isti način su završeni i narativi o osvajanju Bosne i kod Âşikpašezâdea²⁰ i kod Tursun-bega²¹, koji su bili među Bidlisijevim izvorima za narativ o osvajanju Bosne.

Završno razmatranje o Bidlisijevom narativu

Hašt bihišt Idrisa Bidlisija je dinastijska hronika Osmanskog Carstva napisana na perzijskom jeziku s početka šesnaestog stoljeća. No, iako se smatra respektabilnom historijom od velikog značaja za historiografiju ranog osmanskog perioda, ostala je relativno neproučena. Razlog tome jeste da, iako se smatra jednim od najvažnijih povijesnih djela svog vremena, djelo Idrisa Bidlisija do danas nije u cjelosti istraženo niti integralno predstavljeno naučnoj javnosti. Do sada su je konsultirala neka opća povijesna djela koristeći njene podatke, a tek u novije vrijeme se pojavljuju studije o dijelovima *Hašt bihišta*. U bivšoj Jugoslaviji istraživač Salih Trako preveo je nekoliko destana koji se odnose na period prije i za vrijeme Kosovske bitke.²²

Zahvaljujući obilju objavljenih izvora i modernih studija o osmanskome osvajanju Bosne, upoznati smo s mnogim povijesnim činjenicama u vezi s tim, čak i vrlo detaljno. Može se reći da su nam slijed događaja, datumi, imena sudionika i slični detalji relativno dobro poznati. Pozornost ovog rada je, stoga, usmjerena na predstavljanje ovog narativa koji nudi onovremenu stranu povijesne stvarnosti vremena. Ovaj rad ima za cilj da predstavi Bidlisijev narativ o osvajanju Bosne kako ga je on zapisao u svojoj hronici i učini ga, uz ostale izvore, dostupnim modernoj znanosti. Ekscerpirani dio *Hašt bihišta* se promatra i kao hronika s korisnim informacijama iz prošlosti, ali i kao historijski fenomen sa svojom

²⁰ Mujadžević 2013, 35; Maslo, Mostić 2020, 518.

²¹ Mujadžević, 42; Maslo, Mostić 2020, 521.

²² Vidi bilješku 4.

vrijednošću i osobenošću. Uvažavanje ideološkog obrasca te metaforičnog i simboličkog jezika kojeg je autor uspostavio služi kao ključ za razumijevanje autorovog povijesnog razmišljanja.

Značajne hronike napisane su na zahtjev sultana Bayezida II (1481–1512), što se smatra početkom službene osmanske historiografije, a s Bidlisijem je historiografija dobila izvjesne inovacije, koje je prenio iz timuridske tradicije na kojoj je autor stasao. Sultanova nakana, osim što ukazuje na želju Osmanlija da izgrade naglašenu imperijalnu sliku i ideologiju pred svojim suparnicima u islamskom svijetu, rezultirala je i procvatom novog razumijevanja historije i njene svrhe. İnalçık je ustvrdio da je Fatih nakon osvajanja Istanbula postao moćan predstavnik islamskog svijeta, natječući se sa vladarima Irana i Egiptata i stvorivši prototip apsolutnog osmanskog sultana.²³ Sultan Bayezid II je na toj liniji inicirao pisanje povijesti koja bi na sofisticiran način predstavila ideologiju prototipa vladara islamskog svijeta, oblikovanu na način timuridske historiografije, koja bi trebala da usmjeri historiografiju, potkrijepi dinastijsku ideologiju i uzdigne imperijalnu sliku u islamskom svijetu.²⁴

Hroniku *Hašt bihišt* osobno je naručio sultan, stoga je logično da je Bidlisi imao pristup većini objavljenih povijesnih i geografskih djela, kao i drugim izvorima koji se koriste za pisanje ovakvog djela i za koju se očekivalo da će ih nadmašiti i lingvističkom stručnošću i povijesnom tačnošću. Doista, *Hašt bihišt* uživa ugled jednog od najdetaljnijih povijesnih djela do svog vremena, što se moglo postići samo nakon temeljitog proučavanja i korištenja prethodnih hronika. Međutim, kao što je karakteristično za povjesničare njegova vremena, Bidlisi rijetko navodi svoje izvore, bilo pisane bilo usmene, ali je naglasio da je koristio provjerene i cijenjene izvore: *Ovo je pripovijest koja je došla s prenošenjem poznatih naratora.*²⁵

U svojoj knjizi ne navodi eksplicitno nijedan pisani izvor, iako se nakon analize vidi da je neosporno koristio i konsultirao turska, arapska, perzijska, grčka djela kao i niz usmenih izvještaja.²⁶ Što se tiče narativa o osvajanju Bosne kao Bidlisijevog izvora, izdvojili bismo hronike Âşıkpaşazâdea *Tevârih-i Âl-i Osman*²⁷

²³ İnalçık 2000, 53.

²⁴ Genç 2019, 492.

²⁵ İdris-i Bidlîsî, *Heşt Behîşt*, Esad Efendi, br. 2199, 135b.

²⁶ Genç 2007, 41.

²⁷ Özcan1991, 6–7.

(u. 899/1484), Tursun Beya *Târîh-i Ebû'l-feth*²⁸ (u. 896/1491), Oruç b. Âdila *Tevârih-i Âl-i Osman*²⁹ (u. 908/1503) i Neşrîja *Cihannümâ*³⁰ (u. 926/1520) te anonimne historije *Tevârih-i Âl-i Osman*, kao i manja djela jednostavnog jezika i suhoparnog stila koja su obilovala legendama.³¹ Pomno iščitavajući narative koji opisuju događaje (detaljna i tačna pripovijest, međusobni razgovori, precizni datumi i vremensko-prostorni detalji i opisi) koji su prethodili njegovom vremenu pisanja hronike, sasvim je izvjesno da je obilno koristio gazavat-nâme (izvještaji o borbama)³² te da je imao informante koji su svjedočili događajima, kao usmene izvore. Njegov usmeni izvor za kojeg se zna jeste Iskender-paša (u. 1506), bosanski sandžakbeg u tri navrata (1470–1480, 1485–1490 i 1499–1506). Prepiska između Idrisa Bidlisija i Iskender-paše svjedoči o njihovom prijateljstvu i čestim kontaktima³³, iz koje se može pretpostaviti da su bili u neposrednom konatktu i da su mu tim putem bili dostupni detalji iz pohoda na Bosnu. U slučaju narativa o osvajanju Bosne, fokus je stavljen na težinu osvajanja i nepristupačnost terena, što je u odnosu na druge hroničare snažno literarno obojio. Opisao je glavnu trasu kretanja vojske u pohodu na Bosnu: Teočak – Jajce – Ključ – Zvečaj – Jajce. U istom narativu je opisao kasnije osvajanje Hercegovine, kao i zemlje Kovačevića i Pavlovića. Kao povod osvajanja Bosne autor hronike navodi kraljevo oceubistvo, kao uzrok navodi kraljevu oholost, prevrtljivost i nepokornost za šta je posljedica teritorijalna ekspanzija, jer su *ove zemlje bile osuđene da pripadaju muslimanima i budu u cijenjenoj sultanovoj službi*. Za razliku od drugih poznatih izvora, početak sultanove osvajačke maršrute prema Bidlisiju je tvrđava Teočak koja se nalazila u Podrinju³⁴ na južnim ugarskim granicama, a na lijevoj obali Drine što je zapadno od ranije (1459. godine) uspostavljenog Smederevskog sandžaka.

Svi podastrti podaci i opisi geografskih prostora, toka pohoda, opis i broj učesnika, te politički i društveni kontekst su izvanredan izvor ne samo za historijska istraživanja već za multidisciplinarna razmatranja. Narativ je obogaćen s još jednim slojem – s poetskim formama koje su metaforički poentirale opisane poduhvate i pridodale dodatnu ekstenziju “vladarske slike”.

²⁸ İnalçık 1993, 417–443.

²⁹ Woodhead, 908.

³⁰ Özcan 2007, 20–22.

³¹ Genç 2019, 378–382.

³² HR-HAD-750. Obitelj Ottenfels, *Hešt bihešt*, br. 2, 616a–616b.

³³ Genç 2019, 516–517.

³⁴ Jakovljević 2015, 228–231.

Sultanska ratna osvajanja su za njega kao hroničara sultanske kuće okvir za konstrukciju ideje o "izvanredno sposobnom sultanu".³⁵ Planiranja i borba (ġihād) su dvije referentne karike koje povezuju osam osmanskih sultana opisanih u hronici. Narativi o bitkama, uzrocima, povodima i posljedicama redovno su ideološki konstruisani, uz obilnu potporu metaforičkih slika koje podcrtavaju emocionalnu inteligenciju sultana u pogledu pravde, empatije, pravednog korištenja moći, velikodušnosti, kao i pobožnosti.

Ovaj Bidlisijev narativ o osvajanju sa suptilnim referencama mogući je izvor u kojem se mogu učitavati različiti interpretacijski slojevi, te u tom smislu kao narativni izvor ima značajnu prednost u odnosu na suhoparne arhivske izvore, jer omogućuje vizuelizaciju i višeslojna tumačenja. Ovakav pristup historijskim faktima zasigurno će u budućnosti, u interakciji s brojnim dokumentima i građom koja tek čeka da se otkrije i obradi, imati izvrstan odziv imajući u vidu nove digitalne tehnologije prezentiranja historijskih filmskih priča koje nude i emocionalni doživljaj povijesnih događanja.

³⁵ Jakovljević 2015, 71.

Summary

Narrative of the Conquest of Bosnia from The Chronicle of *Hasht Bihisht*

Due to the abundance of published sources and modern studies on the Ottoman conquest of Bosnia, it can be said that the sequence of events, dates, names of participants and similar details related to the conquest are relatively familiar to us. This work aims to present Bidlîsî's excerpted narrative about the conquest of Bosnia from the chronicle *Hasht Bihisht* (16th century), in order to make it, along with other sources, available to modern historiographic scholarship. Analyzing of the ideological pattern and the metaphorical and symbolic language used by the author serves as the key to understanding the author's historical thinking.

Significant chronicles were written at the request of Sultan Bayezid II (1481-1512), and this is considered to be the beginning of official Ottoman historiography. With Bidlîsî, historiography was somewhat modified, which due to the Timurid tradition which he relied on. The Turkish historian İnalçık (d. 2016) argued that after the conquest of Istanbul in 1453, Sultan Fatih (1432-1481) became a powerful representative of the Islamic world, competing with the rulers of Iran and Egypt and creating the prototype of the absolute Ottoman sultan. Similarly, Sultan Bayezid II initiated the writing of history that would elegantly present the ideology of the prototype of the rulers of the Islamic world, shaped in the manner of Timurid historiography. This type of writing should direct historiography, support the dynastic ideology and raise the imperial image in the Islamic world.

The Chronicle of *Hasht Bihisht* was personally commissioned by the sultan, so it is logical that Bidlîsî had access to most of the published historical and geographical works, as well as other sources used to write such a work and was expected to surpass them both in linguistic expertise and historical accuracy. In the chronicle, he does not explicitly mention written sources, although after analysis it can be seen that he used and consulted Turkish, Arabic, Persian, Greek works as well as a number of oral reports. As for the narrative about the conquest of Bosnia as Bidlîsî's sources, we could single out the chronicles of Âşıkpaşazâde (d. 899/1484), Tursun Bey (d. 896/1491), Oruç (d. 908/1503) and Neşrî (d. 926/1520) and the anonymous histories *Tevârih-i Âl-i Osman*, as well as smaller works of simple language and dry style, which abounded in legends.

By carefully reading the narratives that describe the events (detailed and accurate narration, mutual conversations, precise dates and time-space details and descriptions) that preceded his time of writing, it is quite certain that he made extensive use of gazâvat-nâme (battle reports) and that he had informants who witnessed the events, as oral sources. In the case of the narrative about the conquest of Bosnia, the focus was placed on the difficulty of the conquest and the inaccessibility of the terrain, which, compared to other chroniclers, gave a strong literary color. He described the main route of movement of the army in the campaign to Bosnia: Teočak – Jajce – Ključ – Zvečaj – Jajce. In the same narrative, he described the later conquest of Herzegovina, as well as the lands of Kovačević and Pavlović. As the reason for the conquest of Bosnia, the author of the chronicle cites the king's parricide, the king's arrogance, fickleness and disobedience as the cause, and as a result these lands were condemned to belong to the Muslims and be in the sultan's respected service.

The Sultan's war conquests, including this narrative about the conquest of Bosnia, are for him, as a chronicler of the Sultan's house, a framework for the construction of the idea of an 'extraordinarily capable sultan,' where planning and struggle (jihād) as reference links that connect the eight Ottoman sultans are prominent in this narrative. Although all the narratives about the campaigns, including the one presented, in terms of causes, reasons and consequences, are regularly ideologically constructed, with the plethora of metaphorical images that underline the emotional intelligence of the sultan in terms of justice, empathy, just use of power, generosity, as well as piety, factual information important for the history of the conquest of Bosnia is also given a prominent place.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- HR-HAD-750. Obitelj Ottenfels, *Hešt Bihešt*, br. 2.
- Istanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, İdris-i Bidlîsî, *Heşt Behişt*, Esad Efendi, br. 2199.

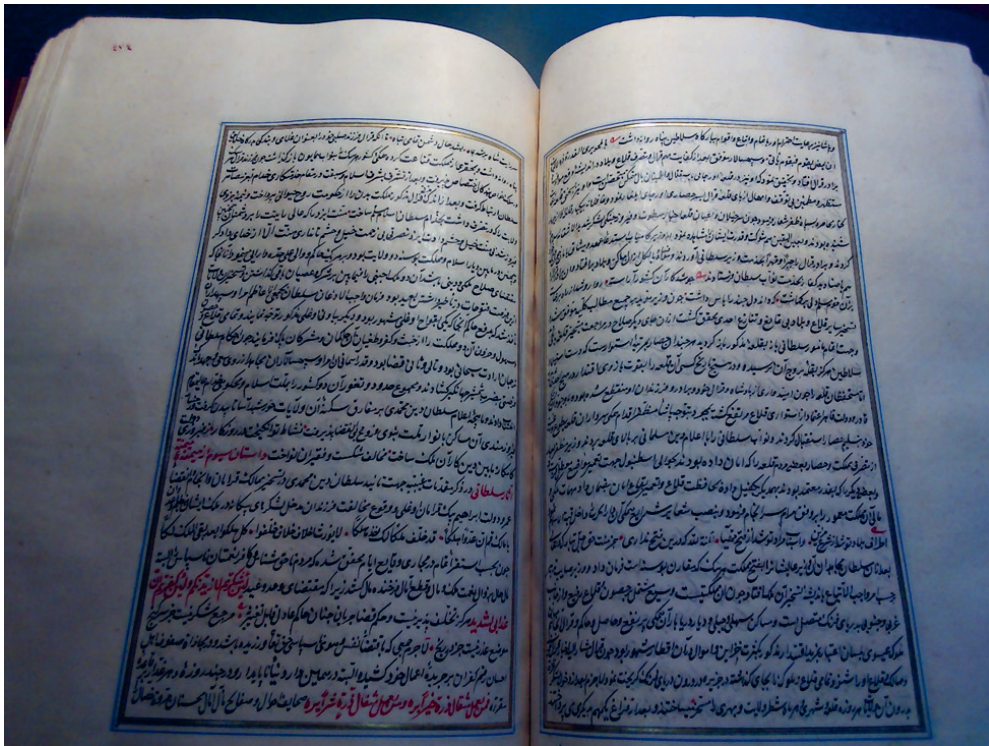
LITERATURA

- Aličić, S. A. 1976. Popis bosanske vojske pred bitku na Mohač 1526. godine. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 25/1975: 171–202.
- Bajraktarević, S. 1959. Ottenfelsova orijentalistička zbirka u zagrebačkom Državnom arhivu, U *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, II, Zagreb: JAZU, 75–130.
- Başar, F. 2019. İdris-i Bitlisî'nin Fatih Sultan Mehmed Hakkında Verdiği Bilgilerin Değerlendirilmesi, In İnbaşı, M, Demirtaş, M. (eds.), *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, II Cilt, Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi, 31–40.
- Dimitriadou, A. 2000. *The Heşt Bihîşt of İdris Bidlîsi: the reign of Bayezid II (1481–1512)*. Doctoral dissertation. The University of Edinburgh.
- Elezović, G. 1932. Turski izvori za istoriju Jugoslovena. Beograd: *Brastvo* XXVI.
- Fleischer, H. C. 1986. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541–1600)*. Princeton: Princeton University Press.
- Genç, V. 2019. *Acem'den Rum'a bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457–1520)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Genç, V. 2007. *Heşt Behişt Osman Gazi Dönemi (Tahlil-Tercüme)*. Istanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnalçık, H. 1964. "The Rise of Ottoman Historiography", In: *Historians of the Middle East*. Holt P. M., Lewis, B. (eds.) London: Oxford University Press, 152–167.
- İnalçık, H., Murphey, R. (eds.) 1978. *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica.
- İnalçık, H. 1993. "Historian of the Mehmed the Conqueror's Time". In: *The Middle east and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on economy and Society*, 417–443. Bloomington: Indiana University,

- İnalçık, H. 2000. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1/1300–1600. İstanbul: Eren Yayınları.
- Jakovljević, A. 2015. Između osmanskog krajišta i ugarskog krajišta – osmansko zaposedanje Podrinja i ugarska opsada Zvornika 1464. godine, U Rakić, S., Lovrenović, D., Dragičević, P. (ur.), *Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine*, Beograd – Sarajevo – Banja Luka: Istorijski institut Beograd, Filozofski fakultet u Sarajevu, Filozofski fakultet u Banjoj Luci, 227–257.
- Yilmaz, C., Aydın, B., Tak, E. (eds.) 2008. *İstanbul Kadı Sicilleri Uskudar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919–927/M. 1513–1521)*. İstanbul: ISAM.
- Kreševljaković, H. 1953. Stari bosanski gradovi. *Naše starine*, knj. I. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture SRBiH.
- Kurtović, E., Filipović, E. 2011. Četiri bosanska Sokola. *Pregled: časopis za društvena pitanja* 1: 83–114.
- Markiewicz, A. C. 2015. The Crisis of Rule in Late Medieval Islam; A Study of Idrīs Bidlīsī (861–926/1457–1520) and Kingship at the Turn of the Sixteenth Century. Doctoral dissertation. The University of Chicago.
- Maslo, A., Mostić, E. 2020. Osvajanje Bosne u narativnim izvorima osmanske provenijencije. U *Osmanlı İdaresinde Balkanlar I*, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Maslo, A. 2018. Historiografske interpretacije o smrti bosanskog kralja Stjepana Tomaša. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 5: 189–212.
- Mujadžević, D. 2013. Pad Bosne 1463. prema osmanskim narativnim izvorima. U *Stjepan Tomašević (1461–1463) – slom srednjovjekovnog Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenog 2011. godine u Jajcu*. Zagreb – Sarajevo: Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, 29–45.
- Necipoğlu, G. 1989. Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg Papal Rivalry. *The Art Bulletin* 3: 401–427.
- Özcan, A. 1991. Âşıkpaşazâde. In: *TDV İA*, 4. Cilt, 6–7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özcan, A. 2007. Neşrî. In: *TDV İA*, 33. Cilt, 20–22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Rypka, J. 1968. *History of Iranian Literature*. Dordrecht: Reidel Publishing Comp.

- Trako, S. 1965. Bitlisijev opis Balkanskog poluostrva. *Prilozi za orijentalnu filologiju* XII-XIII/1962-63: 209-218.
- Trako, S. 1969. Bitka na Kosovu 1389. godine u istoriji Idrisa Bitlisija. *Prilozi za orijentalnu filologiju* XIV-XV/1964-65: 329-351.
- Trako, S. 1974. Pretkosovski događaji u Hešt bihištu Idrisa Bitlisija. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 20-21/1970-71: 159-204.
- Woodhead, Ch. *Urudj*. EI2, X, 908.
- Yildiz, S. N. *Historiography XIV. The Ottoman Empire*. *Elr Vol. XII, Fasc. 4*, 403-411.

PRILOG

Slika 1. Dio rukopisa iz hronike HAŠT BIHIŠT
 HR-HAD-750, obitelj Ottenfels, HEŠT-I BIHEŠT, no 2, fol. 473b-474a
 (osvajanje tvrđave Zvečaj, 473b)

DOI: 10.46352/23036974.2024.167

UDK/UDC: 821.163.4(497.6).09 Sikirić Š.
821.163.4(497.6)-6

Naučna objava građe / Material publication

Primljen / Received: 25. 7. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 4. 11. 2024.

AMER MASLO

AJDIN MUHEDINOVIĆ

PÉTER SELMECZI*

Pisma Šaćira Sikirića Ignazu Goldziheru

Apstrakt

U ovom prilogu predstavljeno je 18 pisama i jedna dopisnica koje je u periodu od 1916. do 1921. godine Šaćir Sikirić, bosanskohercegovački student, u Budimpešti slao svome mentoru i profesoru Ignazu Goldziheru. Pisma se čuvaju u Goldziherovoj bogatoj ostavštini pohranjenoj u Mađarskoj akademiji nauka (*Magyar Tudományos Akadémia*). U uvodnom dijelu priloga predstavljeni su podaci iz Sikirićeve biografije, dok glavninu rada predstavljaju spomenuta pisma. Ponuđena je signatura svakog od pisama, detaljan opis sadržaja na bosanskom jeziku i originalni tekst na mađarskom jeziku. U prilogu se nalaze digitalne preslike dva pisma.

Ključne riječi: Šaćir Sikirić, Ignaz Goldziher, pisma, orijentalne studije, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska

Abstract

This paper presents 18 letters and one postcard that Šaćir Sikirić, a Bosnian-Herzegovinian student, sent to his mentor and professor Ignaz Goldziher in Budapest between 1916 and 1921. The letters are preserved in Goldziher's extensive legacy, housed at the Hungarian Academy of Sciences (*Magyar Tudományos Akadémia*). The introductory section of the paper provides biographical details about Sikirić, while the main part consists of the aforementioned letters. Each letter is offered with its signature, a detailed description of the content in Bosnian, and the original text in Hungarian. The appendix includes digital reproductions of two letters.

* Amer Maslo, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Zmaja od Bosne 8b, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: amermaslo9@gmail.com

Ajdin Muhedinović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Podgaj 6, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: muhedinovicajdin@gmail.com

Péter Selmeczi, Eötvös Loránd University, Egyetem tér 1-3, Budapest 1053, Mađarska, e-mail adresa: selemczi@gmail.com

Key words: Šaćir Sikirić, Ignaz Goldziher, letters, oriental studies, Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary

Uvod

O životu i radu Šaćira Sikirića nije pisano mnogo. Svega nekoliko tekstova donosi osnovne, u suštini manje ili više općepoznate informacije, o njegovom životu i radu.¹ Takvo stanje sa Sikirićevom biografijom odraz je, između ostaloga, nedostatka biografskih istraživanja u bosanskohercegovačkoj historiografiji, naročito kada je riječ o intelektualcima. Nešto bolje stanje jeste kada su u pitanju politički akteri koji su dobili određeni prostor i o kojima je nastalo nekoliko ozbiljnijih monografskih djela. Ovo je moguće smatrati direktnom posljedicom prije svega neinovativnosti u istraživačkom postupku koja dominira historiografijom u Bosni i Hercegovini, ali i objektivno teškim zadatkom kada je u pitanju prikupljanje podataka o životu i radu individua koje, kao akteri, nisu bili upletene u krupne političke događaje. Ipak, istraživanja koja bi ponudila dublje spoznaje i kritičke biografije ličnosti, koje su na neki način "autsajderi", dovela bi do toga da upravo kroz živote marginaliziranih pojedinaca propitujemo dominantni historijski narativ i zbog toga bi ih bilo jako bitno pokrenuti i unutar bosanskohercegovačke historiografije.²

Šaćir Sikirić je rođen 20. decembra 1893. godine u mjestu Oglavak nedaleko od Fojnice.³ Njegova porodica je bila duboko povezana sa mjestom Oglavak, odnosno sa tamošnjom tekijom čiji je osnivač i prvi šejh bio Abdurahman Sirri, predak Šaćira Sikirića.⁴ Nakon što je završio Gazi Husrev-begovu medresu i Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu, na preporuku direktora Šerijatske sudačke škole Muhameda Emina Dizdara i tadašnjeg reisu-l-uleme Džemaludina Čauševića, Sikirić je svoje školovanje nastavio u Budimpešti, na *Eötvös Loránd* University (ELTE).⁵ Na samom ELTE-u u to je vrijeme postojala određena vrsta nepovjerenja prema studentima iz Bosne s obzirom na to da je bilo primjera u

¹ Vidjeti: M. H. 1966, 604-606; Grozdanić 1966-1967, 413-415; T(raljić) 1967, 545-548; Traljić 1976, 222-227; Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu 1980, 135-137; Bušatlić 2014, 13-24.

² Harders 2014, 49-56.

³ ELTE Levéltár. 8/I.3.80.

⁴ Sikirić 1940, 42-51; Čehajić 1986, 55-59.

⁵ Traljić 1976, 222-227; O Džemaludinu Čauševiću i stanju u Islamskoj zajednici u tom periodu pogledati: Jahić 2010, 13-48; Duranović 2010, 175-184; Buljina 2019.

kojima su bosanskohercegovački studenti zloupotrebljavali gostoprimstvo Univerziteta.⁶ Iz jednog pisma čija je tematika bila Sikirićeva stipendija i njegov studij na ELTE-u moguće je saznati da je Géza Bartoniek, autor pisma, od profesora Ignaca Goldzihera i Gyule Németha dobio niz pohvala za mladog studenta Šaćira Sikirića i da su ga oni uvjerovali da će njegov studij biti izuzetno uspješan.⁷ S obzirom da je period Sikirićevog studiranja bio u vrijeme Prvog svjetskog rata on je nailazio na određene probleme i otežavajuće okolnosti. Prije svega Sikirić je morao regulirati svoj status, u čemu mu je potvrdama pomagao tadašnji reisu-l-ulema Čaušević koji mu je omogućio stipendiju i kreirao mu okolnosti koje su ga izdvajale iz obaveze za vojnu službu.⁸ Na Fakultetu humanističkih nauka ELTE Univerziteta⁹ u periodu od 1915. do 1919. uspješno je završio studij od ukupno sedam semestara.¹⁰ U dosadašnjoj literaturi postoji više datuma okončanja njegovog doktorskog studija u Budimpešti. Uvidom u matične knjige studenata na ELTE Univerzitetu može se utvrditi da je Šaćir Sikirić doktorsku titulu stekao 25. maja 1921. godine sa ocjenom *summa cum laude*.¹¹

Po povratku sa studija Šaćir Sikirić je počeo raditi kao profesor arapskog jezika u tada novoosnovanoj Šerijatskoj gimnaziji.¹² Pored toga bio je angažiran kao profesor i u Šerijatskoj sudačkoj školi čiji upravitelj je postao 1929. godine na prijedlog reisu-l-uleme Čauševića. U tom periodu predavao je i kao honorarni profesor u Gazi Husrev-begovoj medresi.¹³ Kako je Šerijatska sudačka škola vremenom prerasla u Višu islamsku šerijatsko-teološku školu i stekla gotovo rang univerziteta, te nakon smrti prvog rektora Muhameda Emina Dizdara, na

⁶ Garai 2019, 124.

⁷ Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár (MDKL), god. 1916, Pismo Géze Bartonieka udruženju "Julian Egyesülete" za finansiranje studija Šaćira Sikirića. Budimpešta, 30. juni 1916, Kut. 35, Šif. 32/1916, dokument 52.

⁸ GHB, AIZ, UM, 1918, Kut. 1, Šif. 57/1918.

⁹ Univerzitet Eötvös Loránd Tudományegyetem u vrijeme Sikirićeva studija nosio je naziv "Budapesti Tudományegyetem", odnosno Univerzitet u Budimpešti.

¹⁰ ELTE Levéltár. 8/I.3.80.

¹¹ ELTE Levéltár. 1/f-I.22.425. Sikirić je sa najvišim uspjehom izvršio obaveze iz semitske filologije kod profesora Ignaca Goldzihera, iz turske filologije kod profesora Gyule Németha, te hrvatsko-srpsku književnost kod profesora Rezső Szegedy. ELTE Levéltár. 8/I.3.80; Određene radove prati pogrešan podatak o godini kada je Sikirić doktorirao, pa tako na nekim mjestima susrećemo 1923. godinu, a opet na drugim 1918. godinu. Vidjeti: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu 1980; Bušatlić 2014, 15; Maslo 2022, 8.

¹² Traljić 1976, 223.

¹³ M. H. 1966, 605.

čelo ove institucije je 1939. godine došao upravo Šaćir Sikirić.¹⁴ Iako su mu profesorski poziv i naučni rad bile glavne preokupacije, Sikirić je uživao ugled i u Islamskoj zajednici. Prilikom izbora reisu-l-uleme Fehima ef. Spahe i sam Sikirić je bio jedan od kandidata. Sjednica izbornog tijela za novog reisu-l-ulemu koja je održana 20. 4. 1938. godine trebala je izabrati trojicu kandidata za najvišu poziciju u Islamskoj zajednici. Iako nije izabran u užu krugu kandidata, Sikirić je bio jedan od 10 predloženih kandidata i dobio je ukupno tri glasa.¹⁵ Pored profesorskog zvanja i djelovanja koje je bilo osnova Sikirićevega rada, potrebno je ukazati i na to da je Sikirić bio izuzetno aktivan član muslimanske zajednice, prije svega kao dio grupe intelektualaca (Kasim Dobrača, Mehmed Handžić, Ibrahim Trebinjac i Mustafa Busuladžić) koja je bila okupljena oko društva El-Hidaje i predavala u muslimanskim obrazovnim institucijama.¹⁶ Pored toga, bio je angažiran i u muslimanskom humanitarnom društvu "Merhamet" u kojem je sredinom 1920-ih godina vršio funkciju sekretara društva.¹⁷ Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske Sikirić je i dalje bio jednako angažiran u predstavljanju i aktivnostima Islamske zajednice.¹⁸ Svoju društvenu poziciju, ugled i angažman Šaćir Sikirić zadržao je i nakon Drugog svjetskog rata. Već 1945. godine on je sa grupom muslimanskih intelektualaca i kulturnih djelatnika učestvovao u organiziranju i kreiranju muslimanskog društva "Preporod". S tim u vezi, u više navrata bio je pozivan od strane Glavnog odbora muslimana Bosne i Hercegovine da se uključi u rad različitih odbora i plenuma.¹⁹ Još jedna važna stepenica u životu Šaćira Sikirića bilo je osnivanje Filozofskog fakulteta u Sarajevu na kojem je od samog osnivanja pa do penzioniranja radio kao profesor arapskog i perzijskog jezika.²⁰

Tokom studiranja u Budimpešti, perioda koji se nalazi u fokusu ovog priloga, Sikirićev mentor je bio Ignaz Goldziher (1850-1921), mađarski i jevrejski intelektualac, koji se smatra jednim od najznačajnijih istraživača modernih islamskih i

¹⁴ Bušatlić 2014, 18.

¹⁵ Jahić 2010, 548, 614.

¹⁶ Omerika 2014, 74.

¹⁷ Bavčić 2003, 46, 49.

¹⁸ Vidjeti: Hasanbegović 2001, 82; Bećirović 2012, 88.

¹⁹ Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Glavni odbor muslimana za Bosnu i Hercegovinu (GOMBIH), kutija bez broja, 83-45. Pored Šaćira Sikirića u ovom odboru učestvovali su i: Mehaga Čomora predsjednik društva "Merhamet" u periodu Drugog svjetskog rata, Hamdija Kapidžić, Midhat Šamić, Hamza Humo, Šukrija Pandžo, Hasan Ljubunčić, Skender Kulenović, a ispred pripremnog odbora potpisivao se major Omer Gluhić. Naravno uz navedene prisustvovali su i svi važniji muslimani-komunisti poput Avde Hume, Pašage Mandžića, Osmana Karabegovića i dr.

²⁰ Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu 1980, 135-137.

orijentalnih studija u periodu u kojem je živio.²¹ Radio je kao profesor na Univerzitetu u Budimpešti. Goldziherova akademska interesovanja razvila su se od jevrejske religijske modernizacije do fokusiranja na arapsko-islamske teme.²² Iako je kao naučnik doživio slavu još za života, o čemu svjedoče mnogobrojne nagrade i priznanja koja je dobijao, članstva u društvima i akademijama²³ i recepcija njegovih radova, on u svojoj društvenoj zajednici ipak nije bio tako prihvaćen. Zbog pokušaja da reformira svoju religiju prema uzusima moderne nacionalne integracije u Mađarskoj bio je marginaliziran u jevrejskoj zajednici.²⁴ Također, u Mađarskoj često je bio suočen sa antisemitizmom, naročito u periodu Prvog svjetskog rata.²⁵ U čitavom njegovom radu vjerovatno je marginalnu ulogu imao zadatak koji je ovog svjetski poznatog naučnika povezao sa Bosnom i Hercegovinom. Kako je u sastavu Austro-Ugarske Monarhije od okupacije Bosne i Hercegovine 1878., a naročito nakon aneksije 1908., bilo oko pola miliona muslimanskog stanovništva ova država imala je obavezu da udovolji određenim potrebama tog dijela stanovništva. Goldziheru je dodjeljen zadatak da napiše povijest arapske književnosti. Kako sam navodi u svojim memoarima nakon sastanka sa Lajosem Thallóczyjem predloženo mu je da on napiše udžbenik za gimnazije u Bosni i Hercegovini. Goldziher je prihvatio ponudu od ministra Buriána, koji je bio njegov prijatelj iz djetinjstva, jer ju je smatrao "časnom".²⁶ S obzirom na to da je u nauci prihvaćeno mišljenje da su kolonijalne sile, kakva je bila Austro-Ugarska monarhija i njena uprava nad Bosnom i Hercegovinom, koristile obrazovanje i edukaciju kao jedan od glavnih alata za indoktrinaciju moglo bi se pretpostaviti da je i udžbenik kojeg je pisao Goldziher bio pisan u tom tonu i sa takvim sadržajem.²⁷

Nakon smrti Ignaza Goldzihera u njegovoj ostavštini pronađen je korpus od preko 13.000 pisama koje je tokom života ovaj profesor dobijao od oko 1.650

²¹ O Ignazu Goldziheru postoji brojna literatura, na ovom mjestu izdvajamo: Simon 1986; Jung 2013; Jung 2019.

²² Tamás 2023, 19.

²³ Jung 2013, 108.

²⁴ Jung 2013, 115.

²⁵ Tamás 2023, 238.

²⁶ Scheiber (ed.) 1978, 258.

²⁷ Katalin Franciska Rac u jednom svom radu o Goldziherovoj ulozi u mađarskoj kolonijalnoj politici je zaključila da Goldziher nije imao kolonijalni narativ niti je "uključio političke poruke mađarske vlade", a kao glavni razlog za to istakla je činjenicu da ne samo da od njega nije zahtjevano da djeluje propagandno već mu je ukazano na vjersku osjetljivost muslimana u Bosni, te da u skladu s tim treba da bude pažljiviji u onome što će pisati. Rac 2019, 95-96.

različitih osoba.²⁸ Na ovom mjestu je predstavljeno osamnaest pisama i jedna dopisnica koje je Šaćir Sikirić, student Ignaza Goldzihera, tokom šest godina studiranja, od 1916. godine do 1921. godine, slao svome mentoru u Budimpeštu. Pisma tematiziraju probleme sa kojima se susretao tokom školovanja u Budimpešti, literaturu koju je čitao i koju je dobio za zadatak da pročita, poslove koje je obavljao u Sarajevu, te općenite stvari iz njegove svakodnevnice. Pisma su prilikom priređivanja redana hronološki, s tim da je razglednica s čestitkom stavljena na posljednje mjesto. Napisana su na mađarskom jeziku. Za svako od pisama prvo je naznačena signatura, zatim slijedi opširan opis pisma (regesta) na bosanskom jeziku, te tekst pisma na mađarskom jeziku. Prilikom priređivanja teksta korišteni su sljedeći redaktorski znakovi:

- [] – unutar zagrada, u kurzivu, nalaze se napomene priređivača
- [] – unutar zagrada se nalaze slova koja nedostaju u pojedinim riječima
-]] – unutar znakova se nalaze slova, riječi i znakovi koji su naknadno umetnuti ili su umetnuti ispod ili iznad riječi u originalu pisma
- (?) – korišteno kod riječi koje su nečitko napisane i za koje priređivači nisu bili sigurni da su tačno pročitali
- (!) – korišteno kod riječi kod kojih u tekstu pisma nije korišten ispravan oblik
- >(…)< – korišteno na mjestima gdje su riječi ili slova prekrížena i pri tome nečitko napisana

Koliko nam je poznato, iako postoji brojna literatura koja tretira pisma koja su pristizala Ignazu Goldziheru,²⁹ pisma Šaćira Sikirića ranije nisu objavljena niti su korištena u naučnoj literaturi. Građa koja se nalazi u nastavku zasigurno može poslužiti kao vrijedan izvor u proučavanju različitih segmenata prošlosti historije perioda kojem pripada. U prilogu se nalaze i fotokopije dva pisma.

²⁸ Becker et L. 2024; Pisma se čuvaju u okviru Goldziherove ostavštine u Mađarskoj akademiji nauka (Magyar Tudományos Akadémia), a već neko vrijeme su digitalizirana i dostupna za korištenje putem interneta. Vidjeti: https://real-ms.mtak.hu/view/collection/Goldziher_bequest.html (pristupljeno: 1. jula 2024. godine).

²⁹ Vidjeti, između ostaloga: Simon 1986; Becker et al. 2024, 2.

I

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/06, Oglavak, 25. 06. 1916.

Pismo od 25. juna 1916. godine u kojem se Sikirić izvinio Goldziheru što mu nije pisao ranije i da se odmarao od teškog putovanja. Obavijestio ga je da čita literaturu na mađarskom i njemačkom jeziku koju je dobio po njegovom savjetu. Također, napisao mu je da svaki dan čita novine na mađarskom jezika i da se nada da neće zaboraviti mađarski jezik. Sikirić je naveo i da se ima dosta pisati o bosanskim dervišima, da planira čitati o tome, kao i posjetiti najznačajnije redove bosanskih derviša. Na kraju pisma pozdravlja profesora i njegovu suprugu.

Tekst pisma:

[Prva stranica]

Oglavak, 1916. júnus 25.

Méltóságos úr!

Először bocsánatot kérek, hogy eddig mindenféle akadály miatt méltóság[go] dnak nem tudtam írni. Ezentúl nagyon kellemetlen utazás után kellett volna pihennem. Most pedig olvasok magyar és német könyveket, amelyeket az Ön tanács[a] szerint magammal elvittem. Ezenkívül minden napon kapok magyar újságokat, és remélem, hogy nem fogok magyarból sokat elfelejteni.

Boszniai dervisekről sokat lehet írni, csak jövőre erről a tárgyról nekem kell sokat olvasni és esetleg leghíresebb boszniai dervis-klastromokat meglátogatni. Különbén van nekem még sok időm arra és

[Druga stranica]

azt hiszem, hogy lesz jó alkalmam ezt a tárgyat mélyebben elismerni(!)³⁰.

Mély tisztelettel és szíves üdvözlettel Önnek és nagyságos asszonynak

[Potpis] Sikiric Sakir-jától

³⁰ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *megismerni*.

II

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/07, Oglavak, 20. 07. 1916.

Pismo od 20. jula 1916. godine u kojem je Sikirić obavijestio Goldzihera da je dobio njegovo pismo, te da je s velikom radošću primio vijest da je njegov kolega g. Schreiber završio ispitne obaveze s dobrim rezultatom. Sikirić je napisao da se u njegovom fokusu trenutno nalazi Ramazan, ali i da čita "Tefsiri-Taberi" koji je našao u sarajevskoj biblioteci. Pismo završava pozdravom.

Tekst pisma:

Oglavak, 1916. július 20.

Méltóságos apám uram!

Néhány nappal ezelőtt nagy örülemmel(!)³¹ kaptam tisztelt lapját. Végtelenül örültem amikor megláttam, hogy Schreiber(?) kolléga uram olyan jó sikerrel letette a szigorlatot. Szívesen gratulálok! Én pedig most legnagyobb rész[b]en sehri-ramadannal foglalkozom, de tovább is olvasom a "Tefsiri-Taberi"-t, amelyet egy szarajevói könyvtárban megtaláltam.

Mély tisztelettel és szíves üdvözlettel híve,

[Potpis] Sikiric Šakir

III

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/09, Oglavak, 22. 06. 1917.

Pismo od 22. juna 1917. godine u kojem je Sikirić napisao da zbog očeve teške bolesti nije mogao ranije da se javi Goldziheru, iako je Budimpeštu napustio gotovo prije tri sedmice. U nastavku je ukazao na tešku situaciju u kojoj se nalazi zbog očeve bolesti i da uglavnom vrijeme provodi prateći doktore. Pismo se završava Sikirićevim pitanjem vezanim za zdravlje Goldzihera i njegove obitelji, te pozdravom.

³¹U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *örömmel*.

Tekst pisma:

Oglavak, 1917. június hó[nap] 22-én

Méltóságos apám uram!

Nem sokára már három hete lesz, hogy elhagytam Budapestet. Az édes apám rettenetes betegsége volt annak az oka, hogy eddig Méltóságodnak nem írtam semmit. Most is nagyon beteg és nem csinállok semmi mást, hanem orvossal szaladok a városból haza és vissza. Igen kellemetlen időben élek. Nagyon kíváncsi vagyok a Méltóságodnak és az egész családjának egészségi állapotára.

Szíves üdvözlettel maradok méltóságodnak alázatos szolgája.

[Potpis] Sikirić Šaćir

IV

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/10, Oglavak, 08. 07. 1917.

Pismo od 8. jula 1917. godine u kojem je Sikirić obavijestio Goldzihera da je primio njegovo pismo i da mu je zahvalan jer iskazuje interes. Sikirić je naveo da je bolest njegovog oca ozbiljna i da je gotovo nemoguće da stigne obaviti zadatke na polju znanosti koje je sebi postavio. Ipak, piše da će i pored toga nastojati prikupiti što više literature. Upoznao je Goldzihera da je u međuvremenu pronašao nekoliko natpisa i predaja koje se odnose na temu, te da u slučaju da se zdravlje njegovog oca popravi otići u muzej u Sarajevo kako bi potražio stvari korisne za temu kojom se bavi. Pismo završava izrazima poštovanja i pozdravom.

Tekst pisma:

[Prva stranica]

Oglavak, 1917. július hó[nap] 8.

19 Ramadan al-mubarak sene³²

Méltóságos Professzor Uram!

Néhány nappal ezelőtt kaptam a mélyen tisztelt levelét. Legmelegebb hálával tartozom Méltóságodnak olyan melegen kifejezett részvétel[é]ért

³² Napisano arapskim pismom.

irántam. Az edés(!)³³ apámnak betegsége most is olyan nehéz állapotban mint volt. Az én tudományos foglalkozásom a kitűzött feladattal egyelőre majdnem lehetetlen, de mégis annyit amennyit csak lehet igyekezni fogok az anyaggyűjtésben.

[*Druga stranica*]

Mindamelletts addig a tárgyba vágó néhány feliratot és tradíciót találtam. Hogyha édes apámnak egészsége jobbra fog fordulni elmennék Szarajevóba az ottani múzeumban keresni az én szakomra vonatkozó dolgokat.

Mély fiai(!)³⁴ tisztelettel és szíves üdvözléssel maradok Méltóságodnak alázatos szolgálója

[*Potpis*] Sikirić Šaćir

V

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/11, Oglavak, 22. 07. 1917.

Pismo od 22. jula 1917. godine u kojem je Sikirić obavijestio Goldzihera da je nakon duge bolesti njegov otac preminuo. Pismo završava izrazima poštovanja i pozdravom.

Tekst pisma:

Oglavak, 1917. VII. 22.

Méltóságos tanár uram!

Az édesapám hosszú betegsége után tegnapelőtt meghalt.

Mély tisztelettel maradok alázatos szolgálója,

[*Potpis*] Sikirić Šaćir

³³ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *édes*.

³⁴ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *fiú*.

VI

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/08, Oglavak, 18. 08. 1917.

Pismo od 18. avgusta 1917. godine u kojem je Sikirić javio Goldziheru da je primio njegovo pismo prepuno očinske ljubavi i saučešća, te mu zahvaljuje na riječima utjehe i navodi da zbog očeve smrti nije bio prilici da odmah odgovori. Sikirić je napisao i da trenutno završava neke stvari kako kasnije iste ne bi ometale njegov studij u Budimpešti. Pismo završava izrazima poštovanja i pozdravom.

Tekst pisma:

Oglavak, 1917. VIII. 18.

Méltóságos Professzor uram!

Már régen kaptam az apai szeretettel és irántam mély részvétellel(!)³⁵ megtelt levelét, >(…)< de az édesapám halála utáni dolgok eddig nem engedtek válaszolni. Nagyon szépen köszönöm a vigasztalását ilyen nehéz napjaimban. Most már én azzal foglalkozom, hogy elintézzem a dolgokat úgy, hogy ne bántsák az én budapesti stúdió[mo]mat.

Mély tisztelettel és szíves üdvözlettel maradok alázasatos szolgája,
[Potpis] Sikirić Šaćir

VII

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/12, Oglavak, 15. 01. 1918.

Pismo od 15. januara 1918. godine u kojem je Sikirić obavijestio Goldzihera da bi mu već odavno pisao, ali da pošta nekoliko dana nije stizala u selo zbog velikog snijega. Upoznaje Goldzihera da je duže vremena boravio u Sarajevu i da je skupio dosta materijala za diplomski rad. Naveo je i da je ravnatelj šerijatske škole oduševljeno primio dar i da će Goldzihera s time upoznati u posebnom pismu. Napisao je da radi na svojoj tezi i da će u Budimpeštu doći oko 10. februara.

³⁵ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *részvétellel*.

Pismo završava izrazima poštovanja i pozdravom za Goldzihera i njegovu suprugu.

Tekst pisma:

[*Prva stranica*]

Oglavak, 1918. január 15-én

Méltóságos Professzor Uram!

Már régen írtam volna Méltóságodnak, de nagy hó miatt mi nálunk már napok óta nem jár a pósta(!)³⁶. Sokáig voltam Sarajevóban és ottan dolgozatom számára sok szép anyagot gyűjtöttem össze. A seriat-iskola igazgató úr legnagyobb örömmel és hálával fogadta az ajándékot, miről különben Méltóságodnak külön levelet fog írni. Én itten foglalkozom az én dolgozatommal és február 10-e körül jövek(!)³⁷ Budapestre.

[*Druga stranica*]

Legnagyobb tisztelettel maradok Méltóságodnak alázatos szolgája, Méltóságos Asszonynak csókolja a kezét(!)³⁸,

[*Potpis*] Sikirić Šakir

VIII

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/13, Oglavak, 28. 06. 1918.

Pismo od 28. juna 1918. godine u kojem je Sikirić obavijestio Goldzihera da je već odavno kući, ali da zbog porodičnih obaveza nije stigao da mu piše ranije. Napisao mu je da djela koja mu je preporučio za disertaciju nije uspio pronaći, ali da radi na svome zadatku i da se nada da će do kraja godine imati završenu disertaciju. U pismu se nalaze interesantni podaci poput onog da je život u Bosni jako težak i skup, a da je otežavajuća okolnost i snijeg koji je pao 24. juna od kojeg su stradali usjevi. Goldziheru je u ovom pismu javio i da je bio u Sarajevu gdje je razgovarao sa reisu-l-ulemom koji je preko Sikirića poslao pozdrave

³⁶ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *posta*.

³⁷ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *jövök*.

³⁸ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *kezét*.

Goldzheru. Pismo završava izrazima poštovanja i pozdravom za Goldzhera i njegovu suprugu.

Tekst pisma:

[*Prva stranica*]

Oglavak, 1918. júníus 28-án

Méltóságos Tanár Úr!

Már régen érkeztem haza, de mivelhogy családi dolgokkal el voltam foglalta, mind mai napig Méltóságodnak nem tudtam írni. Azokat a munkákat, amelyeket méltóztatott nekem disszertációhoz való olvasmányul ajánlani minden fáradozásom dacára, nem találtam. Mindazonáltal elég

[*Druga stranica*]

sokat foglalkozom a feladatommal és remélem, hogy új évre kész lesz a disszertációm.

Boszniában igen nehéz és drága az élet. Most júníus 24-én erősen havazott és a vetéseink óriási kárt szenvedtek. Szarajevóban voltam és a főtisztelendő Reisz-el-ulemával beszéltem. Méltóságodat szívélyesen üdvözli.

Sok fiai(!)³⁹ üdvözlettel maradok Méltóságodnak alázatos szolgája. Méltóságos

[*Treća stranica*]

Asszonyoknak anyai kezét csókolja

[*Potpis*] Sikirić Šaćir

IX

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/14, Oglavak, 28. 07. 1918.

Pismo od 28. jula 1918. godine u kojem je Sikirić napisao Goldzheru da su prošla dva mjeseca od kada je stigao nazad u Bosnu. Izrazio je brigu, jer je dva puta pisao Goldzheru i nije dobio nikakav odgovor zbog čega je bio zabrinut za Goldzherovo i zdravlje njegove obitelji. Interesovao se za Goldzherovo stanje

³⁹ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *fiú*.

vjerujući da su ga zaokupirale obaveze u uredu dekana. Osim pozdrava, na kraju pisma Sikirić je naveo da radi i na disertaciji i da dobro napreduje, bez obzira na obiteljske obaveze koje ima.

Tekst pisma:

[Prva stranica]

Oglavak, 1918. július 28-án

Méltóságos Professzor Uram!

Pár nap múlva két hónapja lesz, hogy ide érkeztem. Ebben az időben már kétszer írtam Méltóságodnak és mivelhogy nem kaptam semmiféle hírt, úgy Méltóságod mint a tisztelt családja egészségéről bizonyos aggodalmaim támadtak; azért írom ezt a levelet. Mindennek előtt szeretném tudni Méltóságod hogy érzi magát? Nagyon könnyen

[Druga stranica]

elképzelhetem mennyi sok dolga lehet a dékánátusban.

Én amen[ny]it csak a családi dolgaim engednek, disszertációmmal foglalkozom és jól haladok előre.

Méltóságodnak alázatos szolgája

[Potpis] Sikirić Šaćir

X

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/17, Oglavak, 03. 08. 1918.

Pismo od 3. avgusta 1918. godine u kojem se Sikirić zahvalio Goldziheru na diplomskom radu koji mu je poslao. Naveo je da spomenuti rad upravo čita i da je prije nekoliko dana Goldziheru poslao još jedno pismo. Pismo završava izrazima poštovanja.

Tekst pisma:

Oglavak, 1918. augusztus hó[nap] 3-án

Mélyen tisztelt professzor Úr!

Az elküldött értekezést megkaptam. Nagyon szépen köszönöm rám nézve olyan hasznos ajándékért. Éppen most olvasom. Pár nappal ezelőtt Méltóságodnak hosszú levelet küldtem.

Kiváló tisztelettel alázasat szolgálja

[Potpis] Sikirić Šaćir

XI

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/15, Oglavak, 24. 08. 1918.

Pismo od 24. avgusta 1918. godine u kojem se Sikirić zahvalio Goldziheru na pismu i diplomatskom radu koji mu je poslao. Naveo je da spomenuti rad upravo čita i da je pronašao mnogo interesantnih i za sebe korisnih stvari. Upoznaje Goldzihera da dolazi u Budimpeštu čim započnu predavanja. Pismo završava izrazima poštovanja.

Tekst pisma:

Oglavak, 1918. augusztus 24-én

Mélyen tisztelt Tanár uram!

Tegnap kaptam tisztelt levelét. Az értekezés is megérkezett. Mindenkettőért(!)⁴⁰ nagyon köszönöm[!]⁴¹ Sok érdekes és rám nézve hasznos dolgot találok az értekezésben. Éppen most olvasgatom. Mihelyet(!)⁴² kezdődnek az előadások Budapestre jövek(!)⁴³.

Kiváló tisztelettel maradok alázasat szolgálja

[Potpis] Sikirić Šaćir

⁴⁰ U tekstu pisma neispravno napisano. Ispravno *Mind a kettőért*.

⁴¹ U originalu uzvičnik dopisan ispod riječi zbog nedostatka prostora u redu u kojem je riječ napisana.

⁴² U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *Mihelyt*.

⁴³ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *jövök*.

XII

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/16, Oglavak, 25. 12. 1918.

Pismo od 25. decembra 1918. godine u kojem je Sikirić napisao Goldziheru da je nakon pet dana teškog putovanja jučer stigao kući. Također, naveo je da je prije polaska iz Pešte dolazio do Goldziherove kuće da ga posjeti, ali da ga nije pronašao. Pismo završava čestitkama za Novu godinu i praznike, te pozdravom i izrazima poštovanja.

Tekst pisma:

Oglavak, 1918. december 25-én

Méltóságos Professzor Úr!

Tegnap igen kellemetlen és 5 napig tartó utazás után végre haza érkeztem. Mielőtt Pestről elindultam felkerestem Méltóságodat, de otthon nem találtam. Az új évet gratulálom és kellemes ünnepeket kívánok!

Szíves üdvözlettel maradok alázatos szolgája

[*Potpis*] Sikirić Šaćir

XIII

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/04, Sarajevo, 15. 01. 1920.

Pismo od 15. januara 1920. godine u kojem je Sikirić napisao Goldziheru da je prošlo deset mjeseci od kada je napustio Budimpeštu, te da u tom periodu nije ništa čuo o Budimpešti i svojim prijateljima tamo. Dalje je naveo da je u ovdašnjim novinama pročitao mnogo loših vijesti vezanih za Mađarsku, ali da ne zna jesu li istiniti i da samo može nagađati o tome koliko je stanovništvo Budimpešte propatilo u kratkom vremenskom periodu. Tome je dodao da je mnogo razmišljao o Goldziheru i njegovoj obitelji, o uvjetima u kojima se nalaze, ali i da uz sve napore nije bilo mogućnosti da sazna neke informacije. Obradovala ga je informacija da je ponovo počela prometovati poštanska služba između Mađarske

i Jugoslavije, te da će biti u prilici da sazna informacije o dragim profesorima i prijateljima iz Budimpešte. Goldzihera je u nastavku pisma pitao za zdravlje, zdravlje obitelji, o zdravstvenim i prehrambenim uvjetima, te o novostima sa univerziteta. U drugom dijelu pisma Goldzihera je upoznao da je od dolaska u Bosnu u aprilu bio tri mjeseca u Oglavcima, da bi od sredine avgusta bio postavljen za učitelja arapskog i turskog jezika u Šerijatskoj školi u Sarajevu. Naveo je da od tog momenta predaje u Sarajevu i bavi se naukom, te da trenutno proučava djelo Ibn Halduna. Obavještava Goldzihera da u junu planira dolazak u Budimpeštu, kako bi polagao sveobuhvatni ispit, ali da nema podataka u kakvom je statusu njegova prijava, te moli Goldzihera ako bude u mogućnosti da provjeri i javi mu nešto po tom pitanju. Pismo završava s izrazima zahvalnosti i pozdravima Goldziheru i njegovoj obitelji.

Tekst pisma

[Prva stranica]

Szarajevó, 1920. január 15-én

Méltóságos Uram!

Már tíz [hónapja], hogy elhagytam Budapestet. Ebben a hosszú időben Budapestről és az ottani felejthetetlen és őszinte barátaimtól nem hallottam semmit. Az itteni sajtóban sok rossz hírt olvastam Magyarországról és nem tudom vajjon felelnek-e igazságnak? csak annyit sejthetek, hogy Budapest lakósága(!)⁴⁴ ebben aránylag rövid időben sok bajon esett át. Sokszor gondoltam Méltóságodra és családjára,

[Druga stranica]

milyen életet élnek és milyen körülmények között vannak? De hiába volt az egész gondom, mert nem tudtam semmiféle hírt szerezni az ottani állapotokról.

Pár nappal ezelőtt újságokban olvastam, hogy levélpostea Magyarország és Jugoszlávia között kezd közlekedni. Milyen nagy és fontos eset számomra! Mégis hallani fogok valamit kedves tanár uraimról(!)⁴⁵ és más barátaimról(!)⁴⁶, akiket már régóta nem láttam.

Méltóságod hogy méltóztatik lenni? Kedves családja hogy érzi

⁴⁴ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *lakossága*.

⁴⁵ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *uraimról*.

⁴⁶ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *barátaimról*.

[*Treća stranica*]

magát? Milyenek az egészségügyi és élelmezési viszonyok? Mi újság az egyetemen?

Én, mint Méltóságod tudja, áprilisban jöttem Boszniába. Három hónapig Oglavakban voltam és augusztus hó közepe táján az itteni kormány kinevezett engem a seriat gimnázium arab és török nyelv tanárának. Attól kezdve Szarajevóban >(…)< tanítok és emellett tudománnyal foglalkozom. E napokban Ibn Khaldun munkáját tanulmányozom.

Júniusban szándékozom Budapestre

[*Četvrta stranica*]

jönni hogyha lehetne. Szeretnék szigorlatozni, de nem tudom mi van az én kérvényemmel, melyet, mint méltóztatik tudni, dékánátuson át magyar minisztériumba küldtem egy féléves beszámolás ügyében. Ámbár szégyenlem magam ezzel a saját ügyemmel Méltóságodat terhelni, mégis nagyon hálás leszek, ha ebben az ügyben a bölcsészeti dékánátustól valami felvilágosítást kaphatnék.

Méltóságodat és az egész családját szívélyesen üdvözöl örök hálával tartozója:

[*Potpis*] Sikirić Šakir

XIV

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/05, Sarajevo, 09. 05. 1920.

Pismo od 9. maja 1920. godine u kojem se Sikirić zahvalio Goldziheru na iskrenoj pomoći, te ga je upitao za njegovo i zdravlje njegove porodice. Upoznao ga je da je njegova disertacija na Eötvös Collegiumu i da je pisao pismo upravi Baron Eötvös Collegiuma da njegov kolega tamo spremi dokumentaciju kako bi Sikirić mogao pristupiti polaganju sveobuhvatnog ispita. Također, naveo je da u junu neće doći u Budimpeštu zbog obaveza na poslu i da će ispit moći polagati tek u septembru. Na kraju provjerava istinitost informacije da prof. Nemeth više nije na poziciji profesora turskog jezika na Univerzitetu, te napominje da je završio s čitanjem Ibn Haldunove Mukadime. Pismo završava s izrazima poštovanja i pozdravima.

Tekst pisma:*[Prva stranica]*

Szarajevó, 1920. május 9-én

Méltóságos Tanár uram!

Április 14-én kelt levelét máma megkaptam. Nagy hálával tartozom olyan nagy és őszinte szívessége miatt. Méltóságod és a tisztelt családja hogyan érzi magát?

A disszertációm és az indexem ott van az Eötvös Collegiumban és azért éppen most írok egy levelet a B. Eötvös Collegium igazgatóságának, hogy egy ottani kollégám által a karnak átadja a szükséges példányokat és kérvényt. Most júniusban

[Druga stranica]

nem jöhetek szóbeli vizsgára azért, mert az én iskolámban az előadások csak június vége felé végződnek. Szeptemberig tehát kell várnom és akkor minden esetre jöve(!)⁴⁷ vizsgázni. Nem tudom, ki a török nyelv tanára mostan, mert azt hallottam, hogy Németh tanár úr már nem tanít.

Én jól érzem magam. Ibn Khaldun "Mukaddimáját" már befejeztem.

Mély tisztelettel és őszinte(?) üdvözléssel maradok alázatos szolgája

[Potpis] Šakir Sikirić

XV

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/02, Sarajevo, 05. 10. 1920.

Pismo od 5. oktobra 1920. godine u kojem je Sikirić pisao o razlozima zbog kojih se šest mjeseci nije mogao javiti Goldziheru, pa ističe prekid poštanskih komunikacija i tromjesečni godišnji odmor u Oglavcima. U nastavku ga je Sikirić upitao za njegovu i zdravlje njegove obitelji, te za zdravstvene i prehrambene uvjete u Budimpešti. Sikirić je u ovom pismu naveo da je zadovoljan svojim poslom, da predaje i uči, te da je završio čitati Ibn Halduna i da je nakon toga počeo čitati alf layla wa-layla. Završio je sa čitanjem tog prvog toma i konstatirao je da se

⁴⁷ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *jövök*.

radi o interesantnom štivu. Sikirić je napisao da posebnu pažnju prilikom čitanja posvećuje jezičkim idiosinkrazijama, hadisima, stihovima iz Kur'ana i običajima, te da vrši komparacije sa običajima iz srednjovjekovne Evrope. U tom smislu zatražio je i smjernice za dalja istraživanja od Goldzihera. Naveo je i da časopis "Der Islam" nije dobio iako je ponovio narudžbe, te da će maju doći da doktorira jer nije u prilici da prije toga dobije dopust. Pismo se završava pozdravom za Goldziherovu suprugu i sina, Bartonieka, Nemetha, Hellera i posebno Goldzihera.

Tekst pisma:

[Prva stranica]

Szarajevó, 1920. október 5-én

Méltóságos Tanár uram!

Hat hónapja már, hogy nem tudtam Méltóságodnak írni. Ennek először az az oka, hogy a postaközlekedés meg volt szakítva. Azonkívül több mint három hónapi vakációt faluban, Oglavakban töltöttem. Méltóságod és tisztelt családja hogyan érzi magát? Milyenek az egészségügyi és élelmezési állapotok?

Én sorsommal meg vagyok elégedve. Tanítok és tanulok. Ibn Khaldunt már befejeztem és mostan hozzá fogtam az *alf layla wa-layla*⁴⁸ olvasásához.

[Druga stranica]

Az első kötetét(!)⁴⁹ már átmentem. Nagyon érdekes munka. Olvasás közben nyelvi sajátságokat(?), haditeket, koránverseket és a munkában előforduló vitéz szokásokat kutatom. Különösen az utolsó momentum nagyon érdekes, mert az ottan található és a középkorban Európában uralkodó vitéz szokások között feltűnő hasonlóság mutatkozik. Talán mindkettő Elő-ázsiaiában(!)⁵⁰ született. Különben ebben a tekintetben Méltóságodtól szíves útbaigazításokat várok.

"Der Islam" című folyóiratot többszöri megrendelésem dacára

[Treceá stranica]

eddig nem kaptam. Májusban jövek(!)⁵¹ doktorálni, mert előbb nem kaphatok szabadságot.

Méltóságos asszonyomnak csókolom a kezét. Tisztelt fia urat, Bartoniek

⁴⁸ U originalu napisano arapskim pismom, na ovom mjestu stoji transkripcijski oblik.

⁴⁹ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *kötetén*.

⁵⁰ U tekstu pisma gramatički pogrešno napisano. Ispravno *Elő-Ázsiában*.

⁵¹ U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *jövök*.

Méltóságos urat, Németh meg Heller tanár urakat különösen Méltóságodat szívélyesen üdvözöl tanítványa.

[Potpis] Sikirić Šaćir

XVI

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/03, Sarajevo, 12. 12. 1920.

Pismo od 20. decembra 1920. godine u kojem je Sikirić čestitao nadolazeću Novu godinu Goldziheru i njegovoj obitelji uz izraze zahvale.

Tekst pisma:

Szarajevó 1920. december 12-én

Méltóságos Tanár Uram!

A közellevő új évet gratulálom és Méltóságodnak meg az egész családjának sok szerencsét kíván örök hálával tartozója

[Potpis] Šaćir Sikirić

XVII

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/18, Sarajevo, 04. 05. 1921.

Pismo od 4. maja 1921. godine u kojem je Sikirić obavijestio Goldzihera da je trebao već davno oputovati u Budimpeštu kako bi obavio ispit, ali da u tome nije uspio jer su ga spriječili loš prevoz i obaveze u službi. Ipak, najavljuje dolazak u Budimpeštu početkom juna kako bi doktorirao. Naveo je da je pisao svome prijatelju dr. Pálu Lukcsicsu koji je njegovu disertaciju već predao na recenziju. Goldzihera je obavijestio u ovom pismu da će ispit iz semitske filologije polagati kao glavni predmet, dok će tursku lingvistiku i hrvatsku književnost polagati kao sporedne predmete. Izrazio je nadu da će profesori dopustiti takav način grupiranja. Pismo završava pozdravima Goldziheru i njegovoj obitelji, te sa izrazima poštovanja.

Tekst pisma:

Szarajevó, 1921. május 4-én

Méltóságos Tanár Uram!

Mint Méltóságod tudja régen kellett volna Budapestre jönnem(!)⁵² szigorlatozni. Rossz közlekedés és hivatalos dolgok megakadályoztak engem e szándékomban. Végre elhatároztam most június elején Budapestre jönni és doktorálni. Ebben az ügyben írtam egy ottani barátomnak dr. Lukcsics Pálnak (Eötvös Collegium tanára), aki már beadta bírálásra a doktori értekezésemet. Sémi philológia mint főtárgy és török nyelvészet meg horvát irodalom mint melléktárgyakból fogok vizsgázni. Remélem, hogy tisztelt tanári kar ezt a tárgycsoportosítást megengedi.

Mély tisztelettel és hálával maradok

Tisztelt családját alázatos szolgája

üdvözlöm.

[Potpis] Sikirić Šaćir

XVIII

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/19, Sarajevo, 04. 06. 1921.

Pismo od 4. juna 1921. godine u kojem je Sikirić čestitao Goldziheru 71. rođendan uz želju za puno sreće i dug život.

Tekst pisma

Szarajevó, 1921. június 4-én

Mélyen tisztelt Tanár Uram!

71. születésnapja alkalmából Méltóságodnak sok szerencsét és hosszú életet kíván tanítványa

[Potpis] Sikirić Šaćir

⁵² U tekstu pisma iskorišten pogrešan izraz. Ispravna riječ *jönnöm*.

XIX (Dopisnica)

Signatura:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK) GIL/39/08/01, Budimpešta, 22. 01. 1917.

Dopisnica od 22. januara 1917. godine u kojoj je Sikirić uz izraze poštovanja čestitao Goldziheru na nagradi koju je dobio.

Tekst dopisnice:

[*Prednja stranica sa podacima primaoca i pošiljaoca*]

Levelező-Lap

feladó: Sikirić Šaćir

Eötvös Collegium

Méltóságos

Goldziher Ignác

egyetemi tanár úrnak

Budapest VII.

Holló utca 4.

[*Tekst čestitke na poleđini*]

Budapest 1917. június 22.

Szívem mélyéből gratulálom kitüntetését.

Alázatos szolgája

[*Potpis*] Sikirić Šaćir

Summary

The Letters of Šaćir Sikirić to Ignaz Goldziher

After the death of Ignaz Goldziher, a corpus of over 13,000 letters from approximately 1,650 different correspondents was found in his legacy. This collection includes 18 letters and one postcard sent by Šaćir Sikirić, a student of Goldziher, over six years of study, from 1916 to 1921, to his mentor in Budapest. The letters discuss the challenges Sikirić faced during his studies in Budapest, the literature he read and was assigned to read, the work he carried out in Sarajevo, and general aspects of his everyday life. The letters are written in Hungarian. The paper provides the original texts in Hungarian along with detailed descriptions of the content in Bosnian. Although there is extensive literature dealing with the letters received by Ignaz Goldziher, the letters of Šaćir Sikirić have, as far as we know, not been previously published or utilized in academic research. The material presented here serves as a valuable source for studying various aspects of the historical period to which it belongs.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Neobjavljeni:

Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB)

- Arhiv islamske zajednice (AIZ), fond: Ulema medžlis (UM)

Historijski arhiv Sarajevo (HAS)

- Glavni odbor muslimana za Bosnu i Hercegovinu (GOMBIH)

Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár (MDKL)

- Pismo Géze Bartonieka udruženju "Julián Egyesülete" za finansiranje studija Šaćira Sikirića. Budimpešta, 30. juni 1916, Kut. 35, Šif. 32/1916, dokument 52

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény (MTA KIK)

- GIL/39/08/01, 1-19.

ELTE Levéltár

- 8/l.3.80.
- 1/f-l.22.425

Internet izvori:

- https://real-ms.mtak.hu/view/collection/Goldziher_bequest.html (zadnji puta pristupljeno: 1. jula 2024. godine).

LITERATURA

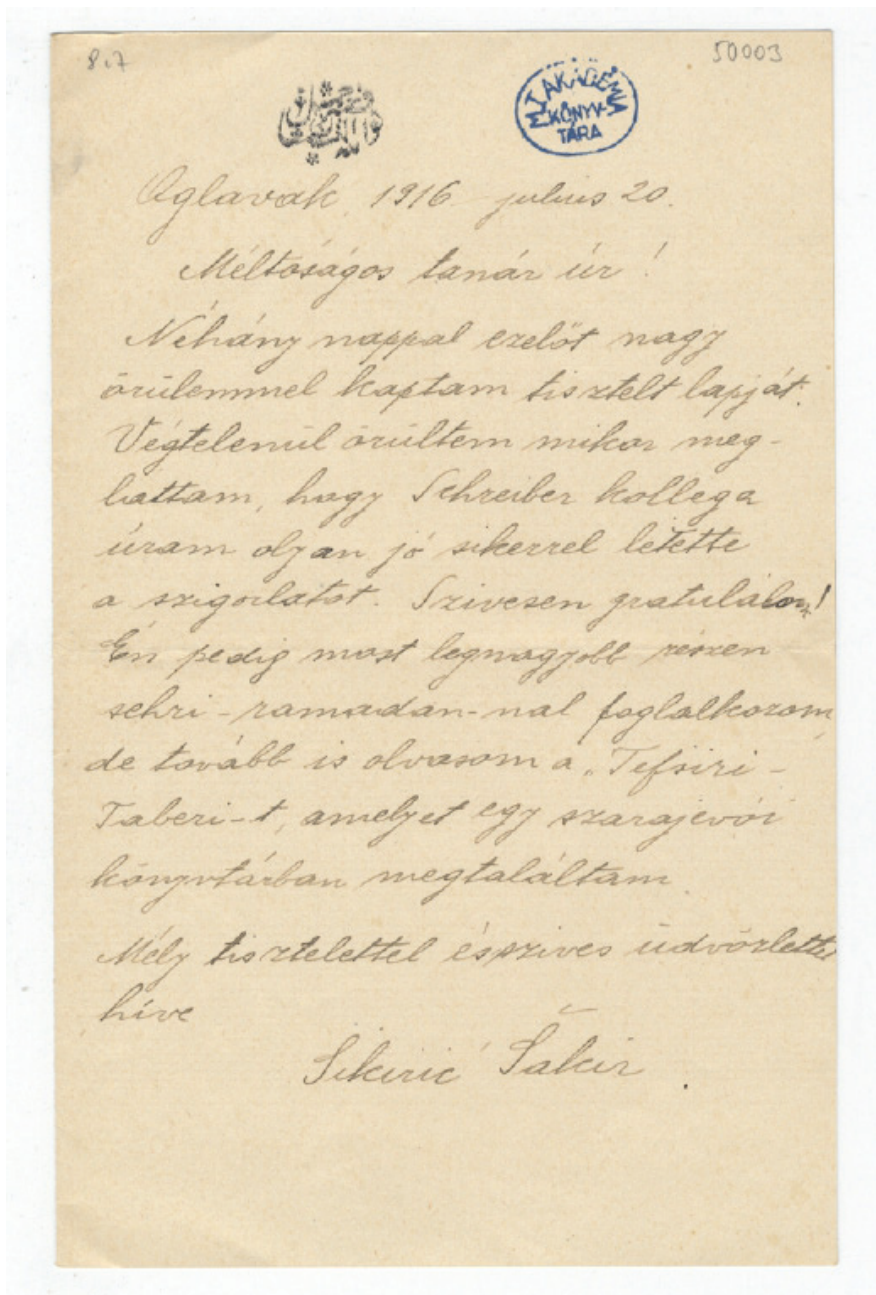
- Bavčić, U. 2003. *Merhamet (1913-2003)*. Sarajevo: Muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet".
- Becker, H-J. et al. 2024. Scholarly Correspondence: Mapping the DNA of Scholarship. An Introduction. In: *Building Bridges: Ignaz Goldziher and His Correspondents*, Leiden: Brill, 1-8.
- Bećirović, D. 2012. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije: (1945-1953)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za

- Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Islamska zajednica u Hrvatskoj Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Sarajevo: Institut za istoriju.
- Bušatlić, I. 2014. Dr. Šaćir Sikirić (1893-22. Septembar 1966) – utemeljitelj moderne bosanskohercegovačke orijentologije. *Znakovi vremena* 17 (64): 13-24.
 - Buljina, H. 2019. *Empire, Nation, and the Islamic World: Bosnian Muslim Reformists between the Habsburg and Ottoman Empires, 1901-1914*. PhD thesis, Columbia University.
 - Čehajić, Dž. 1986. *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Orijentalni institut.
 - Dietrich, J. 2013. Islamic Studies and Religious Reform. Ignaz Goldziher – A Crossroads of Judaism, Christianity and Islam. *Der Islam* 90, no. 1 (2013): 106-126.
 - Dietrich, J. 2019. Ignaz Goldziher (1850-1921): Religious Reform and the Foundation of a Humanistic Discipline. *History of Humanities* 4 (2): 293-297.
 - Duranović, A. 2010. Prva godina Prvog svjetskog rata: Džemaludin ef Čaušević nas stranicama "Sarajevskog lista". *Prilozi instituta za historiju* 39: 175-184.
 - Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu. 1980. *Spomenica (1950–1980)*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
 - Garai, I. 2019. *An Elite Teacher Training Institute. The History of Eötvös József Collegium 1895-1950*. Budapest: ELTE Eötvös College.
 - Grozdanić, S. 1967. In memoriam: Šaćir Sikirić. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* 4: 413–415.
 - Harders, L. 2014. Legitimizing Biography: Critical Approaches to Biographical Research. *Bulletin of the German Historical Institute Washington, D.C.* 55: 49-56.
 - Hasanbegović, Zlatko. 2001. O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. *Časopis za suvremenu povijest* 33 (1): 75-89.
 - Jahić, A. 2010. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Islamska zajednica u Hrvatskoj.
 - M. H. 1966. Merhum profesor dr. Šaćir Sikirić. *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ* 29 (11-12): 604-606.

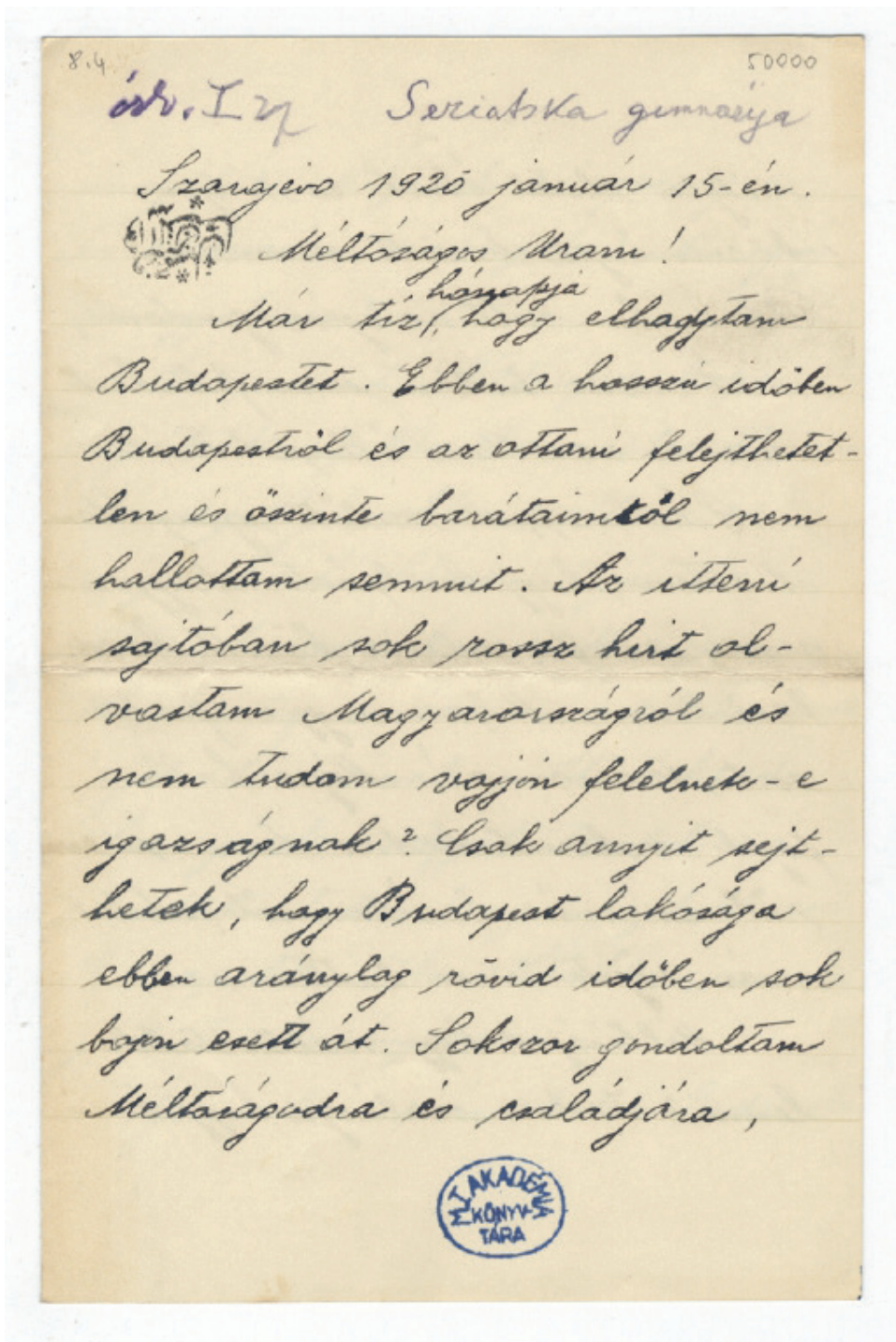
- Maslo A. 2022. "Bistar, naobražen i čedan": Znanstveni put i razvoj Hamdije Kreševljakovića (1888–1959)" u: *Hamdija Kreševljaković, Nekrolozi*, Sarajevo: O.Z. Rekultura/ U.G. Videoarhiv, 7-41.
- Omerika, A. 2014. *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime (1918–1983)*. Balkanologische Veröffentlichungen Geschichte – Gesellschaft – Kultur Bd. 54. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Rac, K. F. 2019. Arabic literature for the colonizer and the colonized Ignaz Goldziher and Hungary's eastern politics (1878–1918). *The Muslim Reception of European Orientalism: Reversing the Gaze*. Susannah Heschel, Umar Ryad (eds.), London and New York: Routledge, 80-102.
- Scheiber, A. (ed.). 1978. *Ignaz Goldziher: Tagebuch*. Leiden: E. J. Brill.
- Sikirić, Š. 1941. Tekija na Oglavku. *Gajret. Kalendar za godinu 1941*, 42-51.
- Simon, R. 1986. *Ignác Goldziher : His Life and Scholarship As Reflected in His Works and Correspondence*. Budapest, Leiden: Library of the Hungarian Academy of Sciences; E.J. Brill.
- Tamás, T. 2023. *Ignaz Goldziher as a Jewish Orientalist: Traditional Learning, Critical Scholarship, and Personal Piety*. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2023.
- T(raljić), M. 1967. Objavljeni radovi profesora rahm. dr. Šaćira Sikirića, (Povodom godišnjice smrti). *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ* 30 (11-12): 545–548.
- T(raljić), M. 1977. Prof. dr Šaćir Sikirić (Povodom desetogodišnjice smrti). *Takvim za godinu 1977*: 222–227.

PRILOZI

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény
(MTA KIK) GIL/39/08/07, Oglavak, 20. 07. 1916.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Keleti Gyűjtemény
(MTA KIK) GIL/39/08/04, Sarajevo, 15. 01. 1920.

mitgen életet élnek és mitgen
körülmények között vannak?

De hiába volt az egész gondom,
mert nem tudtam semmiféle hírt
szerezni az ottani állapotokról.

Pár nappal ezelőtt újságokban
olvastam, hogy levélpostán Magyar-
ország és Jugoszlávia között kezd
közlekedni. Mitgen nagy is fontos
eset számomra! Mégis hallani
fogok valamit kedves tanár uraim
ról és más barátaimról, akiket
már rége óta nem láttam.

Méltóságod hogy méltosztatik
lenni? Kedves családja hogy éri

magát? Mitgenek az egészségi
és élelmiszeri viszonyok? Mi újság
az egyetemen?

Én, mint Méltóságod tudja,
áprilisban jöttem Boszniába. Három
hónapig Oglovaiban voltam és
augusztus hó közepé táján az
itteni kormány kinevezett engem
a seriat-gimnázium arab és török
nyelvi tanárának. Attól kezdve
Szarajevóban ~~magam~~ tanítok és
amellyel tudományommal foglalkozom.
E napokban Ibrü - Chaldun munká-
ját tanulmányozom.

Júniusban szándékozem Budapestra

jönni hagyha lehetne. Szeretnék
 szigorlatosni, de nem tudom mi
 van az én kérvényemmel, neget,
 mint méltosztatik tudni, deká-
 nátuson át magyar miniszteriumba
 küldtem egy felévi beszámoló ügy-
 ben. Amikor mégynkem magam
 ezrel a saját ügyemmel Méltó-
 ságodat terhelni, mégis nagyon
 hálás leszek, ha ebben az ügyben
 a bölcsőrethari dekániatustól vala-
 mi felvilágosítást kaphatnék.

Méltóságodat és az egész család-
 ját szívéljesen indvöröl örök
 hálával tartozója:

Sikirič Sakur.

DOI: 10.46352/23036974.2024.199
UDK: 821.163.6.09-992 Marinko J."18"
821.163.6-992=163.43
Prevod / Translation
Primljen / Received: 28. 6. 2024.
Prihvaćen / Accepted: 15. 11. 2024

DIJANA HARČEVIĆ ČATIĆ*
Josip Marinko
"Iz Novega mesta u Bosnu"

Historijski i literarni kontekst nastanka putopisa

Ustanak iz 1875. i okupacija Bosne i Hercegovine (1878.) sa strane Austro-Ugarske su pored simpatija slovenske javnosti i dobrovoljaca, privukli simpatije i slovenskih literata. Neki od njih pisali su o političkim i vojnim događajima kao što je Jernej Plemeniti Andrejka drugi su svoje utiske opisali u prozi i stihovima kao što su bili Josip Stritar, Simon Gregorčič, Jakob Aleševc, Josip Pagaliruzzi (psd. Krilan), Miroslav Malovrh, Luka Pintar, Jakob Sket i dr. Simpatije koje su se oblikovale u periodu od 1875. do 1878. godine poslužile su kao osnova za otkrivanje *austrijskog juga* i počak suživota sa *južnom braćom*. Austro-Ugarska okupacije Bosne i Hercegovine pored emotivnog zadovoljstva nosila je u sebi sigurno i višeputa navođeni privredni benefit i koristi da bi "Bosna mogla dati kruha i profit mnogim Slovincima", posebno obrtnicima. Obrazovan, civiliziran i pun entuzijazma Marinko kreće na put u Bosnu i Hercegovinu, koja je u europskim krugovima važila za "eksotičnu" državu zbog svoje historijske specifikke. Historijski putopis koji je pred nama svjedoči o narodu, navikama i običajima na jednoj strani dok sa druge strane pomjera geografske i kartografske granice, uvećavajući historijsko i kulturološko znanje onih koji su ostali kod kuće.

Iz Novog mesta u Bosnu

Neka bude šta hoće, ljetos moram!, govorio sam početkom jula prošle godine. *Idem pogledati slovensku braću u novoj Austriji*. Naime, već dvije godine

*Dijana Harčević Čatić, Ljudska univerza Koper, Cankarjeva ulica 33, 6000 Koper, e-mail adresa: dijana.harcevic.catic1@gmail.com

namjeravam praznike provesti tako da se uputim u *slovensku Švicarsku*, a oba puta je nešto iskršlo pa odluku nisam ispoštovao. Zbog toga je sad bila moja volja toliko odlučna – i otišao sam.

Najkrasnije jutro nas je ispraćalo, mog druga gospodina J. i mene, kad smo 16. jula sjeli u kočije na novomeškom velikom trgu. Gospodin drug žurio je u svoj rodni kraj, lijepu Savinjsku dolinu, a ja prema hrvatskoj prijestolnici: zbog toga smo putovali skupa do Brežica. Bio sam ćutljiv. Po običaju u to vrijeme putovao sam i ja u svoj rodni grad, zato je razumljivo da su misli letjele kući. Možda sam vjerovao upozoravajućim glasovima da ne idem tako bezbrižno u Bosnu. Neki dobronamjerni gospodin čak mi je ubacio revolver u putnu torbu, jer je dolje još uvijek nesigurno. Razvedrio sam se nakon što sam tokom hranjenja naših konja obavio molitvu u Kostanjevici. Tako draga mi je Kostanjevica još uvijek! Tu sam prvo službovao i preživio mnogo prijatnih dana. Zato mi je ostala u dobrom sjećanju i volim navratiti u nju. Tu sam se pomolio u crkvi za sretan put.

* * *

Srećan sam bio da smo stigli do stanice Sunje, gdje se željeznica dijeli u dvije pruge: prema Brodu uz Savu i uz rječicu Sunju preko sedla Majur u dolinu Une. Moji sadašnji saputnici su naime svi krenuli u Brod, ja sam presjeo i dobio jako ljubazno društvo, trgovca I. iz Siska, koji je već mnogo puta bio na Kranjskom i nekog financijskog birokratu, oba vrlo ljubazna.

Voz vozi prema zapadu, napuštajući dolinu Save i vozi naprijed po Sunjskoj dolini, koja se sužava prema planini Majur. Kraj je zanimljiv i rodan, ali sve ukazuje da nema vrijednih ruku. Od sela Majura naprijed je pruga sve više i više strma: prolazimo kroz dva tunela i pred nama je dolina i rijeka Una, koja dijeli Hrvatsku od Bosne. Unska dolina je lijepa, posebno je privlačan pogled na lijevo prema istoku, gdje se pod Majurom nalazi austrijsko trgovište Kostajnica, povezana mostom sa suprotnom turskom Kostajnicom. U austrijskom dijelu čovjeka pozdravljaju vitki zvonici katoličke i saborne crkve, zgrade i veliki novi franjevački samostan: u turskom dijelu najviše pažnje privlači munara od džamije, zato što je ta bila prva koju sam vidio uživo. Most između dvije Kostajnice je bio valjda napravljen za vrijeme Napoleona I. Tako mi je tvrdio financijski birokrata.

Preljep je pogled na suprotnu stranu. Planina, prilično visoka, obavijena mladim drvljem, koje tako dobro prija oku: usput su posijane bosanske kolibe (kuće), jednostavnije su nego što možeš zamisliti; samo jedna je nekoliko

veća i ljepša. Koliko sjećanja se vraća čovjeku kad vidi Unu, granicu nekadašnje osmanske vlasti! Koliko hajdučkih četa ju je prekoračalo, kad su išle krasti u naše krajeve, koliko je suza kanulo u nju onih koji su Osmanlijama pali u sramotno i grozno ropstvo. Hvala Bogu da se među tim tužnim sjećanjima rađaju i sretna sjećanja. Dana 29. jula 1878. godine su ponosno stupile naše čete na bosansko tlo. Orkestar je svirao, topovi su grmili, našim vojnicima je srce jako udaralo od oduševljenja da u ime cara zauzimaju novu državu. Tu preko rijeke prešao je mađarski puk *Sachsen-Meiningen* dok su naši slovenski vojnici prelazili Savu kod Gradiške. Bosanski hrišćani su naše momke dočekali sa oduševljenjem. Kako smo se samo mi koji smo ostali kod kuće radovali. Koliko smo samo očekivali, obećane zlatne gradove, ne samo mladi, nego čak i sijedi starci!

Željeznička stanica Kostajnica je velika zgrada sa kafanom. *Kranjca* možeš naći svugdje, izletilo mi je iz usta, kad mi je Slovenac H. poslužio kriglu piva, uskoro sam našao još jednog Slovenca, trgovca M., iz Črnomelja; tokom razgovora sa njima, imao sam osjećaj kao da sam kod kuće. Voziti se pored Une je privlačno. Upravo tu imaš priliku da primijetiš razliku između austrijske i osmanske carevine. *Gdje stane kopito turskog konja, tamo trave ne raste*, tvrdili su naši očevi. Žalostna realnost je takva da se na austrijskoj strani mogu vidjeti drveni domovi, barem slični ljudskim bivalištima, dok se na bosanskoj strani može vidjeti samo jadne kolibe: *Dodao bih da su mnogi svinjci kod nas dosta bolji od tih rupa.*

Kod Volinja smo se spustili niz rijeku Unu. Prva bosanska stanica je Dobrljin, zatim Novi. Željeznica je odavde naprijed pod vojnom upravom, isto kao i pošta. Prije nego odemo naprijed moram se osvrnuti još jednom na Sisak, jer sam žurio u nedjelju, gdje sam ostavio dio svog sjećanja, odnosno jezika. Kad sam govorio o historiji toga grada, preduhitrio sam se kazajući da je grad branio Zrinjski 1593., a nije ga branio niko iz roda Zrinjskih, nego dva kanonika iz Zagreba, dok nisu Kranjci i Hrvati tu Osmanlije potpuno potukli. Mislim da ne treba podsjećati čitatelja o tome kako je slavni Nikola Zrinjski branio Siget u Ugarskoj. Sada uđimo bez loše savjesti u Bosnu i pogledajmo najprije njeno lice i prošlost njene sestre Hercegovine.

Svako zna gdje je Bosna; njene su granice vidne na kartama. Te granice nisu bile uvijek iste. Bila je veća pa manja; jedno vrijeme bila je na zapadu do Dubice na Uni i do otoka Brača, a na istoku do Smedereva i rijeke Morave.

Bosanskohercegovački reljef najlakše je predstaviti kao brdovit i gorovit od hrvatsko-dalmatinske pa sve do crnogorske granice. Taj pás je razvodni pas od Crne Gore i Jadranskog mora. Sastavljen je iz više viših i nižih planina koje dijele Bosnu od Hercegovine. Bosanske vode hite ka crnomorskom slivu, dok se hercegovačke izlijevaju u Jadransko more. Od razvodnog pása, gorske djelatnosti u Bosni se smanjuju i dijele u pojedinačne vijence prema sjeveru do rijeke Une. Na zapadu se prostire planinski vijenac uporedo sa zaleđem Jadranskog mora. Zato je Bosna nekako u stupnjevima, a Hercegovina kotlina. Iz toga nekako zaključujemo zašto se je Hercegovina, nekadašnji Hum, Travunja, sa Bosnom ujedinila tek nakon mnogo napora; i zašto su humski gospodari tako čeznuli ka samostalnosti.

Prva Bosna, rekao bih matica cijele države je gornja Bosna, tj. oko gornjeg toka rijeke Bosne do Vranduka – Vratnika. Iz tih brda se širio posjed uvijek dalje, polako dosežući i u ravnine – Posavinu i napokon do prisvajanja Humske zemlje. Bošnjaci Bosnom nazivaju samo brdski dio od Sarajeva do Žepča, od Žepča do Save je Posavina. U Hercegovini se sve nekako slaže.

Nešto iz historije! Ko su bili prvi stanovnici u Bosni i Hercegovini – Besi, Iliri ili Slaveni, to se naime ne može odrediti. Znamo samo da je država grozno trpila nakon različitih vojski, prije nego je bila osvojena od strane Rimljana (od 78. godine p. n. e. do 9. godine n. e.), zatim kasnije od Gota (493–555.) i Avara (543–600.) dok je na kraju nisu naselili Slaveni u prvoj polovini 7. stoljeća. Pošto je bila između Hrvata i Srba, bila je pokorna jedno vrijeme jednima, drugo vrijeme drugima; tek u prvoj polovini 11. stoljeća je postala samostalna banovina. Godine 1135. pala je pod vlast ugarskih Arapadoviča, ali to nije trajalo dugo te se od godine 1154. do 1163. imenuje samostalni bosanski ban. Za vrijeme moćne bizantske vlasti u vrijeme cara Emanuela (1166–1180.) Bosna je bila pokorna Grcima. U to vrijeme državu je razjedao rak – vjera patarenska ili bogumilska. Bogumili su bili jako slični nekadašnjim manihejcima, koji su bili puni praznovjerja tvrdeći da je ženidba loša stvar poslana od vraga. Srećom, nije dugo trajala, nakon čega je uslijedio bosanski sretni period silnog bana Kulina, koji je na početku bio pataren a kasnije katolik. Bosna je pod njegovom vladavinom ojačala i bila jako ponosna. Po svjedočenju dubrovačkih pisaca to su bile rodne godine; mnogo kasnije je u narodu spominjano ako se ponovi dobra ljetina: *Pridem' v dni Kulinovi*. I dan danas se Bošnjaci – seljaci rado sjećaju Kulina, govoreći: *Počeo pripoviedat' koješta od Kùlina bana*. Nasljednici su mu bili većinom bogumili, zbog čega su križari opustošili Bosnu od 1234. do 1239.

godine. Ubrzo nakon toga su je zgasili i Tataři, nakon njihovog poraza su počeli ugarski kraljevi stupati u bogatu državu, naprimjer Bela IV. Kad su se smirile domaće netrepeljivosti, hrvatski knezi su se raširili po Bosni. Osvojio ju je plavi ban Stefan Kotroman i njegov sin Stefan Kotromanić. On je osvojio i Hum i svu zemlju do otoka Korčule, uznemirujući čak i Dubrovnik. I on je isto na početku bio bogumilski krivovjerac, ali prihvatio je vjeru katoličku i tako svojoj državi dao pravno uporište. Njegov nasljednik St. Tvrtko I. se proglasio kraljem 1376. godine, kasnije pridobivši čak naziv *kralj Srbima i Primorjem*. Narod ga je zvao samo Tvrtko, kad se okrunio dodao je naziv Stefan, izabravši si svetog mučenika za zaštitnika novog kraljevstva. Po uzoru na njega svi bosanski kraljevi zvali su se Stefani. Nažalost, kraljevstvo nije dugo opstalo: uzrok je tinjao u unutrašnjim nemirima i neprijateljima. Već za vrijeme njegovog nasljednika Stefana Dabiše pobunili su se domaći nezadovoljnici, a u Bosnu su po prvi put upali Turci 1398. u vrijeme Bajazida i opasno je opljačkali. Ubrzo su počele krvave borbe za prijestol za kojeg su se borili razni moćnici. Toliko su bili zaslijepljeni da su čak Osmanlije pozvali u pomoć, naprimjer Hrvoje što je bilo Mehmedu I. povoljno da se miješa u unutrašnje bosanske stvari. Osmanlije su strašno opustošili Hercegovinu i gornju Bosnu 1416., tada su uzeli župu Vrhbosnu. Od tada Bosna nije više bivala u miru. Godine 1437. Stefan Tvrtko II. morao se pokloniti Muratu II. obećavši mu porez u višini od 25.000 zlatnika, samostalnost je time izgubljena. Bogumili su u to vrijeme imali veliki utjecaj. Stefan Tomaš ih je pokušao zatrati i osloboditi se osmanskog jarma, ali ubili su ga iz zasjede. Još odlučnije protiv Osmanlija krenuo je Stefan Tomašević. Dobivši krunu od pape Pije II., prekinuo je davati porez Mehmedu II., a pošto nije dobio od zapada obećane pomoći i zato što je bilo dosta domaćih bogumilskih nezadovoljnika, kralj je pao, a sa njim i prelijepa država u ropstvo od 400 godina. Nakon tih kratkih historijskih sjećanja vratimo se nazad u Novi.

Novi je gradić na desnoj obali Une i lijevoj obali rječice Sane, koja se ovdje izljujeva u Unu. Ima oko 3250 stanovnika većinom muslimana. Koliko mogu vidjeti sa željeznice; mjesto je dosta lijepo, ima dvije džamije i jednu katoličku kapelu. Na suprotnoj hrvatskoj strani nalazi se Dvor, lijep grad sa ponosnom katoličkom crkvom, koja se prijatno svijetli podno gora. Saputnik, financijski birokrata rekao mi je da je Dvor dobio ime od cara Josipa II., kad je on tamo prenoćio. Rekao mi je i prijašnje ime ali sam zaboravio. Car Josip II. u mnogo čemu nije sudio mudro, ali hvale vrijedna je njegova dobra volja, posebno što se

tiče Balkana i osmanske sile. Kamoli sreće da se je Bosna oslobodila u njegovo vrijeme, sve bi bilo drukčije sad. Ne bi bila tako zapuštena i slabo obrađena. Da je imao sreće otjerati Osmanlije, kao što je želio, kako bi drukčija bila stara Austrija, naša draga domovina! Una je tu široka, šumeći pada njezina voda u prirodnim slapovima. Ljudskoj ruci bi bilo malo za doraditi i izvrsna brana bi bila napravljena. Na rijeci je nekoliko mlinova, nabrojao sam ih sedam. Stvarno je ugodno gledati mlinove kako vrte u ravnoj liniji, po brvnu se može kretati od mlina do mlina. Na kolodvoru je jako živo; od slabo obučениh radnika je sve ključalo, krenuli su u južnu Bosnu. Riječ je valjda o domaćinima. Kad sam ih vidio u tako jadnoj odjeći, shvatio sam da je prema jugu siromaštvo još veće. Kao i svugdje i tu se prema radnicima odnosi jaderno: sprovodnik ih je istjerao ne tako ljubazno u tijesne vagone. Na željeznici sam vidio dosta daščica, daske, cijele hrpe drveta, sve je upućivalo na to da Bosna ima dosta bogastva. Tu sam prvi put vidio pokrivenе muslimanke; kod obližnje kuće prozori su bili okovani mrežom. Ništa mi se to nije sviđjelo, naprotiv, budilo je u meni tužne misli i vraćalo me nazad u prošlost.

Ko je kriv da su naše južne sestre Slavenke u jarmu muslimanske vjere? Slaven sam – vjerski razdor, slavenska neujedinjenost ili nešto drugo. Voz žuri po uskoj dolini na desnoj strani rječice Sane: na našoj lijevoj strani izdiže se poprilično visoka, dugo razučena planina Kozara, na desnoj strani preko rijeke vide se vrhovi različitih vrhova, tamo do visokih planina. Put je dosadan, polja slabo obrađena, a kraj malo naseljen. Narod živi većinom od uzgoja životinja: rijetke i zamarene njive ne bi mogle nahraniti stanovnike. Kad sam bio sit krajolika, počeo sam se zanimati za društvo u vozu. U Novom je ušao imućan musliman – Bošnjak u dragocjenom odijelu. Začudio sam se, kad mi je odgovorio na pitanje odakle je. Rekao je da mu je domovina Smirna u Maloj Aziji. Govorio je malo, uvijek ozbiljno i kratko. Međutim, saznao sam da je bio posjednik u Bosni blizu Livna, a po zauzimanju je prodao sve i otišao u Malu Aziju. Tvrdio je da je zadovoljan tamo, mada se vidjela nekakva sjeta na ozbiljnom, lijepom i poludugom licu. Znatiželjno je razgledao bosanska brda. Mislim da mu je bilo hladno oko srca: domovina je domovina. Pušio je i igrao se sa nekakvim lančićem od bisera sa srebrenim repom na kraju: sličan brojanici, bio mu je za igru i zabavu. Ne toliko rječit zurio je u nas, kao da bi nas mrzio ili pomilovao, kako god. Ozbiljno zamišljen učinio mi se nekako djetinjast. Sana se okrenu nekako prema zapadu: kod Blagaja se dolina proširi i odmah nakon toga imali smo pred sobom lijepo

mjestašce Pr'jedor sa oko 4750 stanovnika. Grad je osmanski, ali ima i nekoliko novih zgrada. Pozdravljaju nas četiri visoke munare; vide se i dvije crkve. Jedna je velika i lijepa: saborna, a druga je mala sa niskim zvonikom blizu stanice i valjda je katolička. Poprilično dobro obrađena rodna polja po kojima teče na zapadnoj strani Sana, a po sredini od jugoistoka potok Gomjenica, a sada se zove Omarska. Zbog visokih zelenih gora, koje ga opkoljavaju, ima **Pr'jedor**, koji stoji ponosno u donjem dijelu te ravnine stvarno lijep izgled. Stanica je ukusno napravljena i poprilično je velika: jednostavni Bošnjaci su ušli u zamku znatiželji. Među njima je mlad vitak čovjek sa brkovima, okruglog šešira u dugoj franjevačkoj odori. Ko je taj? Pravi franjevac ili franjevac bosanski. Saputnik nam reče da je to dr. V. M., župnik Pr'jedorski. Sprovodnici su ljubazni i uslužni vojnici, najradije govore njemačkim jezikom. Pošto željeznica ima četiri klase, prosti narod se većinom vozi četvrtom, neki smo uzeli već u Sunji karte za treći razred, ali bosanski sprovodnik nas nije pustio u njega nego nas je prebacio u drugi razred. U Pr'jedoru je valjda očekivao nadzornika pa nas je zato molio da se premjestimo u drugi razred. Pokazao nam je kupe i dva prljava Turčina istjerao iz njega, pod izgovorom nek budu "sa braćom". Ja bih inače razgovao sa njima, ali zbog lošeg raspoloženja tih ljudi niti je prijatno niti je sigurno. Moj vrli saputnik, trgovac iz Siska, bio mi je sve samo ne ljubazno zabavan, ali me je dosta naučio jer je pripovijedao o odnosima i stanju u Bosni. Tu je bio više puta. Uz željeznicu nema sela, ono što se vidi su šume. Na stanicama je mnogo radnika, borave u šatorima, onakvim kao kod nas "cigani", a oruđe im je posvuda razbacano.

Pod nebom je tu jako živo, krilati čvorci jedni druge tjeraju u jatima. Nikad ih nisam toliko vidio kod nas. Bosanske šume nude dovoljno debla u starom drveću za sigurna gnjezda, dok kod nas sjekira previše pjeva po šumama. Na toj stanici prvi put sam posmatrao bosanskog jahača i sedlanje. Izgleda kao da ogroman čovjek sjedi na malom konjiću. Uz željeznicu su me zanimala još male jadne kolibe. Neka Bosanka je poprilično lijeno tukla lan, a siv, savijen starac je hranio prljave svinje. Teško krećući se za životinjom, bol i bijeda vidjeli su mu se na licu. Koliko teških sati je doživio u svojim sedamdesetak-osamdesetak godina. Smrkava se. Stijena je kraj, ulazimo u novu dolinu. Penjemo uz sedlo "Kukavica". Na vrhu smo na stanici Ivanjska, 304 metara nadmorske visine. Vidi se još toliko da mogu vidjeti željezničku stanicu. Previše visoko izdiže se iznad željezne ceste. Sedlo je inače usamljeno, a poduzetnici još više, bar su birokrate

znali lijepo urediti ovaj kraj. Gledam u zasade drveća i mnogobrojnog cvijeća ispred i pored stanice. Zavladała je tama, što me je jako rađalostilo jer sam se ovuda vozio po prvi put. Vozili smo se još oko sat vremena do stare banjalučke stanice, koja je od grada udaljena tri kilometre.

Tu stanicu i željeznicu od Novog do Banje Luke izgradile su Osmanlije; naši su je samo malo popravili. Dugo je služila kao jedina pruga, prije par godina vojnici su napravili još prugu do grada tako da Banjalučani imaju stanicu kod kuće. Moj saputnik je bio nestrpljiv, baš kao i ja kad smo stajali na prvoj stanici oko dvadeset minuta. Vožnja nam je već dosadila i bio nam je potreban odmor. Napokon krenusmo naprijed, brzo smo bili u Banjoj Luci.

Predao sam kartu i pasoš nakon toga legitimaciju. Dobro mi je došla *amtliche Legitimationsa* fotografijom, kakve imaju i birokrati, da se voze željeznicom po nižoj cijeni.

Ko hoće putovati po Bosni i Hercegovini neka nikako ne zaboravi putne isprave. Na svakoj stanici čeka birokrat sa jednim ili dva oruđana lica i oštro zahtjeva *pašuš*. Putne isprave se preda, a drugi dan ga mora dotična osoba podići u gradskoj upravi. Austrijski birokrati pošto imaju službene legitimacije to ne rade: zapiše se samo njihovo ime, a legitimacija im se odmah vrati nazad. U slučaju da neko dođe bez pasoša dođivi velike neprijatnosti. Toj strogosti se ne smijemo čuditi zato što je Bosna država u koju često zalaze ljudi dvomljive prošlosti. Sa veseljem sam predao prtljag i požurio ka hotelu "Bosna", koji je jako blizu stanice. Lijepa prostrana kuća sa ugodnostima kakve imamo i mi kod nas. Hotel je zidao Ljubljanačanin K. ali ga je prodao. Oh, kako me je iznenadio tu slovenski glas iz usta konobarice: *Gospodine doktore, kako to da ste došli u Bosnu?* Riječ je o dobro poznatoj mi Ljubljanačanki, mojoj nekadašnjoj učenici. Domaći glas i domaći čovjek posebno iznenade čovjeka u tuđoj zemlji. Neka mi niko ne zamjeri što sam zbog toga žurio sa onim Sisčanem na vrtu. Slatko sam spavao na bosanskom tlu. Ujutro – 18. jula išao sam u obližnju katoličku crkvu, misleći da se pomolim ali nisam mogao. Gospodina sekretara nije bilo kod kuće, rekli su mi da je otišao uređivati neke poslove u grad jer je crkva na rubu grada. Naime, gospodinu biskupu nisam htio smetati tako rano ujutro. Dodijelili su mi momka koji me je odveo kakvih desetak minuta do župske gradske crkve koju opskrbljuju dva franjevca. Župnik nije bio kod kuće. Boležljiv je i otišao je u banju, a njegov gospodin kapelan, fra. Božić, urednik *Novog prijatelja Bosne*, primio me je ljubazno te me po svetom pravilu pozvao na kahvu.

Brkati gospodin je mlad, ima oko trideset godina, uman i vrijedan. Kućni namještaj je kao i svuda po Bosni jako jednostavan i razlikuje se od našeg uobičajnog.

U 11.00 sati poklonio sam se svijetlom gospodinu fra. Marijanu Markoviću, biskupu banjalučkom. Gospodin je pravi Bošnjak, krepak, veliki čovjek u najboljoj dobi. Kao i svi franjevci po Bosni nosi brkove, a inače je obučen kao naš biskup. Učen gospodin, izvrsno govori hrvatski, latinski, italijanski i njemački. Bio je profesor u rodnom Dolcu i župnik u Travniku. Ponudio me je graškim pivom baš pod bosanski. Pozvao me na ručak drugi dan i dodijelio mi nekog dječaka da mi pokaže put na Petričevac. To je franjevački samostan na brdašcu, uzdignutom pola sata od Banje Luke. Na Petričevcu opskrbljuju franjevci opširnu župu i domaću školu – tačnije sedmi i osmi razred gimnazije – one đake koji žele postati redovnici. Objedovali su kad sam stigao sa puta sav moka; sunce je naime grozno upeklo u niskoj banjalučkoj dolini. Bila su trojica i kakvih 10–12 samostanske braće. Poziv mi je godio, ali mi nije godilo jelo, ne znam je li zbog vrućine ili zbog neobičnog načina pripreme. Sa veseljem sam zurio u čvrste muškarce u iznošenim haljama, koji su uživali u jednostavnoj tečnoj hrani; baš kao što uživa jednostavni bosanski narod, prejednostavan, nezaražen, krepak *duhom i tijelom*. Čudno mi je bilo da svi franjevci hodaju bosu, kao što savjetuje poznati župnik Kneipp; jesu li možda zbog toga tako zdravi i krepki? Otac gvardijan se na to nasmijao i odgovorio mi: *Mi to tako radimo već 400 godina. Kneipp nas nije tome naučio nego naše siromaštvo, otac naš sveti Franjo*. Fra. Alojz Mišić je još mlad čovjek, srednje visine i ne sasvim zdrav. Lijepo lice prekrivaju mu mali smeđi brkovi; zvonko govori hrvatski i latinski (latinski govore svi bosanski franjevci tako glatko kao maternji) i njemački. Naučio ga je većinom sam, ali putovao je po Njemačkoj jer je 1890. išao na liječenje kod župnika Kneippa Wörishofen u Bavarsku. Tamo sam i ja imao priliku prvi put vidjeti tog poznatog čovjeka. Gospodin je ugledan, jako iskusan i pravi bosanski narodnjak. Više godina služio je kao sekretar banjalučkog biskupa: sad je župnik, gvardijan i učitelj na Petričevcu. To mu prouzrokuje mnogo briga i odgovornosti. Kad su 1878. godine Osmanlije zapalile samostan i crkvu tom prilikom izgorio je kip sv. Mihaela na velikom oltaru. Sazidali su novu zgradu dosta veliku; skupa sa prostornom lijepom crkvom, koja nije još završena; jer nema ni zvonika ni zvona. Narod uzdišu za kipom sv. Mihaela, Bošnjaku je to mnogo više nego najkrasnija slika; posebno im nedostaju zvona. Kako bi mu monasi pomogli a ne mogu!

Bošnjak nema novca, jer je dosta siromaštva. Milostinje od ljudi, prostog naroda ne dobivaju nikakve, žive većinom od toga što proizvede samostan na svom zemljištu. "Zvono, zvono!", tako je više puta uzdihnuo otac gvardijan. Tako bi ga želio napraviti! Sakupili su 400 goldinara ali to je premalo, o čemu mi je pisao kasnije: "Ja bih rado naručio prilično veliko zvono, nek se slava Božija i vjera katolička daleko po oklonim mjestima ori i razliježe!" Bošnjaci žele bar jedno zvono, koje bi imalo do 400 kg; što bi rekli, kad bi čuli veličasno saglasje četiri teška zvona, kakvo se razliježe po gorenjskim župama! Ljubaznost i uslužnost gospodina gvardijana je bila krasna. U Banjoj Luci sam proveo tri dana, svaki dan mi je svoju ljubav iskazao na novi način. Prvi dan je upregao svoje konje i vozio me je kud sam želio, za pratioca mi je dao oca S. Drugi dan je sam došao u grad i vodio me po Banjoj Luci. Naposljetku je poslao kolima drugog franjevca, koji me je pratio po okolini. Čvrst momak, sigurno još uvijek đak u gimnaziji, dovezao je čila konja, sigurno je već uprežen. Oče S. obukao je bijelu suknju iz ruskog platna – kakvo sam nosio ja – jer slučajno ni on nema muškog ukrasa, brade, u kočiji smo bili baš slični. Po strmom klancu sa Petričevca zapucketala su konjska kopita i ubrzo smo bili u dobrim petnaest minuta udaljenem Nazaretu. Šta je Nazaret? Mjesto sa kojim su naseljene "sestre presvete krvi". Došle su među našu jugoslavensku braću 1879. godine i kupile veliko zemljište od nekog muhamedanca, kojem austrijska vlada nije bila po volji. Njemice su, a ima ih već dosta koje govore i hrvatski. Sve skupa oko trideset. Posjed je rasprostranjen, obrađen i neobično rodan. Samostan i gospodarske zgrade su lijepi, a od prijašnje begove kuće nije mnogo ostalo za prepoznati. Pored sestara se nalazi sirotište. Zavod je opskrbljen jako dobro; sve je snažno, milo i simpatično. Neprijatno djeluje na Slavena to da vidi svuda njemačke natpise u nenjemačkoj državi. Istina, pored su i hrvatski natpisi – da ne kažemo drugi – ali tuđi natpisi nekako žaloste domaćina. Tako mislim i ja, ali i moj primatelj otac S., koji se očito suprotstavlja takvom potuđivanju. Pored prostranog samostana i sirotišta izgrađena je još i dosta velika crkva u gotskom slogu, za Bosnu prava krasota. Posvetio ju je ove godine domaći biskup fra. Marijan Marković. Iz Nazareta potjera pater konja ka istoku u Marijinu Zvijezdu ka trapistima, otprilike pola sata od tu. Putem, kao i inače u okolini, primijetio sam mnogo ptica, koje lete u jatima. Podivljali golubovi učinili su mi se drukčiji nego naši, činili su samo štetu po poljima; zbog toga ih svako smije ustrijeliti. Fra S. tresao se kad su letjeli iznad i pored: "Zašto nemam pušku. Zašto sam zaboravio pušku?", ponavljao je kao pravi lovac.

Marija Zvijezda je samostan, sedam kilometara od Banje Luke na desnom brijegu Vrbasa. Trapisti su pokazali i ovdje da znaju izabrati prijatne i dobre krajeve. Prema sjeveru su visoke planine, ispred rijeka, a prema jugoistoku rodno banjalučko polje. Samostan je ustanovio otac Franz, rodom Tirolac, 1869. godine u grozno teškim okolnostima: posao je uspio samo zahvaljujući njegovoj tvrdoj volji, što sigurno ne bi uspjelo nekome drugom. Šta znaju i umiju, pokazali su i pred Osmanlijama. Došavši do samostana zamolili smo da ga pogledamo. Udovoljili su našoj volji. Uslužan brat, vratar, proveo nas je kroz samostan. Čudio sam se jednostavnim spravama. Nijedna stvar nije na odmet i bez namjene. Tu se možeš vrlo lako naučiti kako malo treba čovjeku za život, ako nisi pohlepan. Brat, vratar, ima dozvolu govoriti, kada neko obilazi samostan, objašnjavao je sve nekako, rekao bih sa dječijom jednostavnošću i srčnom ljubaznošću. Tu je ogromno sirotište za više od 100 dječaka – Bošnjaka, navodno ih imaju oko 140. Uče se raznih potrebnih stvari. Mnogi od njih zarađuju svoj kruh među narodom u Bosni, neki rade potajno za dobrobit čovječanstva kao trapisti u Bosni ili čak u južnoj Africi gdje je sad i otac Franz. Snaga, red i pravo hrišćanstvo – riječi su koje najbolje opisuju trapiško sirotište. Trapisti spavaju skupa u velikoj sobi u četiri vrste, a svako u svojoj platnom ograđenoj jedinici. Krevet im je slamnica, jorgan jednostavan; a u spavaćoj sobi nikad se ne loži. Za nas koji smo osjetljivi tu ne bi bilo udobno. Pri ulasku u trpezariju ugledali smo dva reda dugih stolova. Iako još nije ni šest sati stolovi su već bili pripremljeni za večeru. Pogledajmo šta jedu trapisti. Na svakom tanjiru je komad sira, nekoliko glavica luka, crn kruh, nešto leće, a pored čaša piva. Meso trapisti ne jedu nikad, osim ako se razbole. Za bolesnike imaju posebnu kuhinju i za bolesnika je prva stvar da dobije meso. Stolice se ne vide, a gdje sjede? Pored svakog tanjira je nekakva okrugla obješena daska sa jednom nogom. To je trapistima sjedalo, na kojem sjedi dobro i sigurno kao i mi na običnim stolicama sa četiri noge. Dok smo šetali okolo, susretali su nas mnogi trapisti; svaki od njih nas je pozdravio na način da su se pomakli i duboko poklonili u tišini, bez riječi. Stvarno čudno! Loše jedu, ništa ne govore, na tvrdom ležaju spavaju i to malo – lijegaju oko osam, a ustaju u dva ponoći jer idu na molitvu, a u tri već rade, tako je i ljeti i zimi – i pogledaj kako su krepke i zdrave te osobe u širokim i tvrdim haljama! Sloga ne daje krepkosti ni zdravlja. Samostan je sada jako velik; rastao je od godine do godine, tako je i sa cijelokupnim domaćinstvom i raste još uvijek. Na desnom brijegu Vrbasa nalazi se veliki prostor, ozidan visoko u brijeg, a još veće

je imanje na lijevom brijegu rijeke. Polje je uzorno obrađeno. Imaju krasnu veliku crkvu u koju nedjeljom dolaze i ljudi iz okoline; napravili su brod za preko rijeke. Mlaz poganja voda Vrbas, pored njega mogu se vidjeti mlinovi i pilane. Napravili su sebi i tvornicu za sir, sukno i pivo. Pivo prave za vlastite potrebe. Na to opominje njemački natpis na vratima *"Hier ist kein Gasthaus – Ovdje nije gostiona"*. Naše zemljake bi najviše zanimala štala, jer se u njoj ima šta vidjeti. Duga kolona krava i to kakvih krava. Mislim da ni faraon u snovima nije vidio tako debele, kao što sam ih ja u Mariji Zvijezdi. Bikovi su takvi da sam se prepao kad sam se našao iza jednog. Braća trapisti hrane ih mirno, tiho i vrijedno. Mnogi bi rekli da se govedima ovdje bolje ugađa i služi nego trapistima. Nakon razgledanja, pitao sam brata trapista, bi li mogao razgovarati sa opatom? Brzo me je najavio. Već nakon nekoliko trenutaka opat, prečasni gospodin Bonaventura, bio je u čekaonici. Po rodu je Nijemac, častan, ima oko sedamdeset godina. Krepak je i zdrav, glas mu je zvonak, govor i ponašanje veselo, šaljivo. Neću pisati, kako sam mu prenio pozdrave i poklone iz Kranjske od poznanika, niti o čemu smo govorili: spomenut ću samo to da mi je rekao: *Učinite me veselim. – Kako?*, upitao sam. – *Dođite ovdje sa svojim stvarima i ostanite kod nas!* – *Ne mogu*, odgovorio sam. – *Zašto ne?* – *Preteško je.* – *Preteško?*, odgovori ljubazni starac. *Pogledajte me! Sedamdesetčetiri su mi godine, pa se ne bojim nikoga. Samo dođite, zdravi ćete biti, samo nešto ćete i izgubiti. Sed caro non prodest quidquam.* (Meso ničemu ne koristi.)

Gospodin je otišao, a u sobici pored nas čekalo je osvježenje: sir, pivo i crni kruh. Sir i pivo su nam se jako svidjeli, jako izvrsno jelo, dok je kruh nekako raskav u ustima. Napravljen je iz neprosijanog brašna. Kruh je inače jako zdrav i ne deblja. Drago mi je bilo što sam vidio slavni samostan i tihe monahe u njemu. Sumnjam da ću ikad poslušati opata i potrapistiti se. To ne bi bilo loše za dušu, ali istina je da vrag ima put do svakoga.

Banja Luka je u lijepom okruženju. Grad leži pored rijeke Vrbas, većinom na lijevom brijegu, u podnožju visokih brda za kojim se nižu uvijek veće i veće planine, pokrivene tamnozelenim drvetom. Prema istoku, jugu i zapadu grad je zatvoren; samo prema sjeveru leži lijepa visoravan, rodne njive, luke zbog kojih je sigurno grad i dobio ime. Iznad grada, visoko prema jugu, nalazi se tvrđava Vrbas; moćna tvrđava, koja je gospodarila daljnjom okolinom. Mnogi hrabri vojnici pali su pod njenim zidinama. Godine 1398. pod tvrđavu došao je ugarski kralj Sigismund, a hrabri vođa Hervoje odbio ga je pomoću mnogih bosanskih

velikana te raširio bosansku vlast do Save i Une. Godine 1416. slavni Matija Korvin osvojio je Banju Luku i oteo tvrđavu Vrbas Osmanlijama. Danas o njoj nema nikakvog traga, bar ga ja nisam vidio. Grad sam razgledao u pratnji patrona Alojza. Prema sjeveru je većinom novoizgrađeni dio grada poslije austrijskog preuzimanja. U tom dijelu nalazi se biskupska katolička i župska raskolna crkva; katolička župska je u južnom dijelu među starim zgradama gdje je prije bio franjevački dom. U novom dijelu nalaze se još biskupski dvorac, tvornica baruta, vojna radionica, Hotel *Bosna*, kolodvor i mnogo privatnih kuća. Izgrađene su prema uzoru na kuće u našim gradovima. Stari dio grada je po obimu mnogo veći od novog, a kuće su loše i u potpunosti, ili bar pola ih je drvenih. Kod nekih je samo prizemlje zidano, a umjesto vapna korištena je ilovača. Većinom su to kuće muhamedanaca; o tome svjedoče drvenim klipićima gusto zamreženi prozori, zato što samo iza takvih prozora mogu bivati "turske bule" – žene. Ako iziđu, koliko znam, moraju biti pokrivene, da se samo oči vide; a iznad njih je još nekakva nadstreha, tako da im stranac ne vidi lice.

Muslimanke uopće, bar u Banjoj Luci, malo izlaze. Prvi dan vidio sam samo jednu: drugi dan kad sam šetao po južnom, osmanskome dijelu, vidio sam ih nešto više. Svaka se najradije smakne pred strancem u štalu ili za kućni ćošak. Da su tako radoznale kao Evine kćeri kod nas uvjeriš se vrlo brzo. Ako se okreneš, vidiš da radoznalo zuri za tobom.

Slika 1. Bosanke, muslimanke (Marinko 1893, 80.)

Muslimanke su vrijedne žaljenja. Većinom moraju živjeti na lošem zraku, svojim muževima služe kao kakve sluškinje. Mada neke su i zadovoljne, jer tako

mora biti. Zadovoljne sve? Čini se da ne. U Sarajevu su mi govorile žene, koje druguju sa njima da mnoge uzdahuju za slobodom i zavide "švabkinjama"; voljele bi zamijeniti vjeru kad bi to bilo moguće. Vrijeme liječi i popravlja sve. Grad je velik, ali nema više od 15.000 stanovnika. U malim kućama ne može ih stanovati mnogo, a, osim toga, Banja Luka ima tu sposobnost, da kuće nisu zidane jedna do druge, nego svaka ima veliki vrt "bašču", zbog čega ima lijep izgled i zdrav zrak. Šetajući ulicama vidiš – ako smijem reći – za svakom desetom kućom po vrtu veliko kamenje. Neka od tih kamenja ukrašena su turbanima, drugi ipak imaju na vrhu izgled naših krovova; ispisani su arapskim slovima. To su muhamedanska groblja. Neka su poprilično velika. Taj običaj sam vidio po cijeloj Bosni; banjalučka groblja su mi se učinila posebno mnogobrojna. Nenamjerno sam shvatio: "Priroda čovjeka je svugdje ista. Dragog pokojnika želimo imati blizu sebe." Najčešće su groblja pored džamija, gdje se muhamedanac rado sjeća umrlih poznanika prilikom odlaska na molitvu. I to je nekako čovjeku prirodno.

Mada, treba reći da ta sa drvenim plotom ograđena groblja nisu gradu u ljepotu. Većinom su zanemarena; kamenje strši ili je nageto tamo-ovamo, prekriveno grmljem, a među njima pase perad, govečad, čak magarci i konji. To nije lijepo ni za oko, niti čestito za ovaj grad. Mošeja – džamija kako im kažu južni Slaveni – nisam brojao; oko dvadeset ih je ili možda čak i više. Jedna je posebno zanemarena. Zidana na niskom humu svojom munarom izvija se visoko prema nebu kao najviša banjalučka zgrada; to je Ferhad-pašina džamija. Ime je dobila po ustanovitelju, paši Ferhadu, narodno Feratu, koji ju je počeo zidati 1576. godine sa kranjskim novcem. Austrijskoj vojsci bio je zapovjednik Eberhard Turjaški. Paša Ferhad ga je ubio, a njegovog sina Engelberta zarobio. Milo je molila nesretna mati – udovica za zarobljenog sina. Ferhad joj je odgovorio da će ga osloboditi, ako mu se da toliko novca da može sazidati džamiju. Gospođa mu je poslala zahtjevani novac i tako spasila sina. O tom događaju već stoljećima svjedoči velika, istinito lijepa džamija. Munara je toliko vitka i visoka da te uhvati strah, ako staneš pred nju i pogledaš prema vrhu, kao da pada na te. Zidana je veoma tvrdo, da joj nije naškodilo ni jedan potres, niti onaj 1880., kad je jug toliko patio zbog grozne podzemne sile. Kupola te džamije je krasna i vidi se jako daleko. Ispred nje je dozidana neka prostorija, gdje klanjaju i Boga mole muhamedanci. Tu sam vidio prvog vjernika da se moli Bogu. Umio se, izuo čarape i stao na ćilim – tepih. Molio je stojeći, naklonio se duboko, raširio

ruke, sastavio ih, bacio se na tla, poljubio zemlju, podigao se i isto ponavljao više puta, ne obraćajući pažnju na nas. Časno je upoznavati Boga – to je svakako lijepo i veličanstveno; nečasno je sramiti se molitve. Pored džamije je grob paše ustanovitelja, a pred njom fontana koja muhamedancima daje vodu za čišćenje. I inače se ispred svake džamije nalazi fontana, što je jako pametno i zdraviju korisno. Zanimljivo je staro utvrđenje na brdu tog gradskog dijela. Tvrde da su ga napravili bosanski vladari, u njoj sada vojnici imaju svoja skladišta. Iznad vrata stoji natpis, civilnim licima, ako nemaju posebnu dozvolu, ulaz zabranjen: mada, nama nije niko zabranio ulaz, možda zbog toga kako je rekao pater *quia sumus Christi milites* – jer smo vojnici Hristovi. Odozgo sa tvrđave idemo kroz poprilično dubok jarak po mostu preko kojeg vodi cesta do nekadašnje osmanske, sada austrijske kasarne. Od grada je udaljena pola sata. Žureći uskoro stižemo do kuće, koja je tokom okupacije bila vojnička bolnica. Prilično se sjećam tog groznog događaja, koji je mogao imati jako pogubne posljedice za banjalučke bolesnike, vojnog duhovnika dr. S., vojnike i cijelu okupacijsku armadu. Naši su Banju Luku zauzeli 30. jula 1878. godine. Banjalučani su ih na oko prihvatili jako ljubazno, a potajno su kuhali strašan ustanak. U tvrđavi je bilo jako malo vojnika, većina je bila u spomenutoj osmanskoj kasarni van grada. Iznenada, 14. augusta Osmanlije su napale Banju Luku u mnogo većem broju, nego što je bilo austrijskih vojnika. Morali su se smaknuti u tvrđavu; grad se našao pod rukama napadača. Bolnica sa bolesnicima i vojnicima bila je opkoljena; oko nje je divljala prava borba. Kako je bilo oko srca bolesnicima i vojnicima dok su pobunjenici divljali, to mogu samo zamisliti. Da u pravom trenutku ne bi gradiškog nadporučnika Röhna koji je zagrmio sa četiri kanona na pobunjenike, ne bi izvukli živu glavu niti bolesnici niti vojnici u Banjoj Luci. Za obrazovanje hrišćana brinu se crkva i škola. U gradu su tri crkve, dvije katoličke i jedna raskolna. Ona je jako mala; mada, pravoslavni imaju na istočnoj strani grada pored glavne ulice na desnom brijegu Vrbasa drugu, veću crkvu, koja je od grada udaljena jedan sat. Katolička biskupska crkva je nova, snažna zgrada, ali biskupske časti nije vrijedna. Nadajmo se, da će biti u skorijem vremenu ta crkva ili druga župska, a da će biskup dobiti krasnu novu katedralu. Franjevačka župska crkva u istočnom dijelu starog grada je isto nova, ali nije još uvijek potpuno dorađena; zvonika još nema, zvona vise na drvenim gredama. Imali su redovnici u tom kraju još u vrijeme Turaka malu crkvu, koju su 1876. isti zapalili. Na zidanje nove tad nisu mogli ni pomisliti; katolici nekoliko godina nisu imali nikakve Božije kuće.

Nedjeljama su sveto darivanje obavljali pod milim nebom na groblju na zapadnoj strani Banje Luke; tu pokopavaju katolike još uvijek. Nasred groblja je mala, jako loša, kakva dva metra duga i toliko široka kapelica. Jednako je skoro po čitavoj Bosni. Treba tu i tamo usput tokom godine, uređivati kapelice, zimi daskama, a ljeti zelenjem, kako bi se u njima obavila sveta misa. U tome se očitava veliki jad i veliko trpljenje Bošnjaka, koji se bore sa takvim neugodnostima. Ni tu nisu imali mira pred Osmanlijama. Priča se da su Osmanlije, prije nekih 70 godina objesili 62 starješina odmah nakon svete mise na groblju, jer ih je jedan Rom optužio da su ubili nekog hodžu – hadžiju. Narod je molio po grobovima svojih bližnjih mučenika za katoličko ubjeđenje. Bez sumnje je bila molitva običnih Bošnjaka na tom kraju Bogu draža, nego molitva u mnogo kojoj skupoj stolnoj crkvi obrazovane Evrope. Suze su mi tekle dok sam hodao među visokim drvećem po tom posljednjem počivalištu bosanskih znanaca i kako mi je rekao Alojzije: "Tu sam imao svoju vlastitu misu." Malo naprijed u istoj ulici u kojoj je župska crkva je škola "milosrdnica". Djelovale su još u vrijeme turske uprave, na sreću naše braće po krvi i većinom su Slovenke. Srbi imaju svoju srpsku pravoslavnu osnovnu školu, muhamedanci imaju mnogo vlastitih škola, većinom u starom dijelu grada, gdje je također i velika trgovačka škola – prelijepa nova zgrada. Osim toga nova vlada izgradila je još općinsku javnu školu za djecu svih konfesija: muhamedanci kažu da ne odlaze u nju, valjda bi počinili grijeh kad bi dali dijete u kauske škole.

Banja Luka nema pozorišta, za zabavu se brinu na druge načine. Nijemci, vojnici i "birokrate" imaju svoj kasino, Srbi "srpsku čitaonicu"; ni muslimani ne zaostaju: sebi su sazidali vlastitu čitaonicu – velika zgrada, na čijem pročelju se nalaze arapski i hrvatski natpisi: "Kirajethana – čitaonica". Šta je sa katolicima, nemaju li oni nikakvog zabavališta? Rečeno mi je da su na početku imali pripadnici svih vjera zajedničku "čitaonicu", a da su Srbi htjeli sve posrbiti. To je rezultiralo nezadovoljstvom i prvi su se odvojili muhamedanci. Izgradili su sebi kirajethanu i nabavili mnogo časopisa. Oni katolici koji su u boljem stanju, pridružili su im se, tako da imaju zajedničko zabavište, a sa kršćanskom raskolnom braćom katolik ne može bivati pod istim krovom. Svuda po Bosni i Hercegovini javljala mi se jedna tužna istina: Srbi rade razdor svojom neopisivom nadutošću. Tvrdili su mi da je bila srpska pravoslavna osnovna škola još pod Osmanlijama ognjište srbizma. Odgajala je apostole koji su hodali od kraja do kraja i govorili sa velikim uspjehom da – srpsko i pravoslavno – je isto. Dosegli su to da se

pravoslavni zovu Srbima i naglašavaju: "Mi smo mi!" Oni govore i rade kao da je sam Bog ustanovio crkvu samo za srpski narod, a ne za sve narode za zemlji. Zato o njima govore: "Srpski Bog, srpsko nebo, na kojem sjede srpski anđeli." Većinom ne znaju šta je pravi značaj i namjera crkve Hristove. Biti Srbin – to im je veće od drugih stvari. U Sarajevu je moj drug pitao dječaka od deset godina, šta je? *Ja sam Srbin*, odgovorio je. – *Koje si vjere?*, upitao ga je. *Ja sam Srbin!*, odgovorio je dečko. Kad mu kaže drug da je Bošnjak, po vjeri "hrišćanin (rišćanin) pravoslavni", dečko potvrdi da je on *Srbin od srca!*. Od tu dolazi i to da se pravoslavni malo zanimaju za vjerski život: crkve su zatvorene ili prazne, čak i nedjeljom. Bože čuvaj nas Slovence takve sreće! Grad smo bar površno razgledali; obazrimo se još samo na njegove stanovnike. Narod je obučen jako jednostavno – bar tokom ljeta. Bijele široke hlače, preko pletena košulja prepasana sa više puta ovijenim širokim kaišem: prsa su razgaljena, na glavi nezaobilazni crveni fes sa crnom kićankom, na nogama opanci. Takvo odijelo imaju svi. Kod nekih sam vidio još neku do leđa dugačku košulju bez rukava iz naopako okrenutog kožuna – i po najvećoj vrućini. Naša djeca bježala bi pred takimi *bav-bavom*. Ženske imaju glavu i grudi pokrivene slično kao i kod nas; samo platno za glavu ima često našivene srebrne ili zlatne novce. Neke, posebno mlađe imaju i fes na glavi, koji je nekoliko niži u odnosu na muški. Nije loše za vidjeti. Tim se ponose: *Dok fesić nosim, donle se ponosim*. Suknja je grozna. To je neka *kiklja*, sašivena među nogama i omotana oko članaka. Žena u toj suknji izgleda kao da je u širokoj vreći, koja je privezana gore oko leđa, dolje ima dvije rupe, iz kojih vire noge: ta suknja se zove *dimije*. Bogatiji Bošnjaci se nose malo drukčije, posebno tokom praznika. Na glavi imaju fes, od njega se Bošnjak nikada ne odvaja, kao Hrvat od torbice. Muslimani nose na glavi turban ili fes, umotan platnom, što već znamo. Košulja je tanka, šareno obojena ili ukrašena. Hlače su iz lijepog materijala, često svilene, do koljena uz noge, a gore jako široke tako da se pozadi tvori nekakva čudna očima neprijatna praznina, slična vreći. Za nas nisu lijepe, recimo, prikladne su za južne običaje. Ne zaboravimo da muhamedanac klanja više puta na dan, kad bi imao hlače napravljene i iz najboljeg materijala brzo bi mu se rasparale. Hlače drži obični umotani kaiš, iza kojeg zavlači ili bolje rečeno je zavlačio Bošnjak oružje. Danas, naime, oružje smiju nositi samo oni koji imaju i plaćaju oružani list. Umjesto našega prsluka imaju jako kratak komad odjeće, koji nije ni do pasa, a većinom je bogato ukrašeno svilom, čak zlatnim vezom. Na nogama tako ponosnom Bošnjaku nalaze se lijepo izrađene šiljaste "papuče"

ili "jemenije", slične našim običnim cipelama. Usput da spomenem da su Bošnjaci štedljivi pri obući. Obični narod nije bos, a za đonove imaju drvene daske sa dvije daščice da mogu hodati u njima i po blatu; na daščicu je pritvrđen u polukrugu širok kaiš u koji se utakne noga. Gorenjski Dolinci! Vaše cikle su bile nekad poznate daleko uokrug: vidite, to poznaju čak i Bošnjaci. Razlika je u tome da su bosanske bolje izrađene nego vaše. Inače, P. Alojzij mi je rekao i objasnio da se Bošnjaci razlikuju po odjeći baš kao i po vjeri – pogotovo iskaču rukavi pri košuljama i kaiš. Rukavi kod Turaka su šareni, kaiš je zelen, kod seljaka je odjeća zeleno obrubljena, raskolni hrišćanin ima ušit crven i plavi ukras u ravnim crtama, a kod katolika rukavi imaju na površini mnogo platnenih ušivaka. Raskolni seljaci nose duge, do leđa kose, ili obriju glavu i puste samo dugi rep (perčin), što kod katolika nikad nećeš vidjeti. Volovska kola su drvena, zato škripe da se daleko čuje; konjska kola imaju željezne ose, ali konji imaju zvona, kao kod nas kad vozimo po glatkom snijegu. Bolja bosanska kola izgledaju kao opletena košara, u koju se prostre slama i napravi sjedalo za dvije osobe, kao kod naših seljačkih kola – samo što su naši bolje opremljeni. Kočija ili lijepih običnih kola u Bosni nisam vidio, osim kod stranaca i kod kočijaša po gradovima. Jako me zanimalo jahanje u Bosni. Konj ima na drvenom sedlu na svakoj strani privezanu vrećku u kojoj se nalazi hrana za konja i za gospodara: na sredini među kesama sjedi jahač tako da nogama maše pred konjem i da biju životinju podstičajući je ka bržem hodu. Inače u Bosni je sad sve civilno – kako kažu po švabski obučeni ljudi. Mlađi i muslimani, imaju lijepu nošnju, ali fesa nikako ne skidaju, dok šešir predstavlja stranca. I bosanskim vojnicima su dozvolili nošnju fesa.

Bosanski Turek. (Po fotografiji.)

Slika 2. Bosanski Turčin (Marinko 1893, 134.)

U Banjoj Luci je nekoliko prodavnica takvih kao po našim gradovima, većina je uređena u skladu sa običajima, to su "dućani". O kakvim je dućanima riječ? Drvenim, starim i novim; ako su u sklopu zidane kuće što je rijetko, tad je bar prednja strana drvena. Ta se tokom dana sva otvori, da svaki čovjek koji tu prođe vidi šta je razvrstano u različitim posudama u ponudi, između kojih sjedi prodavač. Dućan je po običaju malen, trgovac ne treba čak ni ustati kad posega tamo ili ovamo. Domaći obrtnici rade u takvim dućanima i tu prodaju svoju robu.

Zanimali su me i bosanski mesari. Tih je baš mnogo u dućanima, mada češće ih možemo vidjeti da svoj posao vrše pod milim nebom. Među njima je popriličan broj onih koji su i kuhari (aščije), pekari, koji prodaju pečeno meso i pečenu janjad. Čistoće kod njih ne traži, zbog toga je blizu tih mesara zrak nekako neprijatan za nosnice – a Bošnjaka seljaka to više vuče, nego našega seljaka miris teleće pečenice iz gospodске kuhinje. Da bi ih vidjeli, kako čekaju, kako proždrljivo razgledaju kad će biti slasna pečenica gotova! Između toga, reći ću nešto što sam vidio kod biskupa Markovića. Govorio je samo slovenski, govori još njemački, kad ne bismo razumjeli koju riječ pomagali bismo si latinskim. Kod nas mnogi miješaju slovenski i njemački! Kod sebe ima biskup starog franjevca jubilanta, svog polubrata, koji je župnikovao po Bosni dugo u teškim vremenima. Starac je visok, jak i bijelih brkova – samo, nažalost, slabo čuje. Biskupa služi i kuha mu *baba ili baka*, stara Bosanka, njegova zemljakinja u običnoj bosanskoj suknji. Sigurno tim daje škof prelijep uzor svojim duhovnicima, kako treba biti zadovoljan malim. Uzdahnuo sam: kakva razlika između Bosne i susjedne Hrvatske!

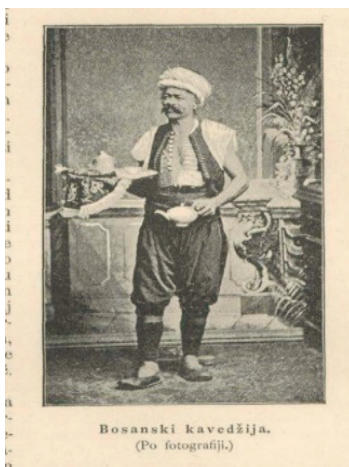
Dan nakon što sam razgledao grad čekao je opet ujutro ljubazan franjevac sa kolima. Drage volje sam išao sa njim. Pored tvrđave smo žurili na desni brijeg Vrbasa, prema jugu po romantičnoj uskoj dolini. Brzo smo stigli u Gornji Šeher. To je sat vremena od Banje Luke udaljena, valjda još od Rimljanja poznata banja. Trenutno je jednostavno opremljena, gospodar joj je imućan šezdesetogodišnjak, ponosan mada uslužljiv hadžija. Bijeli turban svjedoči, da je riječ o čovjeku koji je obavio *hadždž* u Meki. Pater se nije želio kupati; to sam napravio ja. Hadži-aga pokazao se kao gostoljubljiv, pa je čak uklonio tri Turčina, koji su bili u banji, rekavši mi: *Da budeš sam u banji!* Voda je za kupanje jako prijatna i oživljava; ima po R. kakvih 24–25 stepeni. Vojnici isto tu imaju svoje kupalište. Zadovoljan banjom pozdravio sam se od uljudnog hadžije i skočio u čekajuća

kola. Vozili smo se sa pričljivim franjevcem pored Vrbasa daleko na istok, tako da sam još bolje razgledao okolinu. Na toj cesti vidio sam muhamedance koji su razbijali kamenje za posipanje ceste. Prije 20 godina, rekao je moj pratilac, *nisu ovako radili!*. Pri tome se gospodin zadovoljno nasmijao i oko mu zaiskrilo, valjda sve u svoje vrijeme! Sadašnja vlada ne poznaje razlike između vjera u Bosni. Popodne istog dana je došao iz Sarajeva državni vojnički zapovjednik baron Appel. Odsjeo je u *Hotelu Bosna*, tako da sam imao priliku upoznati ga. Gospodin nestar, na jedno oko slijep – izgubio je oko na bojnopolju, izgledao je tjelesno slabo, a tvrde da je inače krepak, odlučan, po svemu vojnik. Večeras će zbog toga vojnici u hotelskom vrtu imati koncert. Bio mi je jako po volji, sam od sebe, još više jer sam imao kratkotrajno društvo vojnog duhovnika E., Mađara po porijeklu. Gospodin je još prije nekoliko godina položio ispit u višoj gimnaziji iz klasičnih jezika i njemačkog; saznao sam kasnije da predaje na jugu Ugarske. Izgledao je jako pametan i istinito predan intelektualac. Vrijeme mi je brzo prošlo: skoro sam zaboravio da sam prethodni dan namjeravao otputovati. Nešto tako mi se još nije dogodilo, a vjerovatno ni neće. Nekako ponosno sam otišao spavati, jer sam znao da me bosanski vojnik čuva, da mirno mogu spavati. Ujutro u pet sati, 21. jula bio sam u pošti na putu prema Jajcu. Dok sam se vozio kroz Banju Luku neprestano je padala kiša. To me je činilo nekako jadnim. Prije sam se veselio što ću imati lijep pogled na Banju Luku sa klanca "Banovac", sat od grada. Jedino sa tog mjesta se može vidjeti cijela Banja Luka u jednom. Prije nego krenemo, pogledajmo putnike! Kola su jaka i teška; čili i zdravi konji razbijaju kopitima put i nestrpljivo čekaju bičem znak za polazak. Pošta je pod nadzorom vojske. Zbog toga je vozač vojnik, sprovodnik vojnik, a pozadi ima isto tako uređeno sjedalo za vojnika koji punom puškom nadzira cestu; čuva nas od hajduka kojih sad i nema toliko po Bosni. Za mnim je u poštanska kola ušao neki Španjol – Jevrej iz Jajca. Španjolcima zovu Bošnjaci stare, više od sto godina naseljene Jevreje u Bosni. Iz Španjolske pod prijetnjom Ferdinanda Katoličkog da se pokrste ili iseke došli su u Bosnu. Među sobom i dan danas govore španjolski, sa drugim bosanski jezik. Moj saputnik je bio naoružan nožem i revolverom za pasom. Naoružani su bili i vojnici, a i ja sam imao u džepu zamotan mali pištolj. Sličan sam bio onom novomeščanu koji nikad nije zaboravljao revolver, kad je išao na put, a zbog sigurnosti bi ga zaključao u prostor ispod sjedala, a ključ pospremio u džep. Uglavnom, naoružani smo bili, šta bi bilo kad bi došli hajduci, ne znam kako bi bilo, sigurno ne dobro. Vojnik

sprovodnik, pošten Čeh Svoboda, pripovijedao nam je o tome da su prije nekoliko dana pokrali poštu u Hercegovini. Govorio je to namjerno zbog Španjolca, kojeg je dobro poznao. *Čifut* je brzo pokazao svoju hrabrost time zašto vlada svakog lopova ne objesi ili ne strelja; zašto, kad bi se to dogodilo, onda bi njegov "krvavo zarađen" novac bio potpuno siguran. Čovjek je naime jako imućan, ali i velik škrtac. Inače, nije bio tako oduran, u odnosu kako njegova braća kod znas znaju biti, bar je lijepo govorio o Bosni i Bošnjacima. Poštanska kola su za dva putnika poprilično uredi i cijena vožnje je prikladna. Od Banje Luke preko Jajca do Travnika (160 km) plaćaš 7 gld, 90 kr. Krajevi kroz koje vozi pošta su zanimljivi, tako da ti nikad neće biti žao zbog putovanja. Cesta iznad Banje Luke se na lijevom brijegu Vrbasa penje jako strmo. Duboko poda mnom je šumeća rijeka, tamo na desnom brijegu je Gornji Šeher, gdje me jučer hadžija počastio banjom. Odavde se između visokih brijegova vidi romantična Vrbasova dolina. Nadajmo se da nije daleko vrijeme kad će prožviždati lokomotiva između ovih stijena prema Jajcu. Na vrhu Banovca smo. Kiša se smanjuje: još jednom se obazrem na grad u kojem sam proveo prijatne dane. Istinito lijep je pogled, ali zbog kiše ne baš jasan. Čitaoče, ako budeš ikad išao kroz ovaj klanac, ne zaboravi stati tu par trenutaka. Otuda naprijed cesta je sve više divlja, strma i nezgodna; sa strana je grmlje. Izvija se desno i lijevo u krivinama ili se izdiže čak preko klanca. "Turčin" koji je samo jahao tražio je najkraće putove i baš one stazice bosanskih jahača su se kasnije preobrazile u ceste. Sjetio sam se naših kranjskih Janeza, među kojima je bio i moj brat kako su se uspinjali 1. augusta 1878. godine po tim brdima – Malbuč brdo ga zovu Bošnjaci – u međuvremenu zapovjednik je vodio glavninu čete dolinom rijeke Vrbas. Put je i sad loš, iako su je naši vojnici popravili za potrebe poštanskih kola. Tad su momci imali većinom samo kozje stazice, po kojima su sa poteškoćom stupali spretni bosanski samari (natovareni konj). Kako im je bilo oko srca, jer nisu bili sigurni ni trenutak da gdje u obližnjem grmu ne pukne puška i nekom od njih ne utrne mladi život! Nisko grmlje uz cestu mijenja se u visoke šume, nakon toga se ukazaše pašnjaci. Odmakli smo poprilično od Vrbasa prema zapadu. Na desnoj strani vide se loše zgrade; kućice – pred njom na četiri točka su šipke pokrivene granama – to je han Kola, sličan hanu Kuježević i Davidovom hanu. Šta je to han? Turska mala gostiona u kojoj možeš naći crnu kahvu i ništa drugo. Pohladno je. Ušli smo u han da se ugrijemo gorkom tekućinom! Tražili smo kahvu – dečko od 15 godina već je sjedio pored niske peći, koja je nekoliko slična našim seljačkim pećima

napravljenim iz ilovače. Uskoro provrije voda, u nju doda nekoliko mirisnog praha, dečko promiješa, prelije pet puta, šesti put iz posudice u posudicu, neodlije toz nego izlije u *findžan* – šoljicu kahve, fino mi doda i reče "molim!". Nije jako to piće, ali jako dobro miriše. Ako si uzeo šećer, dat ćeš dva krajcerja za fildžan, ako piješ gorko, zadovoljan je kahvedžija jednim novčićem. Pored zida u hanu je za pedalj uzvišen, ćilimima pregrnjen prostor, gdje legneš ili se nasloniš, ako hoćeš: stola Bošnjak ne poznaje.

Ljeti tokom lijepog vremena doneseš sebi kahvu pod onaj granama prekriven prostor pred kućom. Tu se nalaze većinom dugačke jednostavne klupe. Ponosan je kahvedžija na sebe i na svoj han. Saputnik mi je pričao da je blizu Tuzle pitao jednog takvog kahvedžiju: *Šta imaš, brate?* Odgovor je bio: *Imam sve što ti je drago. Imaš li mesa? Nemam, brate! Imaš li sira? Nemam, brate! Imaš jaja? Nemam, brate. A šta imaš?*, upita ga opet vidno nevoljno. *Brate, imam crnu kahvu; kad imaš kahvu, brate, onda imaš sve! Šta ćeš više?*

Slika 3. Bosanski kahvedžija (Marinko 1893, 178.)

Priroda je darežljiva i dala je ta lijepa brda, razne stvari razveseljavaju putničko oko, položaj je visok, zrak je čist i zdrav. Kraj je sličan nekim planinskim krajevima južne Bavorske ili Štajerske, gdje dolazi na stotine stranaca jačati si zdravlje na hladnom gorskom zraku. Ali nešto nedostaje; ljudskih bivališta. Osim nekoliko razkrivenih koliba kod hanova drugih nije bilo vidjeti. Hrišćani tokom osmanske uprave nisu smjeli kuće graditi blizu cesti, jer im je svaki čas kakav zloban putujući muhamedanski redar (zaftija) mogao baciti horoza na krov, ili ko drugi; sakrivali su svoje kolibice u udaljenim krajevima. I stvarno, u nekim

krajevima vidio sam poprilično daleko od ceste rastresenih koliba, a pored ceste je stao kolac sa natpisom da je to selo. Pa kakve su to "kuće"? Slameni krov rasteže se na dvije strane do poda i treća strana je prekrivena slamom, ispred je ulaz koji se u dosta slučajeva ne može ni zatvoriti: zdanje je bez prozora, bez poda, bez soba – to je bivalište ovdašnjeg seljaka. To su ostaci 400-godišnje barbarske vlade nesrećnog polumjeseca.

Nakon četiri sata uspinjanja i vožnje došli smo do hana *Kadina Voda* na visoravni Hidin-Majdan, 830 m nadmorske visine. Tu se nalazi mala vojnička straža da čuva carske štale i neke druge državne sprave iz novog doba. Prije nego se Bosna smirila, ta je stanica bila važna. Pored carskih sprava je lijepa po naše izgrađena kuća, koju je za vladu zidao Gorenjac Steinmetz, koji se sada nalazi u Sarajevu. Neki Srbin je tu kuću kupio i od nje napravio gostionu – bosansku, naravno. Hvala Bogu što se tu naselila poštena srpska duša; usluži te koliko može i zna, hranom i pićem, čak i sirom trapistom i pivom u staklenim bocama. Hrana nam je izvrsno mirisala jer putovanje po tako rogobatnom putu izgledni čovjeka. Do grada Jajca je od Banje Luke 90 km – ovakvu uslugu ne dobiješ nigdje osim na ovoj visokoj samiji.

Valjda će našem čitaocu biti po volji ako se još jednom osvrnem na našeg Jevreja Španjolca. Čovjek je gladan, a naručio je sebi krišku kruha sa paprikom, kao što smo uradili sprovednik i ja, jer je bilo preskupo, jer ima samo 400 hiljada goldinara. Zato je imao sa sobom dva jajeta, komad kruha i nekoliko glavica luka. Žedan je, oh, kako se obazirao po pjenećem pivu, želio ga je, ali mu je bilo žao novca. A Jakupov sin se znao snaći. *Jedete li luk i jaje?*, upitao me. *Probao bih*, rekao sam. *Evo vam!*, reče i gurnu mi pera luka i pola jajeta i reče: *Ovo pivo mora da je dobro*. Bio bi bezobrazan, kad mu ne bih dao probati? Par trenutaka i pola boce hladnog pića nestalo je u njegovom žednom tijelu. *Taj zna*, smijao se vojnik Sloboda.

U Kadinoj Vodi odsjeli smo dva sata, toliko da su konji dobili dovoljno hrane. U 11 sati smo krenuli naprijed i inače većinom pješke, jer je cesta jako strma i razdrta. Visoka valovita brda vidjela su se ukrug sa bujnim planinskim pašnjacima, po njima su pasle krave, stada ovaca, koza i govoda. Kola su promijenila smjer i našli smo se prema dole u Sitnici. Tu je oružana i vojnička stanica te pošta. To mjesto nalazi se 831 m nad gladinom mora. Kiša koja nas je ujutro tako plašila, prestala je uskoro kad smo napustili dolinu Vrbasa. U jednom trenutku kad smo se približavali pošti počelo je toliko liti i grmjeti da smo se osjećali

grozno. Munje su šibale lijevo i desno, što je uzimalo dah. Naša poštanska kola su sa nama stajala uz cestu pored telegrafskih kola. Nije mi bilo prijatno oko srca. Ali put treba nastaviti. Po najvećoj kiši su vojnici upregli konje – vojnik se vremena ne smije bojati – i krenuli smo naprijed većinom prema dol'! Okolina je počela poprimati čisto drugo lice; umjesto pašnjaka zagledaš jako bujne rastuće mlade šume, pune kleke i bukve. Iza šuma prostiru se rodna polja sa sočnim travnjacima, koje sad Bošnjaci kose. Kiša je opet prestala i ugrijalo je sunce. Kako je lijepa priroda! Svijet je rodan, rast dobra, iako nije nigdje obrađena onoliko koliko bi bilo potrebno. A – ta uborna bivališta naših Bošnjaka! Kako po takvim brlozima rastu tako krepki i zdravi ljudi. Jednostavna hrana ih umara od mladosti, mekušnost ne poznaju, čist zrak i život pod milim nebom – to izgleda čini takva čuda. Slovencu na tom putu nedostaje nešto, što mu kod kuće razveseljuje oko. Nema crkvi, ni krsta, ništa svetog. Nehotice se obazire po tim biserima naše mile domovine – uzalud. Naime! Tamo je krst na zidanoj, na neka dva svežnja visokoj piramidi, stoji pored ceste, pola sata od Varcar-Vakufa. Natpis u podnožju svjedoči da je bio tu 5. augusta 1878. godine težak dan. Tamo na lijevoj strani su rogaljska brda. Na njima i pod njima u Podroglana su mnogobrojne pobunjenike očekivali austrijski vojnici. Riječ je o hrvatskim vojnicima Leopoldovog puka, a među njima je bilo i nekoliko Kranjčana. Krvavi boj trajao je tri sata; prvi put su tu naši Janezi bili u vatri, a pokazali su se, neprijatelj ih je odvratio prema Varcar-Vakufu i otuda naprijed prema Jezeru i Jajcu. Natpis na njemačkom svjedoči o hrvatskim i slovenskim junacima koji su tu prolili krv za slavu domovine. Zaželimo im vječni mir i požurimo prema spomenutom mjestu. Vožnja je odavde prijatna, zbog toga pošta drnda po novoj glatkoj cesti koju su napravili vojnici pravo u grad. U tihoj lijepoj dolini, između visokih planina leži Varcarevo ili Varcar-Vakuf, tek na istoku prema vrbaskoj dolini se nekoliko otvara prema svijetu. Rasteže se poprilično na naširoko prema podnožju visoke planine prema jugu: morske visine ima 600 m. Gradić ima mnogo kuća, većinom malih turskih, kao u Banjoj Luci. Jako prijatno je za vidjeti oko kuća bujne voćnjake. Istinski sladak je pogled na taj kraj, koji se više puta imenovao do 1878. godine. Sada miran gradić bio je prizorište mnogih krvavih borbi, da nije prvi pucanj kod Roglji preplašio muhamedance. U Varcarevom su naime ispod džamija našli silno mnogo oružja i municije. Mislili su znači Turci podići ozbiljnu bunu. Hvala Bogu, nije im se posrećilo. Gradić broji nekoliko hiljada stanovnika, po vjeri katolika, pravoslavnih i muslimana; Jevreja nema. Kad sam pitao vlasnika

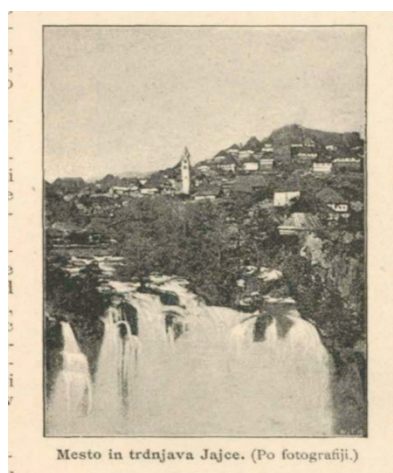
gostione blizu pošte, zašto nema tu Španjolaca, rekao mi je: "Ne zadržavaju se kod nas. Pokušali su već, ali im nije uspjelo, jer smo sami već dosta lukavi." Ako su Varcarevčani tako poduzetni, kao što je taj čovjek, onda govori istinu. Ko se ne bi čudio tome da u tom gorskom kraju, 70 km od željeznice, taj mladi vlasnik kafane ima pripravke sa ledom! Uslužio nas je svježim mariborskim pivom od sode i ustvrdio da mu se jako dobro isplati.

Varcarevo ima novu katoličku crkvu, malu raskolnu, i nekoliko džamija od kojih se jedna odlikuje vitkom munarom i lijepom kupolom. U izgradnji je upravo katolička škola, za koju je vlada dala lijep iznos: tu je još nekoliko drugih javnih zgrada koje zida bosanska vlada. Cesta prema Jezeru je nekad bila grozna, prava turska. Vodila je preko strmog sedla. Sada je popravljena, radili su je naši vojnici, a Bošnjaci su tucali kamen. Kretali smo se sve niže i niže, za pola sata stigli smo u dolinu, u selo Majdan, ili kako se već naziva po rudniku Sinijakovo. Tu su dvije topionice za rude. Na njemačkom *bergverwaltung Sinijakovo*. Dim se izvija visoko u planine, gdje se kopaju željezo i bakar; među njima nalazi se i nešto zlata. Kažu da se može dobiti nešto zlata, te da je vrijedno to imati na umu. *Kad bi ga bilo toliko, ne bi trebali uzimati od Jevreja za uravnoteženost naše valute!*, rekao sam razgovornom sprovodniku, koji mi je i ispričao tu posebnost. Iskopanu rudu na leđima, sa samarima nose konji, za tako malu platu da je to nevjerovatno. Za to što donese jedan konj da se samo osam krajcera; a ne može više od dva puta na dan do rudnika i nazad. Bošnjaci tovaru, kako žive vlasnici tih konja, ne znam. U Sinijakovom će se zidati škola za koju se kamenje već dovozi. Kakva će biti. Njemačka valjda ne – za Bošnjake! Preko puta tvornice na lijevom brijegu Jošavke, samo nekoliko niže prema Jezeru, strši visoko u brdu više svežanja visok bijeli kamen. Iz Izdaleka sličan djevojčici, koja drži nešto u kecelji. Krećemo dalje! Nekoliko puta puceknu vojnički bič, i mjestašce Jezero nas prihvati u svoje krilo. Mjestašce (426 m nadmorske visinne) je sagrađeno upravo tamo gdje se dodiruju uska dolina Jošavke sa veličanstvenom dolinom Plive. Čista, hladna voda Plive izbija kakvih 15 km iznad Jezera iz više podzemnih jama; odmah na početku je poprilično široka. Dolazi od juga, a pri Jezeru zavija sjevernoistočno, tu se izliva u jezero, od kojeg je mjesto dobilo ime. Položaj mjesta Jezero je tako lijep i prijatan, da je malo takih krajeva. Pored bistre rijeke, koja ima bezbroj pastrmki u svojoj hladovini, na brijegu iznad jezera među brdima, zaklonjeno od jakih vjetrova je kao u raj. Stanovnici su muhamedanci, zbog toga se vidi nekoliko jednostavnih džamija i nikakvog drugog

vjerskog simbola. Na cesti koja je ujedno i jedina glavna ulica je jako živo. Na ulazu u mjesto "kafana"; muškarci sjede na niskim klupama na prozoru, ispijaju crnu tečnost, puše duhan iz dugih čibuka, mirno i zadovoljno. I ja sam popio dva findžana kahve, koju mi je donio mladi kahvedžija sve do poštanskih kola. Na desnoj strani neko nudi pripremljene pastrmke, pored njega je čovjek sa pečenim janjadima, a malo naprijed možeš da kupiš ili ubereš tikve itd. Taj pita za pismo, naručuje sprovodniku; naš Jevrej ima nekoliko znanaca oko sebe, koji govore o trgovini; sve vrvi po ulici kao u košnici. Kola se teško probijaju kroz gužvu da dođu do jezerskog brijega. Tu se vidi, pored izliva rijeke Pive, pet lijepih lađa in mnogo brodica, prijatno bi bilo voziti se po čistoj vodenoj gladini. Da, lijepo je tu, samo stanovnici nisu lijepi. Primijetio sam da posvuda pogotovo u ovom mjestu imaju muhamedanci od koza izgrebana lica. Nije čudno, jer snažni nisu, koze pa sigurno ne daju se ukrotiti. Jajaško jezero je najveće jezero u Bosni, dugo je 7 km. Ima tri veća nejednaka dijela. Cesta nas vodi pored jezera. Nova je; Austrijci su je isklesali prije nekoliko vremena na više mjesta iz duboke skale. Na desnoj i lijevoj strani jezera vide se visoko prema nebu štrleći vrhovi pokriveni tamnim zelenjem. Sa sjevera se snižava svijet polagano prema brijegu. U mirnoj boji bistrog jezera pokazuju se čarobni vrhovi visokih planina. Stvarno je divan pogled na to jezero. Stara cesta je vodila pored jezera samo do tzv. *lovskog groba*, gdje od 7. augusta 1878. počivaju pali lovci 10. bataljona. Otu da se dizala visoko u planine, gdje je divljala isti dan strahovita borba između Turaka, Kranjaca i Hrvata. Obazrimo se nekoliko na taj boj! Lukavi muslimani, skupljeni u velikom broju, bili su na ugodnom mjestu; zauzeli su bili brda Mile i Borac na planini (tako mi je pripovijedovao tumač, kad smo gledali gore sa jajačkog grada) tu su sačekali našu vojsku. Turčin nije namjeravao ništa manje, nego svu vojsku potisnuti u jezero. Samo vanserijska ustrajnost je spasila naše vojnike. Bili su se oni od deset sati ujutro do pet sati navečer. Turci su po broju bili moćniji i imali su bolje pozicije, jer su bili nad Austrijancima. Našim je stvarno trebalo junačke hrabrosti. Dugo je bila pobjeda neodlučna. Tek sad su naši uhvatili Turke sa strane te kad se je jednom odredu posrećilo popeti nad njih, povukli su se prema Jajcu. Jedan obični Bošnjak pričao mi je da je jedan katolik domaćin pokazao put po kojem su naši zaobišli vraga, ali da je i njega prodrla turska kugla. Najbolje su se tu pokazali naši vrli Kranjci. Sam komandant Würtemberg je rekao: *Kranjcima treba zahvaliti da nismo plivali po jezeru i nismo pili njegovu vodu*. Palo je mnogo naših vojnika. Dolje pored ceste je spomenik

postavljen hrabrim borcima, a gore na staroj cesti u vječnu slavu pomnik junacima Slovincima i Hrvatima, ali to ne može oživjeti njihove kosti. Malo dalje od tih krvlju natopljenih brda nalazi se tzv. *Carevo polje* – njive na gorskom boku što moćno vise prema sjeveru. To polje je prema navodima bilo imanje zadnjeg bosanskog kralja, Stefana Tomaševića – a po narodnim bajkama i za vrijeme njegove smrti. Turci su ga uhvatili u tvrđavi u Ključu i tu mu odsjekli glavu. Njegovo truplo pokopali su u Jajcu, gdje se još prema nekima vidi njegovo kostur. Jezero je sada uže, sad šire, uopće grozno duboko. Voda je bistra kao kod naših gorenjskih jezera. Nekako sat vremena hoda od mjesta Jezera su visoke skale Plivi zatvorile put, pa predati su se morale silnoj moći; voda je kroz nju napravila uzak protok; zato se tu jezero jako suzi te vije kroz tijesna skalnata vrata. Austrijski vojnici presjekli su visoku skalnu kako bi dobili prostor za cestu. Između nje i jezera stoji moćna peć, koja kao kit čuje i čuva prilaz do donjeg jezera. Poprilično pod tom skalom se voda opet širi, ali ne u jezero – skale to ne dopuštaju: nego se vali na desno, vali se na lijevo, skače i puše, pršti po različitim tokovima te se pridrvi do prirodnog dijela sa drvima obraslog jezera, koji je visok tri do četiri sežnja. Zahukti se jedan moćan tok, pjeneći se silnim bubnanjem: na desnoj i lijevoj vidiš od 30 do 40 manjih, što sikte u nizine kao zmijske iz svoga gnijezda. Lukavi Bošnjak je bližnje curke navratio u svoju korist: postavio je iznad njih na kocima drvene kolibe, dio u svaki mlinski kamen, pričvrstio ga na jak panj, tome dodao na donjem kraju nekakve račve, gurnuo ih u tekući curak – i bosanski mlin je gotov. Uz cestu sam nabrojao osam takvih jednostavnih mlinova. Drvena brv na kamenim podlogama vodi od brijega naprijed od mlina do mlina. Pod tom prirodnom branom sabire se voda u drugo, donje jezero, koje je mnogo manje nego gornje, a jako lijepo, malo dalje nego šire. Opet se zahuktava voda divlje preko prirodne, mnogo razrovljene brane: treće najmanje jezero je pred tobom. Kako bi priroda željela pokazati, šta zna napraviti iz vode, kamenja i biljaka tako različitih, krasnih prizora pokazuje tu Pliva, dok se ne izvije sa skale u Vrbas, koji je tjera sa sobom u Savu. – Vidi! Jaka peć pravi prirodnu branu, voda se srdito zahuktava preko nje u dubok vir. Drugi dio ga pretekne u nju, pjenu se od desne i lijeve; skale se uzdižu prema gore – samo skala mirno stoji već stoljeća, smijuć se bezuspješnom vrvenju i drvenju u svom podnožju. Iznad skala uzdižuće drvlje se ljubko smješka, jer dobiva uvijek novu svježinu iz tekućeg elementa, za svoj život uvijek nove tvari, koje mu na skalnu donose vodeni valovi divlje rijeke iz gornjih krajeva. Padanje od skale do skale

se ponavlja sto i sto puta, uvijek isti, mada uvijek novi prizori razvedravaju oko. Da, ljudska ruka ne bi mogla napraviti ništa jače ni ljepše nego je tu napravila priroda, oživljena po Božijoj svemogućnosti.

Slika 4. Grad i tvrđava Jajce (Marinko 1893, 330.)

Čudeć se tom prirodnom čudu govorio sam sam sa sobom: zašto nemamo kod nas istu prirodnu krasotu! Lijep si, Blede, krasan Bohinj, daleko poznata Postojnska jama, ali jajačko jezero, Jajce i slap u njemu – nemaš Slovenija!

Iz tih snova probudio me šaljivi Čeh sprovodnik. Pitao je Španjolca: *Jesi li lovac? Nisam, odgovori. Ne voliš li zeca? Volim na viljuški i pladnju*, odgovori Jevrej. *Zar ga smiješ jesti?*, pitao je vojnik. *Smijem kada je košer*, odgovorio je Jevrej. *A tako*, odgovori šaljivi potomac roda Ibrahimovog, "košer" je kad ga vaš mesar zakolje. Znači, vi Jevreji zeca ulovite za uši, donesete svom mesaru da mu prereže vrat, pa napravi košer. Smijali smo se, Španjolac je ćutio, vjerovatno misleći: "Zec je dobar." Glatka cesta nas je uskoro dovela do Jajca, gdje je ulaz u grad Jajce. Njemački natpis pred gradskim vratima svjedoči da je cesta pored Plive od Jezera dovede djelo naših vojnika. Glasi: *Erbaut 1881 von der Pionnier-Abtheilung des 66. Infanterie Regiments.*

Jajce je zidano u obliku stošca, na zadnjem brijegu "Gole planine". To visoko brdo je jako slično polovini jajeta; neću pogriješiti ako kažem da je po tome i dobilo ime. Kad je sazidano, ne zna se tačno. Tvrde da ga je ustanovio hrabri vojvoda Hrvoje, koji je umro 1416. godine. Gradske kuće raspoređene su po stranama, vrhunac predstavlja starodavna tvrđava, koju su bez sumnje izgradili

domaći knezovi već prije junaka Hrvoja. U podnožju brda vodu vali Vrbas prema sjeveru i Pliva od zapada prema istoku. Nekad je grad bio osiguran jakim bedemima; pored ceste koja vodi u Jajce vide se i danas dobro očuvan kameni zid, koji se završava u džinovski svod sastavljen iz silnog rezanog kamenja. Kroz te ostatke nekadašnje utvrde ulaziš u gradsko područje. Zadnji kralj Stefan Tomašević izabrao je ovaj utvrđeni grad za prijestolno mjesto, jer je Bobovac, u južnoj Bosni, u kojem su prije većinom stolovali kraljevi bosanski zbog turskih napada bio previše nesiguran. Tu se nalazi nekoliko kuća na desnom brijegu. Kuće su turske, male i jednostavne, zidane bez reda; sa slabo tlakovanim ulicama, neprijatno vijuču se tamo-ovamo, tursko je sve; samo nekoliko novih zgrada za kancelarije i krasni hotel "Jajce" su jedine gradske zgrade. Tvrđava sada služi vojnicima za boravak i druge vojne namjene. Uz dozvolu poveljništva može se obići. Bio sam jako zadovoljan što sam uspio doseći poprilično visoko, trud mi se isplatio jer je prelijep pogled na sve strane, posebno prema sjeverozapadu na "Carevo polje" i ona brda, po kojima su naši vojnici tokom zauzimanja plesali krvavi ples sa Turcima. U dvorištu tvrđave ukopana su dva vojnika 53. puka: podčasnik Štefan Grilec i Ivan Netko. Turci su im tokom one bitke iznad jajačkog jezera odsjekli glave te ih pobjedonosno donijeli u Jajce. Kad su naši vojnici zauzeli mjesto, pokopali su ih u ovom kraju sa vojničkim počastima, o čemu svjedoči njemački natpis u zidu iznad groba. Na toj tvrđavi je možda najeminentnija stvar kameni grb na jugoistočnoj strani iznad vrata, koja vode u neku prostoriju – kapelu ili kriptu. Predstavlja krunisanu ljudsku glavu sa dugom, do leđa padajućom kosom: nažalost, lica nema. Rački misli da je to grob bosanskih kraljeva, znači stari grob bosanski. Dokazati se sa sigurnošću ne može. Zato ga valjda ni vlada nije prihvatila, nego je napravila novi grb, koji bar mene podjeća na tursku grubost: crveno obojena ruka sa držećim britkim mačem. Pod tvrđavom su nekad bili vrtovi, nekoliko niže na sred brijega, crkva sv. Luke, kraljeva dvorna crkva. Sagrađena je bila u gotskom stilu najvjerojatnije u 14. stoljeću ili početkom 15. stoljeća. Zvonik jako visok, sa dvije vrste krasnih prozora, i crkveni zidovi su još uvijek u potpunosti sačuvani. To i nije čudno zato što je cijela sagrađena iz rezanog kamena. Osmanlije su namjeravali iz te zgrade napraviti džamiju. Mada, kako kažu spriječila ih je sama Božija volja, zato su je 1527. godine zapalili i ostavili budućim stoljećima da svjedoči o njihovom divljaštvu: za srušiti jaki zid bili su prelijeni. Nadajmo se da nije daleko vrijeme, kad će se ponovo iz ruševina uzdići krasan hram u slavu Najvećeg; gdje je teklo toliko

hrabre slovenske krvi. Čuo sam da se o tome ozbiljno razmišlja i da vlada namjerava za tu plemenitu svrhu izdvojiti poprilični iznos. Dao Bog! Kakvo slavlje se dogodilo u toj zgradi 1461. godine u novembru? Papa Pio II. se neizmjerljivo trudio pokrenuti križarski rat protiv Osmanlija, koji su upravo tad grozno prijetili Evropi. Pošto nije mogao ništa dogovoriti u zapadnoj Evropi, vojsku je počeo sakupljati sam, povezo se sa junačkim Albancem Skenderbegom i Stefanom Tomaševićem, kraljem bosanskim. Zbog toga je prihvatio pod svoje okrilje i naklonost Bosnu i u vezi sa tim odredio posebne poslanike za izvedbu krunisanja u Jajcu. Početkom novembra se u toj crkvi izvršilo krunisanje, usprkos protivljenju ugarskog kralja, koji je smatrao da on polaže pravo na bosansku krunu. Svečanost se dogodila pred svim velmožama kraljevstva bosanskog. Činilo se je da će Bosna stvarno ustaviti ponosnu tursku silu. Kralj se ohrabrio, djelovao je istinski kao pravi junak i ponosno nazvao: "Kralj Srbijem, Bosni, Primorju, Humske zemlje, Dalmaciji, Hrvatskoj, Dònjim krajem, zapadnim stranama, Usori, Soli, Podrinju i k tomu" – ali, nažalost, bilo je prekasno. Neispravnost, propalost bosanskih velmoža, pohlepa i izdaja bosanskih velmoža su 1463. godine koštale kralja kraljevanja i života. Između te crkve i tvrđave su tzv. katakombe koje se smatraju za prve znamenitosti bosanske zemlje. U magistratu smo tražili dozvolu; dobivamo je za 30 novčića, pored toga i slugu, koji nam svijetli sa bakljama i svijećama u podzemnoj šupljini. Katakombe su do 20 m duga i 12–15 m široka dubina pod starom tvrđavom. Inače, jako umjetno je isjećena iz skale. Predstavlja crkvu sa tri etaže. Prema istoku je veliki oltar, na desnoj i lijevoj strani još tri, nekoliko manja oltara, koji su napravljeni kao da su veliki. U živu skalu je usječen veliki krst, na jednoj skali je isto tamo isklesano sunce, a na drugoj mjesec. Šta to znači, zna svako, jer tako i sad umjetnici izražavaju Gospodovu smrt. Prije je poprilično veliki sto (mensa) vertikalno izdubljen. Riječ je o grobu pokrivenom kamenom pločom, koja je sad otrgnuta: neki stranski oltari su još cijeli, drugi su oštećeni, na evangeličkoj strani su grobovi još uvijek sačuvani. Krstovi su posvuda razbijeni, ali ne toliko da se ne bi mogli razaznati; turski bijes se je ispoljavao nad njima. Na lisnoj strani pored velikog oltara isklesana je ispovjedaonica, koja se upravo tako još razlikuje. Kod prvog oltara na desnoj strani su izdubljene dvije eliptične šupljine; za koju namjenu, ne znam. Moj vodič kaže da je to bio baptisterij – krstilište. Pod prvom crkvom je još jedna crkva, nekoliko manja, ali inače gornjoj potpuno slična. Razlika je samo u tome što je oltarni krst u njoj još neoštećen. Izvjesno je da bi ga Turci porušili, kad se ne bi bojali da se

gornji pod ne bi srušio na njih. Ta kapela je naime tako napravljena, da tlo gornje kapele drži iz stijene isklesan širok stub, na kojem je isklesan krst sa suncem i mjesecom. Kad bi muslimani tu šta razbili, možda bi se stub srušio i zbog težine bi se porušio gornji kameni pod. Na svakoj strani tog neobičnog krsta je isto takav oltar, kao što smo vidjeli gore: isti krst služi za oba. Šta da mislimo o tim katakombama? Ne bih znao reći. Jajčani tvrde, da je iz prvih stoljeća, dok je još tekla hrišćanska krv po Rimskom Carstvu. Sumnjam u to; rad je prelijep, znači polako završeno; toliko oltara u istoj crkvi ne upućuje u prva stoljeća jer su stari imali većinom jedan oltar. Crkva je bila izdubljena u sadašnjem stoljeću. Iz kakve namjene, ne znam; da bi se malo bolje saznano o tome, nisam imao priliku. Idući iz katakombi nizastranu čuo sam djevojčicu u vrtu kako ljupkim glasom pjeva pjesmicu. Riječi nisam mogao razumjeti, znam da se često u refrenu ponavljao izraz "raja". Na kraju grada prema sjeveru pored Vrbasa nalazi se veliki franjevački samostan, kojeg misle još malo dozidavati. I samostanska crkva je za Bosnu jako prostrana, zidana sa tri lađe. Unutrašnje dekoracije su za poželjeti – a šta ima od toga siromašni Bošnjak? Tu je pokopan predzadnji kralj Stepan Tomaš. Ubili su ga 1461. godine, njegov brat i sin. Hrvatski ljetopis pripovjeda o toj smrti ovako: Radivoj, brat Tomaša, i sin mu Stjepan su stajali bez pomicanja sa vojskom pod hrvatskom tvrđavom Orehovcem. Kad je kralj to čuo, dođe sam k vojsci i reče bratu: "Nisi za drugo, nego da krmke napasaš", i sinu: "Kupit ću ti plug da oreš!" Uvrijeđeni su ga pogubili odmah prvu noć. – Na desnoj strani, na oltaru je kostur zadnjeg kralja Stefana Tomaševića u staklenom mrtvačkom sanduku. Podigni samo crnu tkaninu, pa ćeš vidjeti ostatke nesrećnog kralja, kojem su Turci uzeli glavu, iako mu je dao Mehmed-paša riječ da mu čuva život, kad ga je uhvatio u tvrđavi u Ključu. – Bože, budi pravedan! Skoro sigurno mogu tvrditi da je osim turske krutosti prelomna crta bila zapovijed kraljeve smrti! Spomenut ću da mi ne ide u glavu da je to bio Stefan Tomašević, kako kažu: mislio bih prije da je riječ o njegovom ocu, ubijenom Stefanu Tomašu. Zašto spomenuti hrvatski ljetopisac tvrdi upravo da je Tomaš pokopan u Jajcu? Suprotno opet kazuje historičar Klaić da je Mehmed II. dao Stefanu Tomaševiću odsjeći glavu u Bobovcu, a ne u Jajcu. Bilo kako bilo, onaj nijemi kostur budi svakom Slavenu u srcu neopisivo jaka osjećanja. Dana 22. jula obavio sam sveto darivanje u toj crkvi blizu ostataka bosanskog kralja: tijesno mi je bilo oko srca – molio sam jače nego ikad za nesretnu Bosnu, za nesložno Slavenstvo. Spomenuo bih Hotel "Jajce": Izgrađen je iz domaćeg rezanog

kamena – krasna dvospratna zgrada – tačno na rtu, pod kojim se stapaju Vrbas i Pliva. Prekrasan pogled ima. Izvrsno je uređen, usluga je jako dobra, cijene smještaja su prihvatljive. Za hranu inače traži se više, ali ne smijemo zaboraviti da smo u Bosni, daleko od željeznice. Još neke stvari bih želio spomenuti. Ko dođe u Jajce, neka ne zaboravi naručiti ribe i rakove, ako im je prijatelj: malo gdje je takav izbor. Pliva, naime ima pastrmki i rakova toliko obilno, da se možeš samo čuditi; u gostionici ti ih posluže kad god želiš. Vodič i ja smo se divili večeri, koju nam je iznjedrila jezerska i plivska voda. Jajce (341 m nad morem) ima blizu četiri hiljade stanovnika. Po vjeri su muslimani i katolici. U starom dijelu grada na bokovima brda vlada skoro samo islam, pored Vrbasa na lijevom brijegu i na suprotnoj desnoj strani su sami katolici. Pravoslavni nema u gradu, ali su smješteni u obližnjim selima. Van Jajca blizu *Carevog polja* imaju malu crkvicu. Jevrejima valjda u Jajcu najljepše cvjeta pšenica; samo onaj Španjolac što se sa mnom vozio ima tu deset turskih kuća. Razgledali smo grad; sad se okrenimo ka najvećoj znamenitosti, koju nam nudi grad Jajce – ka slapu rijeke Plive! Na mostu smo koji vodi od grada preko rijeke. Plivo, kako si lijepa, kako skačeš pored Jajca od pećine do pećine, kako se vrtiš i plešeš! Tu se zaletiš u drvo, tamo u skalini brijeg, spuštaš se u svom najljepšem toku, a vidi! Bošnjak je već uhvatio tvoju razuzdanost: vrtiš mu nad i pod mostom bezbroj jednostavnih mlinskih kola, više nego u jezeru iz kojeg dolaziš. I opet od tu naprijed si neuhvatljiva! Dijeliš se u više struga, cvrčiš, žviždiš, plešeš – i posljednji put od radosti pijana zahučeš i skočiš – grozan *salto mortale!* – preko 30 m duboko Vrbasu u naručje, da se spojiš sa njim u rijeku. A nije lahak taj skok: tvoje zeleno krilo izbljedi, talas tvoj se rasprši u milion komadića, koji lete daleko uokolo na suprotni brijeg kao tanka magla, pršti nazad u visine na desno, na lijevo. Sunčani zraci radostno upiru u te oči, tvoje kapljice se svjetlucaju i njih, vatra mijenja u sedmerbojne kugle koje me očaravaju, od kud god se obazrem na te. Da, jajaški slape prelijep je tvoj izgled, da li stojim u tvojoj blizini, da te gledam sa desne sa "Vjekosavinog pogleda", da trčim dolje po stazici, da se usudim ući do tebe i u tvoje svetište, skalnu šupljinu za tobom, gdje me popršćeš hladnom tekućinom, ljuteći se što ljudska noga stupa u tvoj vilinski raj. Ne brine me tvoj srd, tvoje rosne kapljice mi samo hlade vruće čelo! Da se ustavim nekoliko više na tvoj most, koji vodi preko Vrbasa, ili na suprotni brijeg, ili da se naposljetku spustim na tvoj lijevi brijeg na silnu pećinu pred hotelom – krasan si, slape jajački! Grmi tvoja buka kad zabiješ svoje ude o groznu skalnu u podnožju, ili o

džinovsku peć, koja se otrgla od tvoje podloge prije hiljadama hiljada godina – to bučanje je moćno ali nekako prijatno uhu. Pa kako da opišem tvoju ljepotu? Morao bih biti slikar, pa da u bojama dam živu sliku: morao bih biti pjesnik da tvoju čarobnost opišem u vječnim stihovima. Čovječe, kako si malehan, dok gledaš takve prirodne ljepote. A kako je velik Stvoritelj, koji je napravio takvo veličanstvo! Pliva pada u osam rukavaca: jedan je tako velik, ili bolje rečeno sastavljen od tri curka. Lijevi izgleda kao da pada iz posebne šupljine koja izvire u samom gradu. Pod slap možeš poprilično daleko ući – u skalinu šupljinu. Vjeruje se da je unutra hladno i mokro: mada, nećeš zažaliti, ako se potrudiš ući dolje. Samo slamnicu ne nosi sa sobom, kao što sam uradio ja, ili bar rasklopi kišobran nad glavom. Ako si osjetljiv, neće ti škoditi, ako obučeš tanji kaput, jer je temperatura dolje mnogo niža. Takva promjena seljaku kao što sam ja neće naškoditi. O strugi pod vodopadom – tako kažu Hrvati – nalaze se džinovske skale, jedna se posebno izdvaja svojom veličinom. Bez sumnje pale su odozgo, otrgavši se od gornje riječne struge. I ovdje austrijski vojnici imaju zasluge, o čemu svjedoči natpis nad paviljonom "Vjekoslavinim izgledom", na desnoj strani slapa: *Erbaut 1887 von der Pionnier – Abtheilung 2 Baon E. H. Ernst Nr. 48.* Napravili su puteve i staze oko slapa, put i most iznad njega i pod njim, most preko Vrbasa, krasno izgleda – stazice, putevi, klupe, zasadi, gredice sa cvijećem i drvećem na desnom brijegu Vrbasa, suprotno od silnog slapa. Muhamedanac se malo brine za prirodne ljepote, mada sam tu vidio tri sina Prorokova, možda 40–50 godina kako sjede na klupi između tih vojničkih ukrasa i zadovoljno gledaju u vrvenje i šumenje gromoglasnog slapa. – Naime, nema mnogo gradova sa takvim prirodnim krasotama kao Jajce; ne zove se uzalud čudo bosansko. Željeznico, ti ćeš ovdje dovesti život! Već gledam ponosna ljetovališta oko grada, pored Plive na brijegovima jajačkog jezera. Da to bude u korist Jajcu? Ko će znati? Gradit će najvjerovatnije profitabilni Jevrej, stranac, domaćin – Slavene, ti vidi! Prije nego što napustimo ovaj lijepi gradić, pogledajmo još na kratko njegovu kasniju historiju. Kako smo već spomenuli, pao je 1463. godine bosanski kralj Stjepan Tomašević. Sultan Mehmed II. kad je zauzeo Jajce, obećao je Bošnjacima slobodu i poštovanje starih običaja. Ispunio je riječ starijim, ali djecu im je porobio. Jako ih je boljelo što je njegov vojskovođa Mahmut dao bosanskom kralju ne samo časnu riječ nego i pismo da se neće dotaći njegovog života. Iz te nevolje pomogao mu je neki Perzijanac, mudrac, odlučivši da dana riječ ne vrijedi, jer je od sultanovog podređenog i pala je kraljeva glava.

Kad je palo Jajce, a usmrćen nesrećni kralj tad je pala i nesrećna Bosna. Ugarski kralj Matija Korvin prepao se tog događaja. Nakon što se ohrabrio, počeo je protiv Turaka ljutu borbu. Osvojio je donje bosanske dijelove još iste 1463. godine, između ostalog i grad Jajce, koje je ostalo 64 godine ugarsko t. j. do 1527. godine. Koliko hrvatske krvi je poteklo pod tim zidinama, koliko nevjerničkih krvoloka je izdahnuo pored Plive i Vrbasa! Banovi jajački, zamjenici ugarskog kralja znali su se braniti od turske sile. Imena jajačkih banova Frana Berislavića i Petra Kegljevića neće se nikad zaboraviti. Zadnjim slavnim činom svijetu se pokazao knez Krsto Frankopan, koji je od turske dvoipogodišnje opsade grad oslobodio 1525. godine. Nakon nesrećne bitke na Mohaču 1526. godine u kojoj je pao ugarski kralj Ljudevit, Hrvatska se razdijelila između Zapolje i Ferdinanda austrijskog, što su Turci iskoristili da bi 1527. godine udarili na Jajce. Husref-paša je deset dana bez uspjeha pucao na tvrđavu, a kukavica Stefan Grbonogi izdao je grad, da bi sebi sačuvao život. Malo prije podne 22. jula čilim vojničkim konjima iz Jajca po novoj cesti pošli smo prema jugoistoku. Cesta do Travnika, 70 km duga, je napravljena dobro, djelomično dobro. Pod vojnim nadzorom radili su je Bošnjaci i vojnici: sva je u cijelosti skoro nova samo ponegdje se vide ostaci stare turske ceste. Prije se vozilo po staroj strmoj cesti preko Karaule planine (1179 m) sada se vozi pored Vrbasa; prije si imao krasan pogled sa te historijsko značajne planine, sada imaš prijatnu vožnju kroz šume i doline po cesti, koja se slobodno može uporediti sa najboljim gorenjskim *bijelim cestama*. Odvaja se od stare kakva dva kilometra pod Jajcem i zavija na desni brijeg Vrbasa. Na obje strane se uzdižu visoke planine, koje su do vrha obrasle tamnim šumama. Tu i tamo mogu se vidjeti presjeci i na njima visoko nad dolinom polja bosanskih seljaka. Lično su se sklanjali visoko, kako bi bili sigurniji od Turaka. Vrbas postaje 15 do 22 km od Jajca nekako divlji: vije se i pjeni, skače sa skala, ljuti i vrti se pa je pogled na njega prijatan. Ponekad se vidi velika skala desno ili lijevo u strugi, želeći rijeki razljutiti tok: srdito se zahuktava pjeneća voda oko nje i žuri dalje. Druga se prepustila u vodotok, gdje se ispire već stoljećima, a nije se maknula. Ludi pastir zapalio je bližnju bukvu, tako da je pala ravno na pećinu i od nje je načinio dasku po kojoj ide izazivati svog komšiju na suprotnom brijegu. Na obje strane vide se stari bosanski putevi za marvu i čudiš se, kako je mogla hodati tuda životinja po tako uskim stazama preko skala. I ta cesta ukazuje na zanimljivosti! Nekako deset kilometara od Jajca ravno u ćošku, gdje cesta zavija nekoliko prema jugozapadu nalazi se selo Vijenac – Bošnjaci izgovaraju Vinac

– u prijatnom zatišju bogato okružen drvećem. Mezarje i džamija svjedoče da tu žive muslimani. Na visini iznad Vijenca, strše prema nebu zidine starog grada, koji su srušili Turci. Na našem bi se grad zvao *Venac*, a bosanski izgovor me podsjetio na vino. Zašto vino? Odgovorili su mi. Mi ga ne pijemo; zašto da sadimo lozu. Rasla bi kao i drugdje. Odgovorili su Turci. Zanimao me taj stari Turčin; volio bih šta saznati od njega, ali bio je tako slabo razgovoran da je moj trud bio uzaludan. Učinilo mi se da je čovjek starog kova i da ga ljuti jer ne može više samostalno gospodariti, kao pod sultanovom vlašću. Da je imućan, svjedoči njegov dragocjeni čibuk, koji mu je bio neprekidno u ustima; rekao je da je samo dio koji je u ustima sedam forinti. Drugi putnici su bili kao i jučer: tri vojnika, ali ne isti, koji su me sprovodili do Jajca. Sprovodnik je bio neki njemački mladić sa Sedmograškog, koji je sto puta bio u Bosni, zbog toga malo lomio slavenski. Inače, djelovao je kao vesela duša. Dva vojnika – vozač i naš čuvar – rođeni su Bošnjaci. Na 33. kilometru zagledali smo Donji Vakuf – Skoplje rekli bi obični hrišćani – pored Vrbasa. Poprilično velik kraj; oduvijek jako prometan. Kroz njega je vodila turska cesta iz Travnika za Bugojno i Livno pa naprijed u Dalmaciju.

Donji Vakuf je potpuno tursko mjesto, zato je njegovo lice tursko. Džamije, turske krčme, trgovine, gostione i turska ljenost – vidi se po ulicama po kojima se voziš do pošte. Pravoslavni imaju tu lijepu novu crkvu, a katolika je tek osam do deset porodica; ti imaju svoju župu sat vremena udaljenu od Bugojna. Ta se jako lijepo vidi iz Donjeg Vakufa. Baš taj dan je tamo sprovodio krizmu vrhbosanski nadbiskup, dr. Josip Stadler. Imao sam jaku želju da idem pogledati ovaj zanimljivi kraj, koji će preko željeznice uskoro biti povezan sa prometnim svijetom! Ali vrijeme nije dozvolilo. U Donjem Vakufu ne možeš dobiti ništa osim crne kahve, tu nema niti jedne gostione. Ljubazni vojnik i vođa pošte, Čeh Penčik pozvao me u svoj stan i poslužio me časom piva, za šta sam mu jako zahvalan, jer smo se vozili po najvećoj vrućini, koja je taj dan bila neizdržljiva. Od tu naprijed je pošta zavila prema istoku žureći po manje nježnoj dolini. Ostavili smo Vrbas, koji ovdje teče od juga. Nakon 11 kilometara počele su planine. Cesta preko brda bila je strašno strma i opasna; sada je napravljena bušenjem, tako da kola mogu doći do vrha sedla "Kòmara". Otuda smo drndali prema dolje po dugim krivinama. Tu pod Komarom uskoro će zapuhati parna lokomotiva kroz gorske predjele: radovi su već počeli. Kakva promjena! Na istočnoj strani i Komar-sedla dolina je mnogo ljepša nego zapadna. Visoke planine, kakve do

sad još u Bosni nisam vidio, uzdižu se pred nama; planine između Travnika, Vranduka i Zenice. Usput smo sretali mnogo ljudi, većinom na konjima, koji su išli sa travničkog sajma. Bili su muhamedanci i hrišćani. Radozvalo sam se obazirao po njima jer takve prizore ne vidim kod kuće. Čovjek bi mislio da je tamo negdje u Egiptu. Za oči su mi najviše zapali hanovi pored ceste u kojima su danas kahvedžije imale dobar posao. Pred svakom kafanom je crnu tekućinu pilo mnogo prorokovih vjernika. Čudno mi je bilo da su zaobilazili naša kola sa nekakvim strahom; samari su pri tome bili malo čudni – sporo i premalo su se smačinjali – i zapjevao je vojnički bič ne gledajući pada li na konja ili jahača. Pitao sam, zašto to? Sprovodnik je odgovorio: Zakon kaže, *da se ispred carske pošte svako makne*. Uredu. Ali meni se nekako činilo da je to neki turski običaj, kad je morao svaki kaur u jarak skočiti, ako je pored jahao beg – gospodar. U pola osam navečer ustavili smo se pred poštom u Travniku. Možete misliti koliko mi je bilo drago kad me je tamo čekao mladić, kojeg su poslali isusovci da ponese moju prtljagu u njihovu kuću. Isusovci u Travniku djeluju još otkako su se isusovci naselili u Bosni, mom zemljaku J. V. javio sam da dolazim. Gospodin je napravio sve da mi prve trenutke u Travniku učini prijatnim. – U jezuitskoj kući ostao sam nekoliko dana; bili su to prijatni i sretni dani. Odmah drugi dan, ljubazni zemljak ponudio mi se za pratioca, da razgledam grad. Zahvalno sam prihvatio ponudu i imao sam najprijatnije društvo i vodiča, kakvog bi tu inače teško dobio. Za kratko vrijeme razgledao sam grad i okolicu, vidio sam kako teče privatni život bosanskog čovjeka u boljim kućama, ali i kod običnog puka. Imao sam priliku vidjeti vjerske i društvene prilike itd. U nekoliko poteza probat ću opisati ono što mi se učinilo vrijednim. Prvo da progovorim nešto o Travniku uopće. Grad leži na ribom bogatoj rijeci Lašvi u dolini između visokih planina, 350 m nad morem. Istočna planina je visoki Vlašić sa više vrhova. To je krasna planina, koju su lijeni Turci, nažalost, pokrali. U blizini grada nalaze se goli pašnjaci, na bokovima u sredini je mlada i bujna šuma, dok se na vrhovima nalazi opet trava. Hiljade ovaca na tim visoravnima dobivaju svježiju pašu. Prijatno je oku za vidjeti kad se obazre iz grada, duge vrste odlazećih i vraćajućih životinja. Iz ovčijeg mlijeka pravi se ukusan, našem sirovom maslu sličan sir. Prema zapadu se proteže duga, nekoliko niža planina Vilenica. Njeno podnožje od sredine dolje je poprilično obrađeno. Tu se vide lijepe njive – zlatna sijajuća zrela pšenica u klasju – čeka srp. Kukuruz je još zelen – sočni pašnjaci, med njima posijane male ili veće turske i hrišćanske kuće, čak i par velikih

begovskih – muhamedanskih vila: sve to daje okolini posebno lijepu razliku. Stvarno je dražesan taj izgled! Iz južnog dijela Vilenice se proteže neko poprilično nisko brdo prema istočnom dijelu Vlašića, što dolinu sužava, tako da Lašva ima jako tijesan put kroz travničko polje. Iz toga se može vidjeti, da grad leži u nekom kotlu, zaklonjen od silnih vjetrova, osim prema zapadu. Travnik broji do šest hiljada stanovnika, koji su u velikoj većini muslimani. Katolika je nekoliko hiljada, pravoslavni Srba baš malo, više je Španjolaca, koji se od naših razlikuju posebno po tome što su zadovoljni i sa malim dobitkom. Ako krenemo po glavnoj ulici prema istoku, doći ćemo na poprilično veliki bazar. Tu se odvija živo trgovanje na desnoj i lijevoj strani. Probijamo se kroz gužvu! Nakon par stotina koraka počne se tlo uzdizati: tlakovana su turski – sa debelim kamenjem. Svakih 10–20 koraka je napravljena nekakva stepenica. Takva cesta nije za kola, nego je dobra za samare, koji su Bošnjacima još uvijek što i Arapima kamela. Ako imaš kurje oči, slabo ti se piše, ali ništa se ne može, nego potrpiti nekoliko, više ćeš se obradovati pogledu: bez znoja, nema meda.

Po cesti i ulici teče voda po tvrdom kamenjem tlakovanom rovu. Ko bi mislio da znaju Turci vodu tako iskoristiti? Svaka kuća ima vodu u dvorištu: nad kućom teče, ispod otiče opet na ulice. Otkud tolika voda? Na sjeverozapadu, malo iznad grada vrije iznad zelene gore potok hladne, bistre i jako zdrave vode. Dijeli se po dvorištima i sakuplja se opet stoputa, poplavlja nasipe te se istočno od grada utiče u Lašvu. Sama priroda Travniku je ponudila vodovod. Koliko bi samo dali u Novom Mestu za takvu vodu da izvire na vrhu kapitela – gore negdje kod Klemenčića! Govori se tu da će uskoro napraviti vodovod po gradu za svaku kuću: kupiti treba cijevi, ništa drugo. Da Travniku Turčin nije bio gospodar, stanovnici bi to već imali, a Turčin radije ljenčari gladan, nego radi sit! Susreću nas turske bule. Radoznale su žene. Kako gledaju po tebi, dok je ne primijetiš, a kad vidi, da si je pogledao, brzo okrene glavu da sakrije otvor nad očima, ili čak si pomaže sa rukama da zabrani tuđi pogled prema svom obrazu. Vidi, vidi, tamo je neka otkrivena starica! Vjerovatno je mislila da na ulici nema muškaraca, dok je skočila nekoliko koraka ka prijateljici u komšiluk da bi malo progovorile; ali ne može i nas dvojica smo uzrok. Brzo uze rubac u ruku – već visi od čela ka obrazu, da zakloni pogled ka svom obrazu. To je premalo za stidljivu bulu; prvo otvor iskoristi da skoči sa ceste te da nam se sakrije za zid. Oj, šta sve može vjera! I robovanje čovjek podnosi zbog nje. Običaj da su muslimanke tako zamotane, bio je koristan mnogima lopovima. Turci još žive u Bosni, iako su pobjegli u

Osmansko Carstvo, neki bi već izdahli na vješalima, kad ne bi bilo onog turskog običaja. Uzeli su žensku odjeću, sakrili lice, znači i brkove – sad ga uhvati austrijski vojnik, sad u ženski obraz ne smije nikako pogledati. Turski zakon to zabranjuje smrtnom kaznom, taj je zakon u Bosni još uvijek na snazi. Sad se žene pokrivaju i skrivaju; ako je otkrivena, okrene se ustranu, pokaže ti leđa, da ne vidiš njeno lice. Za vrijeme turske vladavine bilo je drukčije – baš suprotno. Cijeli bataljon turskih vojnika bio je na ulici, kad se začuje "paša ide sa svojim bulama!". One su bile otkrivene, i svi turski vojnici morali su popadati na obraz, da ne bi vidjeli lice žene ponosnog paše. Tu *lijepu* naviku iskoristio je lukavi franjevac, koji je još uvijek živ. Kad su milostive sestre prvi put prešle bosanska tla; išle su kroz Žepče, gdje se odvijao sajam i zato je bilo tamo puno Turaka. Kako proći pored njih sa ženama? Franjevac, turski obučen, naredi da se ukrase kola, sjede naprijed pa vikne: *Saraj-paša, saraj-paša!* Svi Turci padoše ničice, a Turčin – franjevac sretno odveze prepadnute sestre. Naravno, tad su te hrabrosti bili svjesni, a sad se pod okriljem austrijskim tim samo našali. Pričao mi je jedan gospodin da muhamedanke ne bi nikad progovorile sa muškim. Ako joj se obratiš, odgovori: *Bježi!* Samo je jedna udovica, što se nije toliko brižno niti pokrivala, govorila nekad sa njim. *Bedastoća je, zašto mi je Allah dao lice, da bi ga morala sakrivati?* Mislim da je muslimanka u pravu: ali proteći će još dosta vode bosanskim dolinama, prije nego se jadnice oslobode, prihativši vjeru hrišćansku. Idemo dalje! Put je strm, pa ništa ne ide, sa vrha se lijepo vidi. Pored velikog turskog groblja, dospjeli smo na vrh brda iznad grada. Sjedemo! Jako lijep je pogled: cijeli Travnik leži pred nama. Jer smo naviknuti samo na naše gradove, najviše nas zanimaju munare – minareti; 17 ih je, neke od njih jako su lijepe, visoke; većina ih je poprilično drvena. Na desnoj strani prema sjeverozapadu vidi se dolina Lašve, a na rubu grada između nove ceste i Lašve velika nova kasarna, rad vrijednih južnoštajerskih vojnika. Kako lijep park sa ljupkim stazama je između nje i grada. Vodovod u željeznim cijevima dovodi vojnicima dovoljno izvorne vode iz potoka o kojem smo već govorili. Nekoliko dalje su velike gomile navozene cigle. Čemu služi? Vlada će uskoro zidati veliku fabriku za izradu "bosansko-hercegovačkog duhana", kakvu smo već vidjeli u Banjoj Luci. Nad kasarnom, sjeveroistočno od grada je prijatno brdo. Mala lijepa kuća krasi mu vrh; pred njom prema gradu je veliki voćnjak, zapadni dio će za nekoliko godina biti hladoviti park, zato divlje drvlje, koje je posađeno uz stazice, stiže svojim mladikama. Ovi isusovci su to napravili; želja im je imati prijatno mirno

ljetovalište, gdje će gospoda tu i tamo doći odmoriti od mukotrpnog dana. Upravo pred sobom, južno od grada pod zelenom Vilenicom, imamo veliki "isu-sovački" samostan; sa prekrasnom crkvom u sredini; licem gleda u nas. Malo naprijed ulijevo su "sestre milosrdnice", lijepa kuća sa vrtom; još više ulijevo nekoliko bliže prema nama pored glavne ceste nalazi se jako lijepa nova zgrada, krasno opremljena "građanska trgovačka škola", koja se otvara ujesen. Ako pogledamo dalje, vidimo u istom smjeru na onu stranu brda, koji na jugu sužava dolinu, dva visoka, crveno obojena zvonika: župna crkva u Dolcu. Sutra ćemo je ići pogledati. Na lijevoj strani nad uskom dolinom na kraju grada stoji razvalina starog travničkog grada sa kojim je bila spojena crkva: njeni zidovi su još uvijek jaki. Turci su na silu tu napravili džamiju; vidi, kako nam se smije munara: Šta hoćeš, hrišćane, pobjeda je moja! – Da, da tu je tekla hrišćanska krv, ali i turska u potocima: tamo preko puta tvrđave na strmoj skali, na kraju brda nad Lašvom se je sto puta razlijevao bojni povik. Koliko hrišćanskih glava je *krasilo* onaj zid, gdje ih je natakнула kruta ruka nevjernička. Pustimo strašna sjećanja iz prošlosti; ako imaš osjetljive živce, moglo bi ti naškoditi; sad je tu sve mirno. Musliman i hrišćanin šetaju pod zidovima kao da su rođena braća. Približimo se i nas dvojica malo bliže! Grad, tvrđava, ima jako moćne zidove, nalazi se na poprilično visokoj skali između dvije doline, po kojima skakajući preko skale, šiba hladna voda, koja nema nigdje više od osam stepeni. Zapadni potok nad kojim upravo stajemo, silovito bubnja pod mostom, čini po više od nekoliko metara visoke vodopade. Sad ima mnogo vode; mada kažu, da tokom suše presahne. U izlaznoj dolini pod gradom je drugi potok, koji nikad ne presušuje, valjda šiba uvijek jednako obilato sa bistrom vodom i tako je jak da bi mogao opsrbovati tvornice, pogotovo jer je pad jako velik. Goni preko 20 mlinova, a ispod blizu velike ceste i dvije pilane. Tu inače voda teče iz zemlje gdje hoće. Tako da priroda u Travniku Turčinu nudi sve, pošto on ništa ne čini. Priča se da je tu moćnu tvrđavu pravio prvi bosanski kralj Tvrtko I., koji je vladao od 1353. do 1391. godine, naprije se okrunio za kralja bosanskog i srpskog 1390. godine pa hrvatsko-dalmatinskog. Neko prije je valjda stolovao i u ovom gradu. Među tim zidovima je po predanju imao svoje zatvore u kojima je pokoravao nezadovoljne bosanske velikaše. Tražili su te zatvore ali ih do sada nisu našli. U na pola razvaljenom gradu nakon austrijske okupacije, boravili su naši vojnici, ali su ga za kratko vrijeme napustili. Sada je u njemu pripremljenih nekoliko bivališta, koje travnički magistrat daje besplatno nekim siromašnim turskim porodicama.

Među zidovima, na dvorištu nalazi se jako lijep vrt, a pored zida stari turski top, koji je vlada prepustila muhamedancima da sa njim najavljuju u mjesecu ramanu početak i kraj posta. Nazad smo se vratili po stazi po kojoj smo i došli, da još jednom vidimo grad! Šta je to? Mili zvuci dopiru nam do uha: jesmo li na Kranjskom? U gradu pred nama u župskoj crkvi zazvučala su tri urbana zvuka. Imam osjećaj kao da bi bio kod kuće. Nedjelja je i u župskoj crkvi je služba Božija; gospodin župnik žuri iz svojih dvorova u kriptu. Usput razgledamo i zapadni dio grada, nakon toga ćemo za njim u crkvu, da vidimo kako se svetkuje nedjelja kod katoličkih Bošnjaka! Pošto sam svoju pobožnost obavio ujutro u isusovačkoj crkvi, ništa neće biti ako zakasnim. Žureći pored turskog groblja, po stazici, došli smo do isusovačkog ljetnikovca. Nekoliko niže, na sred ceste voda je probila drvenu cijev – vrije po svoj cesti; hladna voda će nas rashladiti, jer nam je vruće. U gradu smo. Vidim natpis "Travnička pivovara"? Nije velika, a u njoj neki Mađar pravi ukusno pivo. Popijemo po jednu čašu, pa krenusmo u crkvu. Došli smo do kripte, vidjeli smo da je gospodin župnik završio svoju pripovjed. Čuli smo samo još molbu da vjernici donesu šta, da se plati krsni kamen i napravi dostojan poklopac. Darivanje je u toku. Crkva je natrpana, puna seljaka ali i gospode. Tu se može vidjeti mnogošta, čega kod nas nema. Kod svih vidim pobožnost i pažnju prema župniku. U crkvi je malo klupa i na njima je samo gospoda. Pravi Bošnjak ne ide na klupu niti je treba jer sa sobom nosi ćilim, a ako ga nema, što se desi kod siromašnih žena, onda je dobro i bilo kakvo platno; razgrne ga, sjedne i to je za njega sve na svijetu. Na ćilimu tokom svete mise kleči i klanja sa čelom do poda. Pogledajmo kako se moli Bošnjak? Klečeći raširi ruke, sjedi, raširi ruke, poklekne i savije se. Njegovo ponašanje upućuje na veliku pobožnost. Narod većinom ne zna čitati, samo rijetki, posebno mlađi imaju knjižice – civilizirani su. A vidio sam kako na ćilimu klanjaju i imućni bogati čak evropski obučeni. Kod nas bi to bilo smiješno, a u Bosni mi je godilo. Uvjerili smo se da Travnik ima mnogošta lijepo. Malo se gradi, osim onoga što sam spomenuo; većinom je još uvijek pravo tursko mjesto. Željeznica koja će uskoro proći ovuda donijet će drukčije prilike i grad će sigurno postati centar za znamenite izlete kako bosanskih tako i naših putnika. Pogledajmo malo u prošlost Travnika. Njegova historija nije toliko stara; Travnik je valjda nastao za vrijeme turskog gospodarenja, jer se prvi put pominje 1503. godine, mada je travnička tvrđava mnogo starija. Ime je bez sumnje dobilo po travnjacima pored Lašve. Sadašnji Travnik je centar nekadašnje župe Lašvanske. U vrijeme turske uprave

postao je centar Bosne, a i po položaju se nalazi nekako u centru: posebno su poznate paše iz Travnika. Naime, sarajevski muslimanii su bili jako slobodoljubivi i tvrdoglavi; travničke paše su ih poslušale samo kad im je bila volja, inače su tim imućnim gospodarima pokazali vrata kad im nisu bili po volji. Zbog toga se paše nisu usudile naseliti u Sarajevu. Tek Omer-paša je sredinom vijeka odlučio drukčije i izrazio je želju da se nastani u Sarajevu. Omer je bilo prije austrijski činovnik. Nešto je valjda zgriješio pa je pobjegao, poturčio se i kao poturica bio gori nego Turčin. Svako sredstvo bilo mu je dobro za ispunjene namjene; koristio se jezikom – obećanjima, prijeljama, ali prvo i glavno sredstvo mu je bio mač. Pozvao je ka sebi najljuće neprijatelje sa obećanjem; govorio je lijepo, a naposljetku im je odrubio glavu. Tako da mu se više nisu mogli protiviti – tako da je stolovao u Sarajevu. Travniku je to jako škodilo; zato pravi travnički Turčin nerado govori o Omer-paši. Krutost toga poturice dovoljno mogu opisati ako kažem, da je u jednom danu dao pobiti 500 svojih protivnika. Austrijanci su u grad došli 11. augusta 1878. godine. Bili su to Kranjci, Primorci i ugarski puk *Sachsen-Meinigen*. Pobjeda kod Jajca je muslimane prepala pa niti jedna puška nije pukla kad su došli naši momci: Travnik se predao dobrovoljno. Spomenut ću i to da su samo Kranjci u gradu ostali do 30. septembra, drugi vojnici su otišli naprijed prema Sarajevu. Taj dan su naši Kranjci otišli još prema Livnu, gdje su posljednji put gledali turski dim i čuli turske puške. Pod austrijskom vladom grad napreduje. Tu je mnogo austrijskih birokrata, dva dobra hotela, gradi se tvornica za duhan i željeznica, koja će se povezati sa prugom Brod – Sarajevo na stanici Janjići blizu Zenice. Kad ta dođe mnogo toga će se promijeniti; doći će nove snage, domaćini će se morati maknuti ako se ne pomire sa novim prilikama. Nadam se da će to koristiti i katoličkoj crkvi i slovanstvu! Kako svi tvrde, primjećuje se velika razlika između sadašnjih i nekadašnjih prilika. Muslimani propadaju, iako im niko ne ukida prava, štaviše zakon ih štiti svuda kao zjenicu u oku. Sele se iz sela u veća mjesta; ali ni to im neće pomoći, jer ih vjera zadržava da se nose sa kršćanima. Uspjeli su sebi omogućiti da plaćaju desetinu i trećinu, a neki su uspjeli kupiti i nekoliko zemlje. Sve u svemu bolje im je nego pod Turcima, sad bar svako zna šta je njegovo, prije to nije bilo tako. Kupio bi opanke, fes, turban, znao je kuda ide hrišćanin, žureći za njim sačekao ga je sa pištoljem te naredio: *Sjedi!* Raja nije smjela nositi oružje; Turčin im je izuo opanke, uzeo sve što bi imao i poslao ga golog kući. Takve stvari čuo sam od franjevac. "Taj mi je uzeo to, taj ono: onaj me pokrao", govorili su. Nedavno je umro

Turčin u Travniku. On je blizu grada ubio starog oca i bližnjeg rođaka svećenika, sadašnjeg župnika. Pričao mu je drug Bošnjak, gvardijan, da su mu Turci bez razloga ubili djeda i bacili ga u vodu. Pravo si pod turskom vlašću u podne mogao dokazivati lampom, ali uzalud. Ko je platio njemu se priznalo pravo, ko nije platio njemu se sve utaji. Tako je oduvijek ovdje. Naš zemljak, pokojni biskup Baraga, pripovjeduje nam iz vlastitog iskustva sljedeći događaj: htio je posjetiti Egipat i Palestinu i u vezi sa tim dobio je putne isprave u Carigradu. Dospjevši u Aleksandriju, dao je isprave turskom birokrati, koji je nakon što ih je uzeo otišao u drugu sobu. Za nekoliko vremena vrati se i upita srdito Baragu šta hoće? Biskup zamoli za svoje putne isprave, a Turčin odgovori: "Nikad ih nisam vidio!" Bez sumnje je htio Evropejca oštetiti za nekoliko zlatnika, a pošto mu nije dao sve je bilo uzalud, pa je morao nazad u Carigrad po druge putne isprave. Da, pokojni Baraga se zbog toga u Carigradu žalio, ali nije postigao ništa, osim što su mu dali nove putne isprave i zapisali na čelo: "Te isprave se ne ispuštaju iz ruku; turski carinik neka ih samo čita!" To je bilo u pamet. Istina je da u Bosni nisu svi zadovoljni, jer na zemlji nijedna stvar nije potpuna; istina, trećina i desetina se oštro učvrstila; a ni hrišćanima nije pretjerano bolje nego prije. Koliko valja sloboda, koju im je donijela naša država? Polako se uče vrednije raditi, bolje obrađuju njive, desetina im se broji za porez i sretni su. Bosna ima veliko bogastvo u zemlji i nad zemljom, samo kad bi ga znali iskoristiti Bošnjaci! Još nešto! U vrijeme turske vlade nije se živjelo bez zločina. Kako je izgledala turska tužba? Mnogo zlikovaca osudile su "mudre" kadije da se odvedu u Vidin i zatvore na deset i više godina. Mada, od stotine nije niti jedan došao u zatvor. Kako to? – Turski vojnici su ih do tamo pratili; pa ko bi hodaio tako daleko zbog *budalastog* kradljivca ili ubice? Ko je platio, njega su pustili i u par dana opet je bio kod kuće; ko nije platio, njega su ubili – a ni taj ih nije mogao tužiti. Šta se dešava sa osuđenima, nije pitao niko nikad; preživjeli su opet mogli raditi pred očima kadija, šta im je bila volja. Tako je Bošnjak postao *prefrigan* (tako kažu Bošnjaci za *lukavog*). Sačuvati svojinu mogao je samo ako prevari Turčina, a ako to nije znao, morao je to platiti dvaput, triput ili višeputa. Bošnjak je razigran, ali pošten; krađa je rijetka stvar kod hrišćana i muhamedanaca; u Bosni su sela, gdje se ništa ne zaključava. Bošnjak hrišćanin je štedljiv, što ga je Turčin naučio. Dobro pazi na male stvari; čak dobro imućan čovjek ti napravi uslugu za malo para: poklona se nikad ne brani, pa ga nikad nije sramota moliti te za dar, bilo kakav iako je imućan. "Šta god dobije, dobro je", to mu je moto. Trijezni su u

piću, umjereni, jednostavni u hrani bez obzira na vjeru. Kao iznimku sam čuo da neki muslimani jako vole šljivovicu posebno prije jela. Pogledajmo još neke od zgrada u Travniku. Kolegij su zidali isusovci na poziv nadbiskupa Stadlera. Otprilike dvije i pol godine stanovali su u turskoj kući. Plan su napravili sami, izvodio im ga je štajerski Slovenac, graditelj g. Holz, također i radnici su bili štajerski Slovenci. Radovi su tekli u tri etape, a danas djeluje sve ukupno kao jedna prelijepa cjelina. Četverougona zgrada nalazi se na zapadnoj strani Travnika u podnožju zelene Vilenice. U sredini je crkva sa lijepim pročeljem, okrenuta prema gradu i prostire se daleko u dvorište i dijeli zgradu na dva jednaka prostora; poprilično je velika i posvećena je sv. Aloziju. Izgrađena je u romanskom slogu, ali ne u potpunosti; inače je crkva kao i sve redovničke crkve jako snažna i ugledna. Na rubovima je odlikuju portreti različitih svetaca iz Isusove družbe. Orgulje su iz Češke, a zvona bečka. Rasipanja nema u tom Božijem hramu i nekako sve služi svojoj namjeni. Sa samostanom je sastavljeno dječjačko sjemenište i bogoslovija. Sjemenište ima svake godine pomladak od sto gimnazijalaca od 1. do 8. razreda. Bogoslovija radi treću godinu, prošle školske godine u dva razreda je bilo 11 učenika. Sada se doziduje zajednička bogoslovija u Sarajevu za cijelu Bosnu i Hercegovinu. Kako radi sjemenište i isusovačka škola ne treba posebno opisivati. Svi, koji su imali priliku uvjeriti se u izvrsne uspjehe hvale rad zavoda. List "Vrhbosna" donosi o tome svake godine nove dokaze i dodatnu pohvalu. Godine 1891. brojala je gimnazija 232 đaka, od kojih je u sjemeništu bilo 91, a samofinansirajućih samo – osam. Ne smijem zaboraviti priču iza kulisa o zgradi prema Vilenici. Za kućom su igrališta za omladinu. Za njima se diže svijet; napravljene su različite staze i putevi za šetače, posijano je voće i šumsko drveće visoko iznad kuće. Uskoro će tu izniknuti najljepši park i iz njega lijep pogled na Travnik. Gospodin P., zemljak pratio me do gradskog župnika, gospodina P., koji je prije nekoliko vremena bio sekretar vrhbosanskog nadbiskupa u Sarajevu. Jako je mlad i pristojan čovjek, rođeni Hrvat blizu štajerske granice. Neću govoriti o njegovoj ličnosti, reći ću samo; čovjek je za poželjeti za katolika i Slavena. Postigao je mnogo zasluga pri zidanju crkve i svog stana. Crkva je sagrađena od milih darova 1887. godine, jednostavna je, bez posebne ljepote, a snažna i prijatna. Nema rubova, umjeto rubova je lijep stup. Prikladna kuća Božija, posebno za Bosnu. Nažalost, uskoro će biti premala, jer već sad nije dovoljno velika jer dolazi ka službi Božijoj mnogo seljaka iz okoline, koja je većinom katolička. Sa gospodinom isusovcem obišli smo jednog trgovca

fanatičnog katolika, što mi je posebno drago. Trgovac je rođeni Bošnjak i jako je radoznao čovjek. Obučen je u civilno odijelo, a i fes mu stoji lijepo kao i crnom kosom pokrivena glava. Poslužio nas je na bosanski način sa šljivovicom. Razgovarali smo dugo u dućanu; pozvao me je da sljedeći put pogledam njegov stan. Možete misliti da se nisam ustavljao, jer sam kod njega vidio kako izgleda imućna bosanska kuća. Pred sobom i po sobi su razastrti ćilimi – tepisi – domaće proizvodnje. Prilikom sjedanja na ćilim Bošnjaci se izuju. Okolo zida je nekakav uzdignut, metar širok minber zastrt ćilimima. Drugo nemaš u bosanskoj sobi. Za vrijeme objeda donese nekakav pedalj visok okrugao sto i postavi na sred sobe; oko njega se redaju gladni ukućani po turskom običaju – I kod našeg prijatelja, trgovca je isto tako – razlika je samo u tome da se u sobi nalaze po evropskom načinu još stolice i sto, čak i naslonjač. Gospodin je rekao da imućni Bošnjaci sada koriste takav namještaj, mada se prilagođavaju, tako da noge podignu podase na stolicu. – I stvarno, primijetio sam to na željeznici i na pošti – kako su onaj Smirnjan i Španjolac iz Jajca imali noge na sjedištu pod sobom. Kad su isusovci došli u Travnik, morali su tokom posjete sjediti na podu, što je za sve bilo jako mućno, za starije smiješno – posebno ako nisu mogli ustati. Turčin, Bošnjak uopće, sjedeći ustane, kao da bi rukom zamahnuo. Mada, i Bošnjak se oduči turskog načina sjedenja: naš trgovac mi je tvrdio da mu nije više tako jednostavno od kako su uveli stolice. Pokazao nam je i druge sobe: spavaću, dječiju sobu i dr. Svuda su tla pokrivena. Ljudi spavaju po podu na ćilimima, da je i u spavaćoj spomenuti minber. Kod Bošnjaka trgovca sam vidio tri kreveta namještena po naški. Poslijepodne istog dana gospodin V., pratio me do Dolca, koji se nalazi skoro pola sata udaljen od Travnika. Nekad je u Dolcu bila travnička župa, tek nakon okupacije je nastala u gradu vlastita župa. Dolac je jako prijatan izuzetak u Bosni, naime cijelo selo je katoličko. Do njega dolaziš preko strmog ali ne visokog brda na desnom brijegu Lašve; leži u dolu, koji se nalazi jugoistočno gledajući daleko u travničko polje. Kraj ima mnogo kuća, koje su bez izuzetka lijepe, da bi bez srama mogle stajati u kakvom gorenjskom kraju. Kao i u Travniku tako i ovdje imaju milosrdnice školu. Naselile su se tu prije nego u Travnik, još u vrijeme turske uprave. Župnik velik i snažan čovjek srednjih godina primio nas je dosta ljubazno: čak me pohvalio – malo u šali – da govorim dobro hrvatsko-bosanski, te me upitao koliko sam vremena među Bošnjacima? Kad sam odgovorio da sam tu samo nekoliko dana, nije se mogao načuditi, pa sam mu rekao da smo Slovenci bliži zemljaci sa Bošnjacima. – Pa

istina: usred Bosne je izgovor sličniji slovenskom, nego kod mnogih Hrvata.

Župa **Dolac** ima 2.000 katolika za koje brine župnik sa duhovnim pomoćnikom. Župska crkva je velika i lijepa: ima tri etaže: srednja krije širok i visok rub, koji krase dvojna drvena vez. U skorije vrijeme su dozidali dva visoka crvena zvonika: oni su nas pozdravljali, kad smo mjesto gledali ispod Vlašića. Bošnjaci su na tu crkvu jako ponosni; uvijek su govorili – dok nisu vidjeli isusovačke u Travniku – da nema ljepše crkve nego je dojska; a naš Kranjec bi dodao, da joj nedostaje još mnogo. Ne uzimajmo im veselje; ko za bolje ne zna, zadovoljan je i malim. Bosanske vjerske prilike nisu ugodne. Po zakonu su jednakopravne sve vjere; očito izrugivanje bilo koje vjere bi bilo oštro kažnjeno. To je vlada dobro uredila: ali u privatnom životu je drukčije: katolik mrzi raskolnika – pravoslavnog; oba hrišćanina mrze muslimane. Vidljivo je to još i sada, posebno ako se govori o smrti jednog ili drugog. Hrišćanin ne kaže nikad da je nehrišćanin – musliman, Jevrej – umro, nego koristi riječ kojom se označuje kraj života životinje; a isto tako govori i Turčin o smrti hrišćana. Mada, pod sadašnjom vlašću se stvari kreću na bolje i po tom pitanju – isti jezik govore svi, iako žele biti različiti narodi. Katolik tvrdi da je Hrvat, raskolnik hoće da je Srbin, a musliman je musliman Turčin. Kod nekih obrazovanih muslimana je po tom pitanju već drukčije. Govorio sam o tom žalosnom stanju sa katoličkim župnikom, i vidi šta mi je rekao? "Istina je, govorimo isti jezik iako su pravoslavni Srbi, ne Hrvati. Imaju drukčiji karakter, drukčije kretanje, drukčije običaje; nekako ozbiljno turbozni su; također, izgovaraju iste riječi, drukčije, nego mi Hrvati. Turčin – musliman izgovara često h, a Hrvat i Srbin ga ne izgovaraju npr. Bihać kaže Turčin, a hrišćanin obično kaže Bišće itd." Neću se prepirati, koliko je u tome istine, neka odlučuju drugi. Zapisao sam to šta sam čuo iz usta Bošnjaka. Mislim, da su se razlike stvorile tokom stoljeća zbog vjere; reci šta hoćeš, istina je istina, vjera se dotiče u najdublje pore ljudskog života, čak u njegovu prirodu. Kao dokaz mogao bih navesti mnoge primjere iz Amerike, Afrike, ali i iz Evrope. Zato ima pravo onaj župnik bosanski kad je rekao: *Ako izgubi naš narod vjeru katoličku, potom je sve otišlo niz rijeku.* Moram podsjetiti još da su muslimani, posebno mlađi u školama obrazovani mnogo bolji; shvaćaju, da su Slaveni. Sa njima se katolik sporazumijeva dosta lakše nego sa raskolnom braćom "hrišćanskom", oni su grozno zagrizli, a nepojmljive su neznanice. Njihovi duhovnici (popovi) so Srbi i ništa drugo. Još su takvi – jedan valjda čak u Sarajevu – što ne zna ni pisati ni čitati; naučili su se liturgiju na "iz usta" – na pamet. Tu u Travniku ih je

nekoliko, imaju svoju župu po više sati daleko u planinama, pa dolaze ovdje tri-četiri puta u godini, inače žive u Travniku bez posla, čak ni ovce ne pasu same, kako hoće. U župi pokrste ono što se rodilo, ako im se plati, poblagoslove što je umrlo u grobove: održe ponekad i kakav govor i to je svo njihovo pastirovanje. Liturgiju, sv. misu, sprovode samo nedjeljom, ali ne u istoj župi. Sv. Spasitelja Tijeka obično ne hrane: zbog toga bolesnicima ne daju svetu propusnicu. Govorili su mi o svetom posljednjem ulju skoro nevjerovatne stvari, da ih ne mogu ni spomenuti. Uporedimo koliko trpi i radi katolički duhovnik; kako žuri preko brda i dolina po snijegu i blatu, hladnoći i vrućini da odnese svetu propusnicu za smrt bolesnom prosjaku! Koliko se trudi u školi i drugdje za rast duša! Mada, mnogi tako hvale pravoslavlje, a ponižavaju katoličko duhovništvo. Je li to pravedno? Mnogo puta sam čuo da su muhamedanci ljubazniji prema katolicima nego prema pravoslavcima; ako se kad pokrste svi će biti katolici. Desit će se kad dođe ugodnije vrijeme; pogotovo mlađi svijet se ne boji toliko krste vode. Čulo se je i još se čuje: "Ako bude trebalo – krst nase – svinjetinju predase!" Sigurno ih niko neće tjerati. Inače, muhamedanci su jako nepouzdan. Znaju da su malo obrazovani u poređenju sa nama, boje se skoro svake riječi, koja dođe od Evrope; djelomično je zbog toga kriva i njihova loša svijest. Ta nepouzdanost i strah su uzrok da su više puta zatrpavali stara sjećanja. Zanimljiv je događaj koji mi je pripovjedaio jedan zemljak. – Na travničkom gradu kod džamije bio je uzidan kamen sa natpisom. Došla su dva stranca, pogledali su kamen i prepisali. Stari Turčin je to vidio izdaleka: kad su stranci otišli, dođe sa velikim čekićem i počne obrađivati natpis tako kruto da ja skoro nestao. Turčin je mislio: Možda će mi škoditi ako uništim tu stvar, ali neće nikom više naškoditi. Upravo tako razmišljaju Turci i mnogo puta tako je i sa čovjekom, ako ti smeta: ubij ga, da se ga ne bojiš više! Bio sam u Travniku u nekoj džamiji. Neki Turci su klanjali po navici. Koliko praznine. Koliko ničega u tim hramovima! Čudna je muslimanska vjera; propisuje jako žalostne porodične prilike. Pogledajmo samo odnos između muža i žene! Istina je da se Bošnjaci samo jednom žene, a zakon im dozvoljava više žena. Toga se drže samo neki. Turčin smije ženu napustiti kad mu je volja; zbog toga mu je zabranjeno uzeti išta ženino dok je živa. Po njenoj smrti, njeno naslijede djeca ili suprug. Navodno i oko toga znaju si pomagati. U Travniku npr. nakon što se udala jedna ne lijepa Turkinja, koja je inače imala veliko imanje kao jedina kćerka bogatog muslimana. Muž je inače uzeo drugu i nju istjerao iz kuće; a nije joj ni rekao da je razvodi – sa ženom ne živi, a važi mu za

ženu. Tako ona čeka smrt – a on njen imetak. Stvarno turski brak je zakon. Gledajući popis vjerskih prilika zaključujem da su Bošnjaci od svih vjera jako praznovjerni; to je zato jer su malo obrazovani. Amuleti, tj. predmeti kojima daju posebnu moć imaju muslimani, isto tako kao i raskolni i katolici. Hodža ga da Turcima, pop hrišćaninu – katolik ga traži od katoličkog duhovnika. Ako ga ne dobije od njega, ide kod popa ili hodže – praznovjerje ne čini veliku razlike. Tako se bogate neke žene sa tom umjetnošću. Naši duhovnici imaju sa tim jako puno posla, ali većinom malo uspjeha. Naviknuo sam se u Travniku pogotovo velike ljubaznosti isusovaca, ali vrijeme je bilo da krenem. Naručio sam za drugi dan kola do postaje Lašve, da se otud prevezem vozom u Sarajevo. Prolazimo preko glatke ceste: još jedan pozdrav ljubaznom zemljaku i uskoro odlazim preko mosta mimo velike skale, koja nam je jučer zatvarala pogled prema istoku. Lijep prizor! Na desnoj strani je Dolac, sa velikom crkvom, preda mnom ravna dolina, koja se širi desno i lijevo pored Lašve; tamno-zelene planine opkoljavaju to rodno travničko polje. Kao i svuda tako ni ovdje nije baš vrijedno obrađeno, ali je za primjer jako plodno, zlatna pšenica se zbija pod klasjem. Nekako 18 do 20 kilometara od Travnika je veliko selo Vitez sa velikom katoličkom crkvom, koja još nema zvonika. Zvona vise na drvenoj gredi pred Božijim svetištem. Koliko će ljepši biti taj kraj, koji je većinom katolički kad bude zvonik veličanstveno kao prst pokazivao prema nebu i vjernike pozivao *sursum corda!* U augustu 1878. godine je tu bilo življe nego sad. U tom selu su se susreli vojskovođe Filipović i Würtemberg, koji je došao od Broda preko Vranduka, a oni kako već znamo kroz Jajce i Travnik. Kod hana Kompanji susreo sam dva Slovenca, gostioničara i njegovog komšiju. Prvi je Primorac, drugi je iz srednje Slovenije. Vozač je dao konjima da jedu, pa nakon 32 kilometra od Travnika – dođemo do mosta koji vodi preko Lašve, gdje se cesta dijeli prema bližnjoj Busovači. I tu je bilo vatreno između naših i Turaka u vrijeme zasjedanja. Žurimo pored lijevog brijega Lašve! Nakon dva i pol sata stižemo do stanice Lašva pored sliva rijeke u rijeku Bosnu. Moramo sačekati još oko pola sata da dođe voz od Janjića koji je dovezao gospodu; poveljnika Apela i pratnju do Sarajeva. Pregledavši banjalučku posadu, uvaženi gospodin otišao je u Donju Tuzlu, da bi ondje prisustvovao nekoj grčkoj ceremoniji. Dobijem list i sjedem na voz! Vozili smo se dalje pored rijeke Bosne, koja je zbog obilne kiše bila prljavo smeđa, kroz usku dolinu prema jugu do 219 km je od Broda do stanice koja se zove Kakanj – Doboje. Tu se dolina širi; kraj je rodan – zrela pšenica čeka na srp. Baš je lijep pogled na nisko rastlinje, koje

okružuje dolinu. Nekad se je zvala "Bijelo polje", kad je bila župa bjelopoljska. Tu su u 14. i 15. stoljeću stolovali kraljevi bosanski: Sutjeska, Trstivnica i Visoko. U Sutjesku čovjek dopiše nakon dva i pol sata kroz planine na istoku. Kasnije su tu ustanovili poznati franjevački samostan Sutjeska, koji se tamo nalazi još uvijek. Trstivnica je blizu nje; bila je navodno stolni grad; kraljevi su navodno boravili i u Visokom, koji se nalazi nekoliko više na brijegu rijeke Bosne i pod njim je selo Podvisoko. Visoko je bilo u 14. i 15. stoljeću najpoznatije bosansko trgovište. U tom dobro utvrđenom mjestu je više puta stolovao bosanski kralj, čak se je tu održavao i državni zbor nekoliko puta, 1404. godine kad su nakon nagovora silnoga Hervoja bosanske velmože svrgli kralja Ostoju. U Kaknju – Doboju je tekla u nekoliko slučajeva prolijevana turska i hrišćanska krv, kao kad su ujedinjeni Filipović i Württemberg udarili na muhamedanske pobunjenike. Željezna pruga nas vodi cijelim putem pored rijeke Bosne. Između različitih stanica, osim u spomenutom Visokom, gdje su Turci bili pred Sarajevom 1878. godine pobijeni, spomenut ću još predzadnju – Dvor. Preko puta te stanice na lijevom brijegu Bosne vidi se lijepa visoka kuća sa manjom crkvom pored nje i četiri potpuno jednake male kuće; oko svake je mali vrt i posebna ograda. Zgrade su nove. Na prvi pogled učinilo mi se čudno to što su kuće toliko slične. "Šta je to?" Ljubazan saputnik odgovori mi da je to: "Grčko (srpsko) raskolno sjemenište." A zašto su sve četiri kuće potpuno jednake? – "To su žene napravile", bio je odgovor koji sam dobio. "Znate da se pravoslavni duhovnici žene", nastavio je saputnik. "Dijele se ispočetka četiri gospođe – vidite ona tamo velika bi bila dovoljna, ma da žene bi se prepirale među sobom tako. Zamolili su vladu za pomoć. Ista je pomogla tako što je izgradila svakom profesoru po jednu kuću; tako će svaka profesorova gospođa biti u vlastitoj kući" *Relata refero*. Da Srbi u Sarajevu nemaju sjemeništa je kriv mitropolit sam jer je rekao da bude van grada, po uzoru na Rusiju.

"Sarajevo!" Vrijeme je da se izađe iz voza, isto tako je vrijeme da se pozdravim od ljubaznih čitaoca i pratioca.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- Marinko, J. 1893. Iz Novog mesta v Bosno. *Dom in svet* 6 (1) : 33-37., 79-87., 131-135., 175-180., 327-331., 370-372., 466-471., 515-520., 568-570.

PRIKAZI / REVIEWS

Adnan Jahić, *Između čekića i nakovnja. Muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2023, 707 str.

U izdanju Bošnjačke nacionalne zajednice Grada Zagreba i Zagrebačke županije objavljena je krajem 2023. godine nova knjiga Adnana Jahića pod nazivom "Između čekića i nakovnja. Bosanskohercegovački muslimani u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)". Kroz više kraćih poglavlja, Jahić je dao sintetski pregled položaja i uloge muslimana u gotovo svim važnim događajima i procesima u periodu 1941–1945. godine, te time ponudio monografiju koja navedeni predmet istraživanja posmatra kroz drugačiju tačku gledišta u odnosu na to kako je dosadašnja historiografija prezentirala ovu temu.¹

Dakle, u ovoj knjizi, hronološkim i tematskim pristupom, napravljena je rekonstrukcija položaja i uloge muslimana, ali i njihovog odnosa prema tada novoosnovanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). U tom smislu, Jahić ne propušta analizirati i govoriti o odnosu muslimanske zajednice prema zločinima koje je ustaški režim počinio nad Srbima, Romima, Jevrejima i drugim nepoželjnim kategorijama. U knjizi su predstavljene posljedice koje su nastale, po muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine, nakon ustaških zločina koji su doveli do izbijanja niza pobuna srpskog stanovništva tokom ljeta 1941. godine, te kakva je bila reakcija muslimanske političke i

vjerske elite na počinjene zločine i stradanje muslimanskog stanovništva. Značajnu pažnju Jahić je posvetio naporima i opredjeljenju muslimana da se upuste u oružanu borbu, a pokazano nam govori da u ovoj zajednici nije bilo jasne određene linije djelovanja po ovom pitanju, s obzirom na to da su se značajne grupe muslimana borile, kako u oružanim formacijama NDH, tako i u onima koje su osnivale okupatorske snage, jedinicama Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), kroz različite oblike samoorganiziranja, ali i u četničkim odredima.

Važan, do sada izuzetno zanemaren aspekt u historiografiji u Bosni i Hercegovini, koji Jahić predstavlja jesu oblici i linije djelovanja muslimanske politike, te u konačnici Islamske vjerske zajednice, u posmatranom periodu. U tom smislu, naročito vrijedi skrenuti pažnju na Jahićevu analizu i doprinos odnosu muslimanske elite prema pitanju vjerskih konverzija koje su vrlo brzo postale tačka ozbiljnog sukoba sa ustaškim režimom. Uz navedeno, usko je bio povezan i problem nejednakog tretmana muslimana i katolika, na što je muslimanska inteligencija ukazivala tokom čitavog trajanja NDH, te isto koristila kao argument u svom djelovanju.

Pojedina iznimno važna pitanja poput demografskih gubitaka autor je, kako navodi, "svjesno izostavio i prepustio ih drugim istraživačima" (16. str.). Pored toga, Jahić s pravom ističe da osjetno slaba historiografska produkcija o tema iz Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini predstavlja glavni razlog zašto se na mnoga pitanja mogu dati samo fragmentarni odgovori.

¹ Ukazujemo na studiju: Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, (Zenica: Vrijeme, 2019).

Djelo Između čekića i nakovnja napisano je tako da nudi znanstveno utemeljenu sliku o prošlosti, a bez aspiracije da odgovori budu jedini ispravni i konačni, predstavlja vrijednu studiju o muslimanima Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu. Na kraju, može se reći

da će ova knjiga u budućnosti biti prepoznata kao jedna od onih koje afirmiraju i prezentiraju odgovoran odnos, kako prema prošlosti, tako i prema sadašnjosti, odnosno da će nada, koju je na kraju uvoda knjige iskazao autor, u velikoj mjeri biti i ostvarena.

AJDIN MUHEDINOVIĆ

Emir O. Filipović, *Viteštvo u srednjovjekovnoj Bosni, Plejada, Zagreb 2024, 415 str.*

Istraživanje srednjovjekovne bosanske prošlosti predstavlja težak i izazovan zadatak. Toliko puta apostrofirana deficitarnost domaćih, prvenstveno narativnih, ali i diplomatskih izvora, ozbiljno ograničava istraživački prostor. Mogućnost pronalaska novih arhivskih fondova, obimnije dokumentacije i pisanih svjedočanstava o srednjovjekovnoj Bosni ostaje u sferi revolucionarnih otkrića. U tom kontekstu, arhivi italijanskih gradova možda imaju nešto veći potencijal. Dubrovački arhiv, koji baštini apsolutno najviše izvornih podataka o srednjovjekovnoj Bosni, i dalje je primarno odredište za istraživače, čineći temelj za svaki tematski okvir. Međutim, tamošnja građa, proučavana i temeljito propitivana više od jednog stoljeća, svojim jednodimenzionalnim pristupom i posrednim karakterom, ne nudi ni približno onoliko informacija koliko bi istraživači željeli i očekivali. U takvim uslovima stvara se dojam da su početne osnove za nova istraživanja gotovo nepostojeće i da su tematski okviri poprilično iscrpljeni. Ipak, "Viteštvo u srednjovjekovnoj Bosni", nedavno objavljena knjiga Emira Filipovića, profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu, svojim istraživačkim pristupom i metodološkom postavkom pokazuje suprotno. Ukoričena u tvrdom uvezu, manjeg formata, obogaćena slikovnim prikazima, ilustracijama, priložima, imenskim i topografskim registrom, knjiga predstavlja značajno dopunjen i proširen magistarski rad odbranjen 2009. godine.

Knjiga demonstrira studiozan pristup, posvećenost i temeljitost autora u

pronalaženju, prepoznavanju, prikupljanju i sintetiziranju fragmenata prošlosti kako bi stvorio koherentnu i cjelovitu sliku viteštva u srednjovjekovnoj Bosni. Na tom putu, morala se temeljito pregledati i pretresti sva poznata i dostupna, objavljena i neobjavljena arhivska građa. Međutim, zbog svog parcijalnog karaktera, pronađene informacije ostale bi nejasne i nepovezane bez odgovarajućeg analitičkog okvira. Zbog toga je za postizanje postavljenog cilja autor morao uložiti jednak napor u istraživanje viteštva kao općeevropskog srednjovjekovnog fenomena, što je zahtijevalo konsultaciju velikog broja stranih studija i publikacija. Istovremeno je na tom putu postojeće izvore proširio novim podacima i informacijama iz drugih evropskih arhiva, uglavnom srednjoevropskih i mediteranskih gradova.

Pristupajući viteštvo kao općoj kulturnoškoj pojavi karakterističnoj za pojedine društvene strukture, uz oslonac na opća naučna djela, autor je uspio kontekstualizirati viteštvo u srednjovjekovnoj Bosni u svim pojedinostima proučavane problematike. Na tom planu, posebno izazovno je bilo suočiti se s razlikama u kvaliteti i raznovrsnosti podataka, što je otežavalo usklađivanje različitih segmenata proučavanja viteštva u srednjovjekovnoj Bosni sa širim evropskim kontekstom. Budući da sve aspekte istraživanja nije bilo moguće obuhvatiti u željenom opsegu, razumljiva je stanovita neuravnoteženost u broju ponuđenih stranih i bosanskih primjera. Svjestan objektivnih prepreka, autor je na tim mjestima pokušao i, u najvećoj mjeri, uspio ublažiti i premostiti vidljive razlike dodatnim stranim primjerima stvarajući analogije i

postavljajući utemeljene logičke pretpostavke koje se mogu izvesti na osnovu domaćih obavještenja. U nekim slučajevima, oslanjanje na karakteristike i sličnosti viteštva i viteških praksi u susjedstvu pokazalo se izuzetno korisnim. To potvrđuje da se viteštvo kao pojava ni u srednjovjekovnoj Bosni ne može promatrati i proučavati izolirano, već u kontekstu složenih i isprepletenih društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih procesa u široj regiji i Evropi. Ispravnost takvog holističkog pristupa potvrđuju brojni primjeri rasprostranjenosti ovog fenomena i njegovih vrijednosti kao općeg trenda u srednjovjekovnoj Evropi. Usko vezani za plemstvo i plemićki stil života, viteški ideali postali su univerzalni model i specifična društvena pojava koja se manifestirala u različitim oblicima.

Autor je kroz deset poglavlja istražio i predstavio najznačajnije odlike viteštva u srednjovjekovnoj Bosni, najprije, definirajući i prateći ovaj društveni fenomen na općem planu te dajući pregled nastanka viteštva kao pojave, njegove razvojne faze, uz istovremeno praćenje sličnosti i razlika po evropskim zemljama. Posebno se ističe činjenica da se koncept viteštva tijesno povezuje s vojnom službom te da se, ovisno o vremenskim i prostornim okolnostima, postupno razvio u sistem ponašanja i etički kodeks koji su u svojim osnovnim karakteristikama bili slični širom evropskog podneblja. S tim u vezi, autor je detaljno prikazao proces u kojem je plemstvo kao društvena grupa prihvatilo vitešku titulu, što je učvrstilo status viteštva kao važnog društvenog obilježja, naročito od početka 13. stoljeća. Ono je tako postupno postalo ne samo simbol ratničkih

vrlina, već i statusni simbol čije su privilegije bile dostupne samo najbogatijim pojedincima, a osim što je bilo povezano s vojnim dužnostima, u zreloj fazi svoga razvitka viteštvo se proširilo na političke i administrativne sfere postajući ekskluzivno pravo aristokracije za društvenu promociju. U isto vrijeme proširene su i viteške titule na djelokrug različitih političkih funkcija i dužnosti čime je viteška titula izgubila svoje osnovno značenje.

U recepciji viteštva i viteških ideala, srednjovjekovna Bosna nije bila izuzetak. Iako se taj proces ne može ispratiti u željenim detaljima, jasno vidljivi pokazatelji sugeriraju da je viteška ideja snažnije prisutna u Bosni od sredine 13. stoljeća i može se promatrati na istim osnovama afirmacije bosanskog plemstva. Posebno je istaknuto i pokazano kako je viteški koncept u Bosnu unesen posredstvom, prije svega, snažnih veza i utjecaja iz Ugarske. Manifestacija tih procesa demonstirana je na brojnim primjerima koji oslikavaju viteštvo u srednjovjekovnoj Bosni. Autor je na nekoliko mjesta dokazao sličnosti sa stanjem u ugarskoj državi, počevši od same koncepcije viteštva u čijoj je pozadini, kako na općem planu, tako i u Bosni, stajala neraskidiva veza između plemstva, zemljišnog posjeda, vjerne službe i veza lične ovisnosti na relaciji između vladara i vlastele.

Analiza izvornih podataka pokazala je da nije bilo izraženije razlike i po pitanju selektivnosti viteške titule koja nije bila rezervirana isključivo za niže ili srednje plemstvo, već je sa svojim svečanim obilježjem časti i prestiža predstavljala odraz potrebe najutjecajnijih i najmoćnijih pojedinaca za kreiranjem neke vrste subkulturnog identiteta unutar elitnog

miljea koji se ispoljavao kroz specifične kulturne kodove i norme. Takvih pojedinaца bilo je i u bosanskoj državi u drugoj polovini 14, a posebno u 15. stoljeću. U prvom redu to su pripadnici vlastele, najistaknutijeg i najmoćnijeg dijela vlasteoskog sloja. Osim njih, autor je detektirao i čitav niz drugih pojedinaca domaćeg i stranog porijekla koje izvori bilježe s viteškom časti kao odraz diplomatske službe koje su obavljali za bosanske vladare i velikaše. To potvrđuje da je osim ratničke dužnosti diplomatija predstavljala najučestalije izvorište viteškog odlikovanja. Na ovom mjestu valja pohvalno istaknuti i prilog dat na kraju knjige u kojem su u formi tabelarnog prikaza predstavljeni svi izvorno zasvjedočeni spomeni pojedinaca s viteškom titulom u srednjovjekovnoj Bosni.

Prof. Filipović je dublje istražio i teorijska obilježja viteštva koja su naročito uočljiva u evropskim narativnim izvorima i srednjovjekovnim romanima. U kontekstu prepoznavanja idealnih viteških osobina poput hrabrosti, junaštva, fizičke snage, ratnih vještina, poštenja, darežljivosti i drugih, koje je u bosanskom slučaju zbog nedostatka narativnih vrela gotovo nemoguće ispratiti, autor je pronašao i iskoristio dovoljno podataka u diplomatskom materijalu, sepulkralnoj ostavštini i arhitekturi, koji jasno sugeriraju da su i bosanski vitezovi težili istim općim atributima i obrascima ponašanja. Karakteristike evropskog viteštva očitovale su se kroz specifične aspekte plemićke kulture, načina života, obilja i raskoši. U tom kontekstu predstavljeni su raznovrsni posredni i neposredni pokazatelji koji ukazuju na istu težnju bosanske elite za afirmacijom svog

društvenog položaja, na različite načine, od izbora raskošne odjeće, nakita, dragocjenih kamenja i drugih luksuznih predmeta izrađenih od skupocjenih materijala do iskazivanja afiniteta prema umjetnosti i pisanoj riječi na način kako su to radili i njihovi evropski suvremenici. U istu svrhu, kao posebno obilježje srednjovjekovnog viteštva predstavljeni su lov i viteške igre, a osvrt na viteške svečanosti u Budimu 1412. godine u kojima su se među najznamenitijom evropskom elitom nalazili bosanski velikaši i vitezovi krunski je pokazatelj etabliranog koncepta viteštva u kasnosrednjovjekovnoj bosanskoj državi. Tom konceptu pripadaju i viteški redovi koji su sa svojom hijerarhijom, strukturom, pravilima i tradicijom na simboličnoj ravni predstavljali formalni okvir za oblikovanje kolektivnog identiteta među pripadnicima visokog društva.

Iako je primarni fokus istraživanja viteštva bio posvećen plemstvu, pažnja autora bila je usmjerena i ka bosanskom vladaru u kontekstu predstavljanja općih razvojnih tokova vladarske ideologije i viteštva. Analiza postojećih pokazatelja potvrđuje kako su i bosanski vladari, poput drugih evropskih suverena, prihvatili i koristili viteštvo kao prigodan alat u promicanju svog dostojanstva, autoriteta i časti. Iscrpno istraživanje obuhvatilo je i detaljnu analizu viteškog oružja i opreme na temelju arheoloških nalaza, likovnih prikaza, simbola na stećcima, pečatima, novcu i drugim historijskim artefaktima. U posljednjim poglavljima autor je predstavio elemente viteškog koncepta kroz motive u heraldičkim prikazima bosanskih vladara i velikaša dajući i zanimljiv pregled onomastičkog

materijala zaostavštine koji i danas svjedoče o minulom dobu prisustva srednjovjekovnog viteštva u bosanskoj državi.

Knjiga "Viteštvo u srednjovjekovnoj Bosni" predstavlja izuzetno značajno djelo koje uspješno redefinira ustaljeno shvaćanje srednjovjekovne Bosne kao zatvorene i izolirane zemlje. Konceptualnom postavkom, temeljitim analitičkim pristupom i komparacijom autor je još jednom uspio izvući ovu regiju iz okvira zastarjelih koncepata koji je prikazuje kao marginalnu ili teško pristupačnu. Umjesto toga, pokazano je kako je bosansko društvo, u prvom redu najviši vlasteoski sloj, zahvaljujući ekonomskom

prosperitetu i društvenim promjenama, bilo integralni dio evropskih razvojnih tokova. Analiza kasnosrednjovjekovne bosanske elite otkriva da su bosanski plemići oduševljeno pratili evropske trendove i modu, te da su kroz urbanizaciju, trgovinu i ekonomski prosperitet 14. i 15. stoljeća, aktivno doprinikli evropskoj kulturi i ekonomiji. Prof. Filipović uvjerljivo argumentira da srednjovjekovna Bosna nije bila periferija, već aktivan sudionik evropskih zbivanja, čime ova knjiga zaslužuje posebno priznanje kao vrijedno djelo koje značajno obogaćuje historiografsku literaturu i poznavanje srednjovjekovne bosanske historije.

ALMIR PECO

Adnan Kaljanac, *U stranoj zemlji – Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini* = *In a foreign country – Ćiro Truhelka in Bosnia and Herzegovina, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2024, 239 str.*

Skoro stoljeće i po prikupljanja arheološkog znanja u Bosni i Hercegovini, utemeljilo je jedan znanstveni kanon koji se malo ko usudio provesti kroz sito kritičkog razmišljanja. Jedan od prvih istraživača arheološke istine, koji se prihvatio tako nepopularnog čina, jeste Adnan Kaljanac, autor edicije posvećene problematici porijekla arheološkog znanja u Bosni i Hercegovini, koja u maniru trilogije, kao drama u tri čina, raspetljava klupko znanja koje je desetljećima ostalo zapetljano u prašnjavim kutijama državnih arhiva. Studija nazvana *U stranoj zemlji – Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini*, koju u 2024. godini donosi Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, smjeliji je nastavak naslova *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini* iz 2023. godine. Informisano formulisan naslov, *U stranoj zemlji – Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini*, indikator je da ideja prvog arheologa u Bosni i Hercegovini, tj. prvog bosanskohercegovačkog arheologa, nije problem sintagme, nego pitanje kolonijalizma i nacionalizma, ali i politike. U istom maniru, knjigu otvaraju riječi bh. pjesnika Alekse Šantića, koje koncizno opisuju emociju života u tuđini, o čemu se u suštini i radi u ovom djelu, što je izuzetno nespecifično i naizgled nekoherentno s pitanjem porijekla arheološkog znanja. Upravo uz tu emociju Ćiro Truhelka je živio svakodnevni život u Bosni i Hercegovini, što se, nesumnjivo, snažno ispreplitalo kroz njegov

profesionalni angažman kao arheologa u istoj. Kao što i sam autor navodi, ovo djelo je ustvari simbioza istraživanja ta dva segmenta ličnosti ovog proslavljenog arheologa.

Već u uvodu autor, kroz veo suosjećanja, naglašava problematiku ispolitizirane ličnosti Ćire Truhelke, kao predmeta svojatanja i polemisanja, kao svojevrsnog artefakta koji je postao zahvaljujući nedostatku njegovog vlastitog glasa i stava, što mu je najzad ova studija ustupila i rasteretila ga kao svojevrsnog kulta ličnosti. U tehničkom smislu, djelo se sastoji od šest glavnih cjelina koje prezentiraju život i djelo Ćire Truhelke u Bosni i Hercegovini, ali ne na način na koji smo navikli, kroz suhe biografske fakte, prenošene kroz riječi savremenika i svih onih koji su došli nakon njih, nego kroz vlastita svjedočanstva samog arheologa, pronađena u njegovim dnevnicima i intimnim prepiskama sa najbližim prijateljima i saradnicima, kao i u svjedočanstvima njegovih potomaka.

Poglavlje nazvano *Dolazak u Bosnu i Hercegovinu* opisuje okolnosti pod kojima je podobni Ćiro Truhelka stigao u Bosnu i Hercegovinu, kao mladi, obrazovani arheolog, što je *de facto* personifikacija dolaska austrougarske okupacije. Dolazak iste podrazumijevao je uspostavljanje i kolonijalne arheologije, koja je u svojoj velebnosti ostavila mnoge propuste, a upravo kroz primjer Ćire Truhelke, autor preispituje uzroke i temelje takvog nedostatnog pristupa nauci, uprkos svim otkrićima kojima su zadužili generacije poslije njihovog odlaska.

Kroz nekoliko različitih historijskih perioda, ali i sistema koji su nastupili nakon odlaska Ćire Truhelke, o istom je

formirano i nekoliko različitih mišljenja u historiografiji. Ova mišljenja u svojim različitostima nisu nužno oprečna, samo su postavljena iz različitih perspektiva, bilo vremenskih, nacionalnih ili metodoloških. Navedenu problematiku, kao svojevrсни prikaz suda Truhelki, Kaljanac razrađuje u poglavlju nazvanom *Percepcija Ćire Truhelke u historiografiji*. O Truhelkinom radu tu svjedoče njegovi savremenici, nasljednici, sunarodnjaci, ali i sam autor. Dok ga jedni kritikuju, ali ne i kritiziraju, drugi ga hvale u toj mjeri da mu pridaju riječi i zasluge kojih se Truhelka lično odricao, ne znajući da će jednog dana biti sam sebi svjedok. Dok se kritike i hvale isprepliću u kompleksnu ideju arheologa koji je bio Ćiro Truhelka, najznačajniji dio tog poglavlja čine *Zabilježbe Šefika Bešlagića*, koje profesionalni angažman Truhelke interpretiraju kroz njegov karakter, interese i političku pozadinu kojima je svjedočila njegova kćerka Agata Truhelka. Kaljanac u ovom poglavlju naglašava jednu Bešlagićevu misao koja bi mogla biti okosnica cjelokupnog Truhelkinog djelovanja, s posebnim fokusom na njegov rad na Glasincu, koji ga je proslavio na samom početku njegove karijere. Naime, Truhelka je poseban interes gajio prema albanskoj tradiciji, običajima, pričama, što je dovelo do toga da se intenzivno druži s istima. Povukavši paralelu sa popularnim narativom da su Albanci direktni nasljednici tzv. Ilira na ovim prostorima, autor dovodi u pitanje stvarno porijeklo utemeljene ideje o Glasincu kao bazenu ilirske materijalne kulture. Spoznavši ideje i zaključke koje je Bešlagić donio, a koje su bile ispred njegovog vremena, Kaljanac je odlučio da pruži priliku samom Ćiri Truhelki da svjedoči o istima.

Truhelka o Ćiri i njegovoj percepciji Bosne i Hercegovine naslov je najznačajnijeg poglavlja ove studije u kojem autor nema glavnu riječ, nego služi kao medij koji prenosi misli i emocije ovog istaknutog arheologa koji se nakon svog plodonosnog privatnog i profesionalnog života našao na sudu nauke koja treba da utvrdi svoje temelje, ali i put kojim će nastaviti. Upravo taj dualizam privatnog i poslovnog se ogleda u igri riječi koje čine njegovo ime i prezime u naslovu poglavlja. Truhelka o Ćiri je inteligentna formacija kojom Kaljanac čini distinkciju između arheologa, kojeg naučna zajednica poznaje kao Truhelku, veliko ime nauke i svega ostalog što je Ćiro bio u svojoj srži kao kompleksna ličnost zatečena u tuđini. O toj tuđini, ali i o sebi Truhelka najiskrenije govori u svojim prepiskama sa profesorom, kumom i prijateljem Isidorom Kršnjavim. Analizom ovih intimnih prepiski između dva suvremenika u dijelu poglavlja pod nazivom *Bosna i Hercegovina u ličnoj korespondenciji s Isidorom Kršnjavim*, Kaljanac nas upoznaje s Truhelkinim stavovima spram zemlje u koju je po zadatku poslan i u kojoj se osjećao kao tuđin na zadatku, te brojao dane kada će je napustiti. Sudeći po njegovim izvještajima, Truhelka je dao naslutiti da taj zadatak nije samo bio u službi kolonijalističke arheologije, nego i u obavještajnoj službi. Autor s pravom postavlja pitanje da li je Truhelka, vođen takvim osjećajima, ustvari raspolagao bosanskohercegovačkim naslijeđem umjesto da ga je štitio, pa tako ukazuje na slučaj u kojem je arheolog svom kumu Kršnjavom na poklon poslao jedinu serdžadu iz Bosne i Hercegovine koja je precizno mogla biti datirana. Pitanjem

ove prakse autor se bavi i u prethodnom tomu ove edicije, što znači da ovaj slučaj nije izolovan, te da Truhelka nije izuzetak. U takvim djelima se ogleda priroda kolonijalnog arheologa u odnosu na onog domaćeg, vođenog pravim postulatima nauke i morala, te dobrobiti svoje zemlje, što autora vodi do pitanja u kojoj mjeri je Truhelka bio posvećen arheološkom sistematičkom djelovanju. Najbolji odgovor tome bi dala jedna studija slučaja, izdvojeno arheološko istraživanje koje se poistovjećuje s imenom Ćire Truhelke, za šta Kaljanac smatra da je čuveni Glasinac.

Kao glavni izvor studije, autor koristi Truhelkine dnevnik, koji su ispunjeni imponiranim crtežima samog arheologa. Shodno tome, u poglavlju nazvanom *Truhelka i njegovi dnevnik*, autor dnevnike dijeli u tri kategorije. Prvu kategoriju predstavljaju crteži znamenitih građevina, lica i trenutaka koje je doživio Truhelka u svom putovanju kroz Bosnu i Hercegovinu. Druga kategorija se tiče arheoloških crteža sa istih tih putovanja, zahvaljujući kojima danas imamo podatke o nekim razrušenim starim gradovima, dok se treća kategorija odnosi na konkretne arheološke podatke sa vršenih istraživanja kojima je Truhelka prisustvovao ili ne. Upravo ta treća kategorija predstavlja ključ "glasinačke studije", koja služi kao primjer na kojem autor predstavlja načela moderne arheološke epistemologije i korelaciju arheološkog predmeta, podataka koje on proizvodi i naposljetku arheološke interpretacije. U slučaju Glasinca, Ćiro Truhelka lično svjedoči o adekvatnosti prikupljanja spornih predmeta i podataka što posljedično vodi do upitne interpretacije.

Postavljajući pitanje da li su određene arheološke interpretacije ustvari produkt ideje, u poglavlju nazvanom *Ideja ili interpretacija* Kaljanac, uvijek aktualno, pitanje Ilira izjednačava sa idejom koja je u svom ukorijenjenom postojanju i nastojanju da živi, mogla vršiti direktan utjecaj na prikupljanje podataka na osnovu pronađenih predmeta, a samim tim i na finalnu interpretaciju.

Analizom izvora i historijom postojanja ilirske ideje na prostoru Bosne i Hercegovine, od srednjeg vijeka, preko pape Pia, Ljudevita Gaja i naposljetku velikih umova Austrougarske monarhije, Kaljanac ilustrira čvrste temelje koji su postavljeni za istraživanje prahistorijske arheologije svakom arheologu koji bi došao u ovu austrougarsku koloniju, pa tako i uvaženom Ćiri Truhelki. Učen onako kako jeste, Truhelka se nije mogao odmaći od ideje Bosne i Hercegovine kao "srca Ilirije", pa je s prvim iskopavanjima na Glasincu isti učinio eponimom ilirske kulture. Dalje, Kaljanac naglašava, kako se ista ideja protezala i u nastupajuća dva sistema, te je postojanje Ilira postalo općeprihvaćen fakt, a znanstveno istraživanje se svodilo na dokazivanje istog.

Kako je taj cijeli proces išao unazad, formiranjem interpretacije, razlaganjem iste u podatke, pa tek naposljetku prikupljanja predmeta, autor se osvrće na već spomenutu problematiku adekvatnog prikupljanja istih. U ovom slučaju, Kaljanac ukazuje na nedostatke pouzdanosti informacija koje prikupljeni predmeti nose, pa dovodi u pitanje stvarnu vrijednost glasinačkih nalaza, izjednačavajući ih sa muzejskim rekvizitima. Kako je revizija glasinačkog pitanja skoro

neizvodiva, autor se oslanja na interpretaciju samog Truhelke, njegovog nasljednika Franje Fiale, a u posebnoj mjeri na interpretaciju Alojza Benca i Borivoja Čovića u publikaciji *Glasinac 1* i *Glasinac 2*, gdje isti ukazuju na nedostatak keramičkog materijala u muzejskom inventaru, dok je prisutan u arheološkim izvještajima Fiale i drugih autora.

U vezi s ovom problematikom, autor pronicljivo navodi crticu postojanja jednog amatera, entuzijaste, kojem je Truhelka prepustio izvođenje iskopavanja Glasinca dok je on obilazio nekropole s drugim nadničarem. Kako sam Truhelka navodi, entuzijasta Mehaga Pliska, bio je izuzetno razočaran što nije nailazio na zlato. Kako je isti nastavio istraživanja i pod vodstvom Fiale, autor ovdje dolazi do zaključka da je Pliska zajednički faktor uslijed kojeg neatraktivni keramički nalazi nestaju. U nedostatku drugog objašnjenja, ovaj zaključak se može potkrijepiti situacijom koju imamo i danas, gdje entuzijasti predstavljaju izuzetno opasan aparat u arheološkoj nauci, opremljeni znanjem, ali ne i razumijevanjem postulata ove nauke u svom tzv. lovu na blago, čine nemjerljivu štetu, a sve uz podršku onih koji bi trebali da znaju bolje.

Kada je Glasinac u pitanju, nedostatak keramičkih nalaza nije jedina zagonetka. Analizom Truhelkinih dnevnika, Arheološkog leksikona i Benčeve i Čovićeve edicije, Kaljanac uviđa na nekoherentnost informacija o broju iskopanih tumula, pa tako analizirajući lokalitet po lokalitet, pokušava doći do najtačnijeg broja. U ovom slučaju, otežavajuću okolnost čini postojanje više sličnih toponima koji se na nekim stranicama izvještaja i dnevnika spajaju u jedan lokalitet.

Analizirajući šest različitih cjelina na kojima su tumuli iskopavani, Kaljanac se hvata u koštac sa konfuznim imenima lokaliteta, numeričkim i abecednim oznakama tumula, dimenzijama istih i udaljenosti između njih u poglavlju nazvanom *Truhelka u potrazi za glasinačkim grobovima*. Posebnu pozornost u ovom poglavlju privlači pojam postojanja poznate Arareve gromile, najpoznatijeg kneževskog groba na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Truhelkini izvještaji o postojanju tri tumula se kose sa njegovim dnevnicima u kojima ih ima pet, dok su kod njegovih nasljednika obilježeni kao jedan, monumentalni grob. Posljedično tome, Kaljanac dolazi do zaključka da je poznata Arareva gromila samo skup podataka o veličini i jedinstvenosti groba, a taj skup je nadasve netačan. U netačnom duhu, autor također daje kritiku na analizu najpoznatijeg nalaza iz Arareve gromile, astragalnog pojasa. Po pronalasku istog, nacrtao ga je u svom praktičnom, horizontalnom izdanju, koje je i svojstveno pojasu, da bi ga kasnije rekonstruisao u vertikalnom položaju, što su usvojili i svi nakon njega. Odgovor na porijeklo pitanja ove promjene u interpretaciji ne nudi ni Truhelka lično.

Jedna stranica dnevnika, numerisana brojem 37, privukla je posebnu pažnju Kaljanca, koji na njoj uviđa grupisanje nalaza sa svih glasinačkih lokaliteta po tipu, pa tako nestaje veza koja bi ih mogla opredijeliti u njihovu izvornu grobnu cjelinu i lokalitete. Radi se o nalazima iz ukupno 63 tumula, što ukazuje na to da je cjelokupna kampanja od 63 tumula stala na nekoliko redova na jednoj stranici dnevnika. Shodno tome, Kaljanac dolazi do zaključka, da uprkos austrougarskom

savršenom administrativnom aparatusu, arheološki izvještaji nikad nisu objavljeni niti sačuvani, izuzev onih koji su završili kao izdanja u Glasniku Zemaljskog muzeja. Ovaj problem se ogleda u isključivom interesu vlasti za financijske izvještaje i mogućnost upotrebe u političko-propagandne svrhe, što, kako autor zaključuje, ima dalekosežne posljedice za arheologiju Bosne i Hercegovine u vidu fabrikacije arheološkog znanja u odnosu na interpretacijski proces.

U posljednjem dijelu ovog poglavlja, Kaljanac rezimira prikupljene, dosad manje poznate ili sasvim nepoznate informacije o Truhelkinom djelovanju u Bosni i Hercegovini. Svojevrsnom sociološkom i psihološkom analizom autor daje uvid u kompleksni lik arheologa, supruga, oca, političkog pijuna, ali i Hrvata daleko od domovine u koju se težio vratiti i u njoj umrijeti. Nebrojeno puta dokazavši znanje i stručnost istog, autor se pita da li su nedostaci u temeljima bosanskohercegovačke arheologije koje je postavio sam Ćiro Truhelka, ustvari posljedica njegovog kolonijalističkog pristupa istom ili nedostatka entuzijazma koji bi osjećao da je radio u voljenoj domovini. S razumijevanjem ondašnjeg sistema, ali odbacujući ustaljeni šablon opravdanja za ustroj istog, Kaljanac kritikuje nizak stepen vrijednosti nalaza s proslavljenog Glasinca, za što smatra da su ustanovili i Truhelkini nasljednici, ali da su u znak poštovanja lika i djela prvog arheologa u

Bosni i Hercegovini, te manjkavosti pokrivali nalazima s drugih istraživanja.

Na samom kraju ovog izuzetno kompleksnog djela, Kaljanac daje zaključak u kojem navodi da je ličnost Ćire Truhelke izuzetno kompleksnija od onog što može stati na nekoliko stranica knjige, te da je isti uzet *in exemplum* u potrazi za arheološkom istinom Bosne i Hercegovine. U jednom elegantnom kritičkom pristupu punom razumijevanja i poštovanja prema začetnicima arheologije kao zvanične nauke u našoj zemlji, autor predstavlja jedan kompleksan problem na kojem počiva legitimitet arheološkog znanja, ali i budućnost ove nauke. Kritičkim osvrtom izlazi iz zone komfora koja je temelj i oslonac svih istraživanja kojih smo se prihvatili kroz cijelo jedno stoljeće.

Dajući nam uvid u dnevnik jednog pionira bosanskohercegovačke arheologije, Adnan Kaljanac otvara prozor, što je bilo nužno da se učmalost ove nauke, koja je uzeta kao norma, uskomeša i pomjeri sa tačke na kojoj stoji od svog postanka. Shvativši Ćiru Truhelku kao personifikaciju iste, Kaljanac donosi izuzetno hvale vrijedno djelo i postavlja neke nove temelje, ne samo u teorijskoj arheologiji, nego u cjelokupnom metodološkom pristupu ovoj nauci. Odlikovana izuzetno kvalitetnim istraživačkim radom, pisana razumljivo i pitko, cjelokupna edicija ukazuje na novi kanon istraživanja koji nije teško prihvatiti.

DŽENEFA MERDANIĆ ŠAHINOVIĆ

RADOVI FILOZOFSKOG FAKULTETA (HISTORIJA, HISTORIJA UMJETNOSTI, ARHEOLOGIJA)

Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) su časopis u kojem se objavljuju radovi koji nisu prethodno publicirani, u skladu s tim, obavezno je potpisivanje Izjave o originalnosti rada.

Objavljaju se sljedeće kategorije radova:

- ✓ izvorni naučni rad
- ✓ prethodno priopćenje
- ✓ pregledni naučni rad
- ✓ stručni rad
- ✓ naučna bilješka
- ✓ izlaganje sa naučnog skupa
- ✓ stručna / naučna objava građe
- ✓ prevod
- ✓ manji prilozi (recenzije, prikazi, reagiranja, diskusije, obavijesti i slično)

Konačnu odluku na prijedlog recenzenta donosi Uredništvo, uz konsultacije sa Redakcijom. Recenzenti radove klasificiraju prema jasno definisanim uputama koje su dostupne na web stranici časopisa. Više od 50% sadržaja časopisa čine naučni radovi (izvorni naučni radovi, prethodna saopćenja i pregledni naučni radovi). Opseg rukopisa (uključujući i bibliografske bilješke) trebao bi iznositi do tri (3) autorska arka (48 autorskih kartica), a broj priloga (slike, karte, table i sl.) treba biti primjeren opsegu rukopisa. Uredništvo, međutim, zadržava pravo prihvatanja rukopisa koji izlaze izvan propisanog broja kartica ukoliko smatra da je to u interesu časopisa. Članci mogu biti objavljeni na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili nekom od europskih jezika (engleskom, francuskom, njemačkom, španskom i italijanskom). Uredništvo ipak zadržava pravo odabira radova pristiglih na stranim jezicima.

Časopis *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* izlaze u printanom i elektroničkom obliku.

U tematskom smislu časopis ne ograničava svoj opseg na određeni historijski period. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* je publikacija u kojoj se problematizira širok spektar tema, kao što su: kulturna, politička, ekonomska, vojna ili društvena historija. Također, u časopisu su zastupljene teme iz svih oblasti arheologije i historije umjetnosti. Podržavamo interdisciplinarni pristup koji je u skladu sa ciljevima časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*. U obzir se uzimaju samo radovi koji ispunjavaju naučne standarde časopisa. Uredništvo zadržava pravo da odbije rad ukoliko isti ne zadovoljava kvalitet ili aplikacijske zahtjeve časopisa.

Radovi se dostavljaju putem sistema za uređivanje časopisa (Open Journal System) postavljenog na web stranici časopisa <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/> ili na email adresu Centra za historijska istraživanja Filozofskog fakultata u Sarajevu cehis@ff.unsa.ba

UPUTE AUTORIMA

Rukopis se predaje kao MS Word dokument naslovljen imenom i prezime autora ili nazivom članka. Tekst treba biti fontu **Times New Roman** veličine slova **12** i proredom **1.5**, **veličina slova naslova 16, podnaslova 14**. Rukopis se predaje bez formatiranja i numerisanja stranica. Potrebno je naznačiti mjesta na koja bi se trebali staviti slikovni prilozi ukoliko su predviđeni u tekstu.

Rukopis obavezno treba sadržavati:

- a) **podatke o autoru/autorima:** ime i prezime autora, naziv i adresa ustanove, e-mail adresu (navode se u zaglavlju ispred teksta, lijevo poravnanje, veličina slova 12, prored 1.5)
- b) **naslov rukopisa** (centralno poravnanje, malim slovima, bold, veličina slova 16, prored 1.5)
- c) **apstrakt – abstract** (veličina slova 11, prored 1.15, apstrakt treba biti na jeziku rada i engleskom jeziku dužine do 1000 znakova zajedno sa razmacima. Treba sadržavati glavna polazišta i rezultate rada.
- d) **ključne riječi – key words** (veličina slova 11, prored 1.15). Potrebno je na jeziku rada i engleskom jeziku navesti do 10 ključnih riječi.
- e) **tekst sa fusnotama**
- f) **informativni sažetak (summary)** dužine 1.500–2.000 znakova. Naslov je centriran, napisan malim slovima i uključenom opcijom bold. Veličina slova naslova je 14 a prored je 1.5. Veličina slova teksta sažetka je 12 a prored je 1.5. Summary je skraćena verzija najznačajnijih stavki i zaključaka rada. Može se definisati kao sažetak ili skraćena verzija teksta. Budući da sadrži samo središnje i najvažnije pojmove, znatno je kraći od izvornog teksta. Ako je glavni tekst napisan na jednom od predviđenih stranih jezika, onda se sažetak piše na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku. **Priložiti i preveden naslov rada na jeziku sažetka.**
- g) **popis korištene literature i izvora** (veličina slova 11, naslovi istaknuti opcijom bold, poravnanje *Justify*, a prored 1.5)
- h) **popis ilustracija i tabli** – ako ih autor koristi u tekstu

UPUTE ZA CITIRANJE U REFERENCAMA ILI FUSNOTAMA

I. Izvori

– Narativni antički izvori

Za grčke izvore koristiti formu skraćenica prema Liddell & Scott [LSJ]

Za latinske izvore potrebno koristiti formu skraćena prema *Oxford Latin Dictionary* [OLD]): **skraćeno ime autora, broj knjige, broj poglavlja i broj podatka unutar poglavlja**. Izbjegavati korištenje zareza i rimskih brojeva.

Primjer:

Vell.Pat. 2. 114. 4 ; Cass. Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2.

Ukoliko je riječ o antičkim piscima koji imaju više sačuvanih dijela tada treba navesti i naslov djela u skraćenom obliku u kurzivu.

Primjer:

App. *Illyr.* 13.37; Plin. HN 3.144 ; Suet. *Aug.* 271.

– Edicije grčkih i latinskih spomenika

Citira se skraćeni naziv edicije u kurzivu, broj toma ili godina izdanja, broj spomenika. Izbjegavati korištenje rimskih brojeva.

Primjer:

CIL 03, 02766a; *ILJug* 03, 1581, *AE* 1948, 0244.

– Neobjavljena arhivska građa

U podnožnim napomenama se daju skraćene za naziv arhiva (kratica), korištenog fonda (kratica), godine, kutije, šifre i broja dokumenta ukoliko je na izvoru naveden.

Primjer:

ABiH, ZVS, 1912, Kut. 86, Šif. 25–211/ Br. 80.594 Praes.

– Objavljeni izvori (Zbirke ili zbornici zakona, objavljena arhivska građa, putopisna ili memoarska građa i sl.)

Ukoliko je riječ o objavljenoj arhivskoj građi citira se tako što se navodi prezime uređivača, godina izdanja i broj stranice. Ukoliko priređivač nije poznat, onda navesti naziv knjige, godinu i broj stranice.

Primjer:

Rodinis (ur.) 2008, 15.

Isti princip se primjenjuje i kod citiranja objavljenih zbirki zakona te navođenja putopisne ili memoarske građe.

Primjeri:

Sladović (ur.) 1915, 394–411.

Das Sanitätswesen 1903, 202.

Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1921, 18.

Kuripešić 2001, 34.

- Citiranje članaka iz štampe:

Navodi se prezime autora ili inicijali ukoliko su samo oni navedeni. Potom se pod navodnicima citira naslov članka, naziv novina (opcija *Italic*) broj, datum i stranica. Ukoliko nije poznat autor teksta u štampi, onda sve ostalo navesti istim redom.

Primjer:

Selimbegović. "Ima li Valter većinu u Sarajevu?" *Oslobođenje* 26, 23. 10. 2006, 7.
"Nova Zemaljska bolnica" *Bošnjak* 17, 14. 6. 1894, 1.

II. Literatura

U citiranju literature koristi se prilagođeni oksfordski sistem. Naučne reference ili footnote pišu se na dnu stranice (*sub calce*) u numeričkom redosljedju (1, 2, 3...), odvojene separatorom (razdjelnikom) od glavnog teksta.

Oblik slova u bilješkama je **Times New Roman** (odnosno *Times New Roman CE*), veličina slova 10, pored 1.5 tekst poravnat opcijom *Justify*.

Kod citiranja se navodi sljedeći redosljed: 1) autor, 2) godina izdanja, 3) broj stranice.

Primjer:

Kaljanac 2023,151.

Ukoliko se citira više autora ili izvora u istoj fusnoti, onda se isti odvajaju tačkom sa zarezom [;]

Primjer:

Bojanovski 1988, 65; Mesihović 2007, 456; Paškvalin 2012, 56–57; Busuladžić 2011, 46–47.

Ukoliko se redom navodi više bibliografskih jedinica istog autora, poredati hronološki i odvojiti tačkom sa zarezom [;]

Primjer:

Kurtović 2009, 53; Kurtović 2010, 20; Kurtović 2014,160.

Ukoliko je korišteno više radova jednog autora izdatih iste godine, isti se označavaju slovima a, b, c... iza godine izdavanja i odvojiti tačkom sa zarezom [;]

Primjer:

Mesihović 2011a, 32; Mesihović 2011b, 324; Mesihović 2011c, 78.

Pri navođenju djela dva autora, prezimena autora odvajaju sa zarezom.

Primjer:

Kasumović, Radušić 2017, 187–200.

Pri navođenju djela tri i više autora navodi se prvi autor uz kraticu et al.

Primjer:

Gavranović et al. 2023, 6.

Ukoliko se isti autor i djelo ponavlja u dvije uzastopne napomene, ponovo se navode sve prethodne odrednice a ne koristi se Ibid/ Isto.

Primjer:

Monroe 2004, 15.

Monroe 2004, 15.

III. Navođenje internet stranica

Navesti naziv i adresu stranice, te datum pristupa.

Primjer:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf> Pristup ostvaren: 23. 4. 2024.

IV. Navođenje televizijskih emisija, video priloga i DVD zapisa

Navesti: Naziv emisije (opcija *Italic*). Naziv televizije. Temu emisije (opcija *Italic*) te datum emitiranja.

Primjer:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

V. Navođenje priloga u tekstu

Na priloge koji prate tekst autor se poziva u zagradama u kojima se navodi oznaka priloga i njegov redni broj, te se na slike poziva skraćenicom sl., na table skraćenicom T, na karte izrazom karta, na tablice skraćenicom tab., a na kataloške jedinice kraticom kat. br. (sl. 1), (T. 1), (karta 1), (tab. 1), (kat. br. 1).

Primjer:

Fig. 1, P. 1, Map 1, Tab. 1, Cat. No. 1.

– Slikovni prikazi:

Ako su slike nastale za potrebe rukopisa, navode se opis i naznaka autorstva:

- a) Slika 1. Pogled na kasnoantičku baziliku u Brezi (snimio E. Veletovac)
- b) Slika 2. Plan lokaliteta (izradio Đ. Basler)

Ako su slike preuzete iz već prethodno objavljene literature, u zagradi se navodi bibliografska jedinica:

- c) Slika 3. Zdjela s figuralnim ukrasom (Gregl 2008, 58.)

Ako je prethodno objavljeni slikovni materijal dodatno obrađen za potrebe rukopisa, onda je to potrebno i naglasiti:

d) Slika 4. Tlocrt crkve sv. Marka (Horvat 2003, 24; obradio S. Škrinjarić)

e) Karta 1. Položaji na prostoru grada Siska sa zabilježenim pretpovijesnim nalazima (©Google maps; obradio I. Drnić)

U slučaju da se autori odluče za tablu kao slikovni prilog to dolazi na kraju teksta. Svaka tabla mora sadržavati nacrtano mjerilo.

Minimalna kvaliteta fotografija i karti treba iznositi 300 dpi, a crteža 600 dpi. Slikovne priloge je potrebno dostaviti kao dio teksta, a po želji ili na zahtjev Uredništva autor može dostaviti slike kao zasebnu datoteku sa jasno naznačenim uputama na kojem mjestu u rukopisu se trebaju nalaziti. Prihvatljivi formati su sljedeći: jpg, tif, psd, fh ili ai.

Broj priloga (slike, karte, table i dr.) treba biti primjeren veličini teksta, te u suprotnom uredništvo zadržava pravo neprihvatanja rukopisa, odnosno obaviti će konsultacije s autorom u vezi navedenog pitanja. Autori su dužni obezbijediti dopuštenje za korištenje svih ilustracija za koje nisu nositelji autorskih prava, uz obavezno navođenje izvora.

UPUTE ZA NAVOĐENJE BIBLIOGRAFIJE

Popis bibliografskih jedinica se navodi se abecednim redom uz hronološko redanje djela istog autora. Ukoliko je korišteno više radova jednog autora izdatih iste godine isti se označavaju slovima a, b, c... iza godine izdavanja (u bibliografiji kao i u referencama). Nakon popisa djela jednog autora slijede djela u kojemu je isti prvi od dvoje autora, a zatim ona u kojima je prvi od troje. Nakon toga se prema godini izdanja nabrajaju djela u kojima je prvi od četiri ili više autora. **Oblik slova u popisu literature je *Times New Roman* (odnosno *Times New Roman CE*), veličina slova 11, prored 1.5, tekst poravnat opcijom *Justify*.** Bibliografski popis se sastoji od dvije cjeline: izvori i literatura. **Prvo se navode skraćenice, izvori, a zatim literatura. Naslov i podnaslov knjige te naziv časopisa pišu se u kurzivu dok kraćenje naslova i naziva časopisa treba izbjegavati.** Ako je rad objavljen dvojezično, navode se obje inačice naslova razdvojene znakom jednakosti. Ukoliko se radi o monografiji izdanoj u seriji potrebno je to napomenuti. Ako se u bilješkama spominju podaci dobiveni neformalnim putem (npr. usmena priopćenja, e-mail poruke...) ne treba ih navoditi u bibliografiji. Bibliografske jedinice se u popisu navode na sljedeći način:

I. LITERARNI IZVORI NA KLASIČNIM JEZICIMA

Prilikom navođenja izvora: Ime izvora, puni naziv knjige (*italic*), u zagradi navesti ime prevodioca ili urednika (Prvo slovo imena autora navesti skraćeno velikim štampanim slovom, a puno prezime malim štampanim slovima), mjesto izdanja, godina izdanja.

Primjeri:

Tacitus, *Annales*, (prev. J. Jackson), Cambridge (Massachusetts) – London 1970.; Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (prev. C. Mango – R. Scott), New York 1997.

II. NEOBJAVLJENA ARHIVSKA GRAĐA

U popisu izvora i literature donose se puni nazivi korištenih fondova, kao i puni naziv institucije kojoj fond pripada. U zagradi se navodi skraćenica arhivske institucije i fonda.

Primjer:

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
– Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS)

III. OBJAVLJENI IZVORI

U bibliografskom popisu se korišteni objavljeni izvori, putopisna i memoarska građa i zbirke zakona, navode na sljedeći način: Prezime i prvo slovo imena priređivača djela, potom godina izdanja, naziv djela (opcija *Italic*), mjesto izdanja i naziv izdavača. Ukoliko uređivač nije poznat, navodi se samo naziv knjige (opcija *Italic*), godina izdanja, mjesto izdanja i naziv izdavača.

Primjer:

Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine), 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

IV. ŠTAMPA

Navodi se naziv novina i mjesto izdanja.

Primjer:

Bošnjak, Sarajevo.

V. KNJIGE

Ako knjiga ima jednog autora navodi se prezime, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov knjige, mjesto izdanja, izdavač.

Primjer:

Filipović, E. 2022. *Kotromanići: Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.

Ako je knjiga napisana dvojezično navode se oba naslova:

Primjer:

Busuladžić, A. 2011. *Rimske vile u Bosni i Hercegovini = Roman villas in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Ako knjiga ima dva ili tri autora navodi se prvo prezime i prvo slovo prvog autora potom isti podaci za druge autore, godina izdanja, naslov knjige, izdavač.

Primjeri:

Džino, D, Domić Kunić D. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ*. Zagreb: Školska Knjiga.

Šaćić Beća, A, Mesihović, S, Veletovac, E. *Magični svijet Ilira: Historija zaboravljene civilizacije*. Sarajevo: Mladinska knjiga.

Ako knjiga ima dva ili tri autora navodi se prvo prezime i prvo slovo prvog autora potom skraćena el al. te godina izdanja, imena svih autora, naslov knjige, izdavač.

Primjer:

Horvat, M. et al. 2007. Horvat M, Lamut J, Medved J, Culiberg M., Djurić B, Vičić B. *Sela pri Dobu, Arheologija na avtocestah Slovenije 2*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Ako knjiga ima više izdanja na godini izdanja navodi se broj.

Primjer:

Kamberović, H. 2017². *Džemal Bijedić. Politička biografija*. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

VI. POGLAVLJE U KNJIGAMA

Poglavlje u knjizi zahtijeva navođenje prezimena, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov poglavlja pod navodnicima, zatim U, naslov knjige u italiku, ime i prezime urednika, u zagradi ur. broj stranica i tačka, mjesto izdanja, izdavač. Ukoliko je knjiga napisana na stranom jeziku umjesto U navodi se In, a umjesto ur. navodi se ed. ili eds. ovisno da li knjiga ima jednog ili više urednika.

Primjeri:

Forić Plasto M. 2018. "Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije": U: *Na margini povijesti: zbornik radova* Amir Duranović (ur), 135–175. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

Leleković, T. Rendić-Miočević, A. 2012. "Rural settlement": In: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia – The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. Branka Migotti (ed), 279–311. Oxford: Archaeopress Roman Archaeology.

VII. ČLANAK U NAUČNOM ČASOPISU

Prilikom navođenja korištenih članaka iz naučnih časopisa navodi se prezime, prvo

slovo imena, godina izdanja, naslov članka, naziv časopisa u kurzivu bez skraćivanja naziva, broj časopisa, broj stranica.

Primjer:

Radušić, M. 2021. Problemi i poteškoće u izučavanju odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941), prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine. *Historia Moderna* 2: 133–160.

VIII. ČLANAK U ZBORNIKU RADOVA KONGRESA ILI NAUČNOG SKUPA

Prilikom navođenja korištenih članaka koji su objavljeni kao referati sa naučnog skupa navodi se prezime, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov članka, U, ime prezime urednika, inicijal imena urednika, naziv publikacije u kurzivu bez skraćivanja naziva, broj časopisa, grad, izdavač, broj stranica. U navodi se In, a umjesto ur. navodi se ed. ili eds. ovisno da li knjiga ima jednog ili više urednika.

Primjer :

Kovacs, P 2005. Beneficiarius lances and ring-pommel swords in Pannonia, In Visy, Z. (ed.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, Pécs: University of Pécs, 955–970.

IX. MAGISTARSKI RAD ILI DOKTORSKA DISERTACIJA

Prilikom navođenja korištenih magistarskih radova ili doktorskih disertacija navodi se prezime, prvo slovo imena autora, godina i odbrane rada ili teze, naslov teze u kurzivu, napomena da se radi o magistarskom radu ili disertaciji, univerzitet na kojem je rad odbranjen.

Primjer :

Šehić, Z. 2001. *Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Sarajevu.

X. DIGITALNE EPIGRAFSKE BAZE

U popisu bibliografskih jedinica digitalne epigrafske baze se navode :

- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23].
- EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [zadnji pristup / last checked 2020- 9-23].
- LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortoolf Harl, (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23]

XI. INTERNET STRANICE

Navodi se naziv, adresa korištene stranice i datum pristupa.

Primjer:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf> Pristup ostvaren: 23. 4. 2024.

XII. TV EMISIJE, VIDEO I DVD ZAPISI

Navesti: Naziv emisije (opcija *Italic*). Naziv televizije. Temu emisije (opcija *Italic*) te datum emitiranja.

Primjer:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

XIII. PRIKAZI

Prikazi mogu imati maksimalno 6 kartica teksta. Navodi se ime i prezime autora čije se djelo predstavlja, potom naslov djela (opcija *Italic*), grad u kojem je knjiga objavljena, izdavač, godina i broj stranica.

Primjeri:

Relja Seferović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne. Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529 [Sources for the History of Medieval Bosnia. Transcriptions from the volumes of Diversa Notariaein the State Archives in Dubrovnik 1370–1529]*, vol. 1–3, eds. Esad Kurtović and Almir Peco. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića i Historijski arhiv Sarajevo, 2021, 1351 str.

Ibrahim Krzović, *Stari ljetnikovci, kule i čardaci*, Sarajevo: El-Kalem-izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini / Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2019, 536 str.

VAŽNA NAPOMENA: Nakon prihvaćanja rukopisa autori su dužni potpisati izjavu o preuzimanju odgovornosti u slučaju eventualnih sporova vezanih uz povredu autorskih prava. Potpisana Izjava o autorskim pravima je obavezna prije objavljivanja članka.

JOURNAL OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY IN SARAJEVO (HISTORY, HISTORY OF ART, ARCHEOLOGY)

Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) (Eng. *Papers Published by the Faculty of Philosophy (History, Art History, Archaeology)*) is a journal that publishes previously unpublished papers and requires signing a Declaration of Authenticity.

The following paper categories are published:

- ✓ Original scientific paper
- ✓ Preliminary communication
- ✓ Review article
- ✓ Professional paper
- ✓ Reminiscence
- ✓ Conference paper
- ✓ Material publication
- ✓ Translation
- ✓ Minor appendices (reviews, responses, discussions, notices, and others)

The Editorial Board will make the final decision regarding the peer reviewers' proposition after consultations with the Editorial Staff. The peer reviewers will classify the papers according to clearly defined instructions available on the Journal's website. More than 50% of the Journal's content consists of scientific papers (original scientific papers, preliminary communications, and review articles). The manuscript (including the bibliography) should contain up to 3 author's sheets (48 standard pages), and the number of appendices (figures, maps, tables, etc.) should be appropriate for the scope of the manuscript. The Editorial Board, however, reserves the right to accept manuscripts that exceed the prescribed number of pages if it considers this to be in the interest of the Journal. Articles can be published in Bosnian, Croatian, Serbian, or other European languages (English, French, German, Spanish, or Italian). However, the Editorial Board reserves the right to select the papers submitted in foreign languages.

The *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* Journal is published in hard copy and electronically.

The Journal does not limit its scope to a certain historical period. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* addresses a wide specter of topics such as: cultural, political, economic, military, or social history. The Journal also includes topics on archaeology and art history. We support an interdisciplinary approach that complies with the objectives of the *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* Journal. Only papers that meet scientific standards are accepted. The Editorial Board retains the right to reject any paper if it does not meet the quality standards or the application requirements.

The papers are submitted via the Open Journal System on the Journal's website <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/> or via the email address of the Center for Historical Research of the Faculty of Philosophy Sarajevo cehis@ff.unsa.ba.

AUTHOR GUIDELINES

The manuscript should be submitted as an MS Word document named using the author's full name or the paper's title. The text should be in **Times New Roman** font, size **12**, and **1.5** line spacing. **The heading size should be 16, subheading 14.** The manuscript is submitted without formatting and page numbering. Places for images, if planned to be used in the text, should be clearly marked.

The manuscript must include the following:

- a) **Information on author(s):** Full name of the author, name, and address of the institution, e-mail address (all to be placed in the header, aligned to the left, font size 12, line spacing 1.5).
- b) **Manuscript's title** (aligned in the center, written in lowercase letters, bolded, font size 16, line spacing 1.5).
- c) **Abstract:** Abstract written in the language of the paper and English up to 1000 characters, including spaces. It should include the main starting points and paper results (font size 11, line spacing 1.15). Up to 10 keywords (or expressions) should be included in the languages of the paper and abstract (geographic, temporal, cultural, and subject determinants) (font size 11, line spacing 1.15).
- d) Up to 10 **keywords** (or expressions) should be included in the languages of the paper and abstract (geographic, temporal, cultural, and subject determinants) (font size 11, line spacing 1.15)
- e) **Text with footnotes**
- f) **Summary:** Containing up to 1500–2000 characters. The title is aligned in the center, written in lower capital letters and bolded. The font size of the title is 14 and the line spacing is 1.5. The font size of summary text is 12 and line spacing is 1.5. A short version of the most important items and conclusions. It can be defined as a summary or abbreviated version of the text. Since it contains only the central and most important terms, it is significantly shorter than the original text. If the main text is written in one of the provided foreign languages, then the summary is written in Bosnian, Croatian, or Serbian. The translated title of the paper in the language of the abstract should be attached.
- g) **A list of works and sources cited** (font size 11, titles bolded, using the option justified, line spacing 1.5)
- h) **A list of figures and tables** – if the author uses them in the text

INSTRUCTIONS FOR CITATIONS IN REFERENCES OR FOOTNOTES

I. Sources

- Narrative classical sources

For Greek sources, the form of abbreviations according to Liddell & Scott (LSJ) needs to be used.

For Latin sources, the form of abbreviations according to the *Oxford Latin Dictionary* (OLD) needs to be used: **author's abbreviated name, book number, chapter number, and data number within the chapter. Avoid using commas and Roman numerals.**

Example:

Vell.Pat. 2. 114. 4 ; Cass. Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2.

In the case of classical authors who have several preserved parts, then the title of the work should be indicated in an abbreviated form in italics.

Example:

App. *Illyr.* 13.37; Plin. HN 3.144 ; Suet. *Aug.* 271.

- Editions of Greek and Latin monuments

The abbreviated name of the edition in italics, volume number or year of publication, and monument number are cited. Avoid using Roman numerals.

Example:

CIL 03, 02766a; *ILJug* 03, 1581, *AE* 1948, 0244.

- Unpublished archival materials

Footnotes contain abbreviations for the name of an archive, used fund, year, box, code, and document number if cited in the source.

Example:

ABiH, ZVS, 1912, Kut. 86, Šif. 25–211/ Br. 80.594 Praes.

- Published sources (collections or collections of laws, unpublished archival materials, travelogues or memoirs, etc.)

Unpublished archival materials are cited by noting the last name of the editor, year of issue, and page number. If the editor is unknown, then the book title, year, and page number are cited.

Example:

Rodinis (ur.) 2008, 15.

The same applies to citing unpublished collections of laws and travelogues or memoirs.

Examples:

Sladović (ur.) 1915, 394–411.

Das Sanitätswesen 1903, 202.

Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1921, 18.

Kuripešić 2001, 34.

– Citing articles from the press:

The last name of the author or initials is cited, followed by quoted article title, newspaper title (in *italics*), number, date, and page. If the text author is unknown, then everything else should be cited in the same order.

Example:

Selimbegović. "Ima li Valter većinu u Sarajevu?" *Oslobođenje* 26, 23. 10. 2006, 7.

"Nova Zemaljska bolnica" *Bošnjak* 17, 14. 6. 1894, 1.

II. Literature

The adapted Oxford style of referencing is used when citing literature. Scientific references or footnotes are written at the bottom of the page (*sub calce*) in numerical order (1, 2, 3...), separated from the main text by a separator.

The font used in footnotes is **Times New Roman** (or *Times New Roman CE*), size 10, line spacing 1.5, and justified text alignment.

The following order is applied when citing: 1) author, 2) the year of issue, and 3) page number.

Example:

Kaljanac 2023,151.

If numerous authors or sources are cited in the same footnote, they need to be separated by a semicolon (;).

Example:

Bojanovski 1988, 65; Mesihović 2007, 456; Paškvalin 2012, 56–57; Busuladžić 2011, 46–47.

If several bibliographic units of the same author are cited one after another, they need to be ordered chronologically and separated with semicolons (;).

Example:

Kurtović 2009, 53; Kurtović 2010, 20; Kurtović 2014,160.

If several works of the same author published in the same year are used, they need to be marked with the letters a, b, c... after the year of publication and separated by a semicolon (;).

Example:

Mesihović 2011a, 32; Mesihović 2011b, 324; Mesihović 2011c, 78.

When citing the works of two authors, the last names of the authors need to be separated with a comma.

Example:

Kasumović, Radušić 2017, 187–200.

When citing works by three or more authors, the first author is cited with the abbreviation et al.

Example:

Gavranović et al. 2023, 6.

If the same author and work are used in two successive footnotes, all data are used but *Ibid.* is not used.

Example:

Monroe 2004, 15.

Monroe 2004, 15.

III. Citing Internet pages

Website name and address, as well as the date of access, should be mentioned.

Example:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf> Accessed on: 23 April 2024

IV. Citing TV shows, features, and DVDs

The following should be cited: The name of the show (in *italics*), the name of the TV station, the topic of the show (in *italics*), and the date of broadcast.

Example:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

V. Citing appendices in the text

The author refers to appendices that follow the text in parentheses with the appendix designation and serial number, figures with the abbreviation Fig., plates with the abbreviation T, maps with the term map, tables with the abbreviation tab., and catalog units with the abbreviation cat. no.

Example:

Fig. 1, P. 1, Map 1, Tab. 1, Cat. No. 1.

- Illustrations:

If images were created for the purposes of the manuscript, a description and indication of authorship are provided:

- a) Figure 1. View of the Late Antique Basilica in Breza (taken by E. Veletovac)
- b) Figure 2. Site plan (made by Đ. Basler)

If images are taken from previously published literature, the bibliographic unit is indicated in parentheses:

- c) Figure 3. A bowl with figural ornament (Gregl 2008, 58)

If the previously published illustrations were additionally processed for the needs of the manuscript, then this must be emphasized:

- d) Figure 4. Floor plan of the Church of St. Mark (Horvat 2003, 24; edited by S. Škrijarić)
- e) Map 1. Locations in the area of the town of Sisak with recorded prehistoric finds (©Google Maps; edited by I. Drinić)

If authors decide to use the plate as a picture appendix, it should come at the end of the text. Each plate must contain a drawn scale.

The minimum photo and map quality should be 300 dpi, and the drawing quality should be 600 dpi. Image appendices must be submitted as part of the text, and if desired or at the request of the Editorial Board, the author can submit images as a separate file with clearly indicated instructions as to where they should be located in the manuscript. Acceptable formats are the following: jpg, tif, psd, fh, or ai.

The number of appendices (pictures, maps, plates, etc.) should be appropriate for the size of the text, otherwise, the Editorial Board reserves the right not to accept the manuscript, that is, they will consult with the author regarding the above issue. Authors are obliged to provide permission for the use of all illustrations for which they are not the copyright holder, with mandatory citation of the source.

INSTRUCTIONS FOR BIBLIOGRAPHY

Bibliographic units are listed in alphabetical order along with the chronological order of works by the same author. If several works of the same author published in the same year are used, they should be marked with the letters a, b, c, ...after the year of publication (in the bibliography as well as in the references). The list of works by one author is followed by the works in which that author is the first of two authors, followed by those in which he is the first of three authors. After that, the works in which the au-

thor is the first of four or more authors are listed according to the year of publication. **The font in the bibliography is *Times New Roman* (that is, *Times New Roman CE*), with a font size of 11, line spacing of 1.5, and text aligned using the *Justify* option.** The list of bibliography consists of two units: sources and literature. **Sources are the first to be cited, followed by literature. Abbreviations, sources, and literature are listed first. The title and subtitle of the book and the name of the journal are written in italics, while abbreviations of the title and the name of the journal should be avoided.** If the work is published bilingually, both versions of the title are listed, separated by the "equals" sign. If the work is a monograph published in a series, this should be noted. If the notes mention information obtained informally (e.g. oral communication, e-mail messages, ...) it should not be listed in the bibliography. The bibliographic units are listed in the following way:

I. LITERARY SOURCES IN CLASSICAL LANGUAGES

When citing sources the following should be included: the name of the source, full book title (in *italics*), and name of the translator or editor in brackets (the first letter of the author should be abbreviated with an uppercase letter, while the last name should be written in full in lowercase letters), place of issue, and year of issue.

Examples:

Tacitus, *Annales*, (prev. J. Jackson), Cambridge (Massachusetts) – London 1970;
Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (prev. C. Mango – R. Scott), New York 1997.

II. UNPUBLISHED ARCHIVAL MATERIALS

The list of sources and literature includes the full names of the funds used, as well as the full name of the institution to which the fund belongs. The abbreviated name of the institution and fund should be cited in the brackets.

Examples:

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
– Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS)

III. PUBLISHED SOURCES

In the list of bibliography, unpublished sources, travelogues and memoirs, as well as collections of laws, are cited in the following way: the last name and the first letter of the name of the editor, year of issue, title (in *italics*), place of issue and the title of publisher. If the editor is unknown, only the book title (in *italics*), year, place of issue, and the title of the publisher are mentioned.

Example:

Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine).
1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

IV. PRINT

Newspaper name and place of issue are cited.

Example:

Bošnjak, Sarajevo.

V. BOOKS

If the book has one author, the last name, the first letter of the name, year of publication, the title of the book, place of publication, and publisher are indicated.

Example:

Filipović, E. 2022. *Kotromanići: Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u sred-njovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.

If the book is bilingual, both titles are included.

Example:

Busuladžić, A. 2011. *Rimske vile u Bosni i Hercegovini = Roman villas in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

If the book has two or three authors, the first last name and the first letter of the first author are indicated, followed by the same information for the other authors, year of publication, book title, and publisher.

Example:

Džino, D, Domić Kunić D. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ*. Zagreb: Školska Knjiga.
Šačić Beća, A, Mesihović, S, Veletovac, E. *Magični svijet Ilira: Historija zaboravljene civilizacije*. Sarajevo: Mladinska knjiga.

If the book has two or three authors, the first last name and the first letter of the first author are listed, followed by the abbreviation et al. and year of publication, names of all authors, book title, and publisher.

Example:

Horvat, M. et al. 2007. Horvat M, Lamut J, Medved J, Culiberg M., Djurić B, Vičić B. *Sela pri Dobu, Arheologija na avtocestah Slovenije 2*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

If the book has several editions in one year of publication, the number is indicated.

Example:

Kamberović, H. 2017². *Džemal Bijedić. Politička biografija*. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

VI. BOOK CHAPTERS

Book chapters require the last name, the first letter of the first name, the year of publication, the title of the chapter in quotation marks, followed by In, the title of the book in italics, the first name and last name of the editor, ed. or eds. (depending if the book has one or more editors) in parentheses, page number, place of publication, publisher.

Example 1:

Forić Plasto M. 2018. "Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije". In: *Na margini povijesti: zbornik radova* Amir Duranović (ur), 135–175. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

Example 2:

Leleković, T. Rendić-Miočević, A. 2012. "Rural settlement". In: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia – The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. Branka Migotti (ed), 279–311. Oxford: Archaeopress Roman Archaeology.

VII. JOURNAL ARTICLE

When citing articles from scientific journals, the following needs to be mentioned: last name, the first letter of the first name, year of publication, the title of the article, the title of the journal in italics without abbreviation, journal number, and number of pages.

Example:

Radušić, M. 2021. Problemi i poteškoće u izučavanju odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941), prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine. *Historia Moderna 2*: 133–160.

VIII. CONFERENCE PAPER

When listing articles that were published as reports from a scientific conference, the following needs to be mentioned: last name, the first letter of the first name, year of publication, the title of the article, In, first name, last name of the editor, initial of the editor's name, title of the publication in italics without abbreviation, journal number, city, publisher, number of pages. For editors, ed. or eds. is used depending on whether the book has one or more editors.

Example:

Kovacs, P 2005. Beneficiarius lances and ring-pommel swords in Pannonia, In Visy, Z. (ed.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, Pécs: University of Pécs, 955–970.

IX. MASTER'S THESIS OR DOCTORAL DISSERTATION

When citing master's theses or doctoral dissertations, the following needs to be mentioned: last name, the first letter of the first name, year of defense of the thesis or dissertation, the title of the thesis in italics, note that the source is a master's thesis or dissertation, and the university where the work was defended.

Example:

Šehić, Z. 2001. *Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Sarajevu.

X. DIGITAL EPIGRAPHIC DATABASES

- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [last accessed 2020-9-23].
- EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [last accessed 2020-9-23].
- LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortoff Harl, (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [last accessed 2020-9-23].

XI. INTERNET PAGES

Website name and address, as well as the date of access, should be mentioned.

Example:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf> Access date: 23 April 2024

XII. TV SHOWS, FEATURES AND DVDs

The following should be cited: The name of the show (in *italics*), the name of the TV station, the topic of the show (in *italics*), and the date of broadcast.

Example:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

XIII. RESPONSES

Responses may have up to 6 standard pages. The following data is included: first and last name of the author whose work is presented, the title of the work in italics, the city where the book was published (in *italics*), the publisher, the year, and the number of pages.

Example 1:

Relja Seferović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne. Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529* [*Sources for the History of Medieval Bosnia. Transcriptions from the volumes of Diversa Notariaein the State Archives in Dubrovnik 1370–1529*], vol. 1–3, eds. Esad Kurtović and Almir Peco. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića i Historijski arhiv Sarajevo, 2021, 1351 pgs.

Example 2:

Ibrahim Krzović, *Stari ljetnikovci, kule i čardaci*, Sarajevo: El-Kalem-izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini / Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2019, 536 pgs.

IMPORTANT NOTE: After the acceptance of the manuscript, the authors are obliged to sign a declaration of responsibility in case of possible disputes related to copyright infringement. A signed Copyright Declaration is required before publishing an article.

Lektor / Proofreading: Aida Hasović

UDK / UDC: Elvira Poljak Bajramović

Open Journal System Manager: Emina Kešan Tolomanoski

DTP: Amra Mekić

Dizajn korica / Cover design: Amra Mekić

Štampa / Printing press: SOR "Grafostil" Sarajevo

Tiraž / Print run: 150

Časopis Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)
se objavljuje jednom godišnje u printanom i elektronskom izdanju.

Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology)
is published in hard copy and electronically.

Radovi se dostavljaju putem sistema za uređivanje časopisa (Open Journal System)
postavljenog na web stranici časopisa <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/>
ili na email adresu Centra za historijska istraživanja cehis@ff.unsa.ba.

The papers are submitted via the Open Journal System
on the Journal's website <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/>
or via the email address of the Center for Historical Research
of the Faculty of Philosophy Sarajevo cehis@ff.unsa.ba.

ISSN 2303-6974 (Online)

ISSN 2303-5749 (Print)